

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Бандура Юрій Юрійович

УДК 94:821.09](477)"18"(043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
«КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗІВ РУСІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
М. ГОГОЛЯ»**

Спеціальність – 032 історія та археологія

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.
Ю.Ю. Бандура

Науковий керівник:
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Ващенко В.В.

АНОТАЦІЯ

Бандура Ю.Ю. Конструювання образів Русі у творчій спадщині М. Гоголя. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2024.

Дисертацію присвячено проблемі конструювання образів Русі як кореневої метафори у творчій спадщині М. Гоголя і її рецепції в інтелектуальному просторі Російської імперії пер. пол. XIX ст. Актуальність даної роботи пов'язана з проблемою національної ідентичності М. Гоголя, культурних і ідеологічних впливів, що є наріжним каменем української та російської історіографії. Роль Гоголя як європейського інтелектуала і християнського мислителя також актуалізована в гоголезнавстві і інших суміжних галузях гуманітарних дисциплін. Відповідно, рефлексією М. Гоголя щодо націєтворчих процесів в Російській імперії і Європі слід вважати осмислений імперіальний образ Русі як національної ідеї та культурного міфу, який досліджувався та формувався у період слов'янського романтизму. У зв'язку з цим в даній дисертації розглядається історіософська концепція «загальноруської» історії М. Гоголя з погляду утопічних і темпоральних проєкцій на минуле, сучасне, майбутнє Русі, головне – з української перспективи.

У даній роботі вперше сформовано цілісну (системну) візію способів конструювання образів Русі / Росії у творчій спадщині М. Гоголя; уточнено ступінь впливу представників польської еміграції XIX ст. (Б. Залеського, А. Міцкевича) на формування М. Гоголем «загальноросійської ідентичності»; уточнено рецепцію образів Русі в ранній українофільській традиції (Т. Шевченко, П. Куліш, Г. Андрузький); уточнено роль лінгвістичних уявлень М. Гоголя в контексті формування слов'янського мовознавства як наукової дисципліни; поглиблено знання щодо способів конструювання національної (етнічної) «україно-руської / російської» ідентичності М. Гоголя у межах

сформульованого в дослідженні «ефекту кажана» – ситуації «конфліктного» психологічного стану, в якому перебувала малоросійська політична та інтелектуальна еліта XVIII-XIX ст.; в дослідженні також набуло подальшого розвитку вивчення контекстів, в яких формувалася творча уява письменника, здійснено комплексну інтерпретацію творчої спадщини М. Гоголя як об'єкта «утопічних студій». Зроблено висновок щодо творення М. Гоголем образів Русі як критичної християнської утопії, чільне місце в якій посідала українська образність, оперта на історичні візії українського слов'янофіла.

Теоретичне значення результатів даної дисертації полягає у комплексному розкритті механізмів і особливостей продукування М. Гоголем інтелектуальних конструктів (а саме – образів, міфів, уявлень, ідей, ідеалів, мрій, утопій тощо), пов'язаних з міждисциплінарними просторами «політичної теології», «сакральної лінгвістики» та «імагології».

Так, в даній роботі досліджується конструювання М. Гоголем образу російської мови, коли паралельно формувалися альтернативні погляди як на загальноруську, так і на українську мову. Серед найпомітніших теорій, що десакралізували образ руської мови були ті, що належали: 1) русинам Австрійської імперії поч. XIX ст. (І. Могильницький, Ю. Венелін); 2) українцям та полякам Російської імперії (О. Павловський, Й. Бодянський, М. Максимович, А. Метлинський, П. Білецький-Носенко, П. Куліш, Г. Андрузький, П. Свенцицький, А. Міцкевич та інші).

Відповідно, аналізуючи схеми лінгвістичного родоводу в дисертації показано, якою М. Гоголь уявляв структуру загальноросійської мови і її образ: впливи, історія формування, місце мови у слов'янській родині тощо. У 1840-ві рр. М. Гоголь залишався прихильником імперської лінгвістики, конструюючи утопічний, ідеальний, гіпотетичний образ загальноруської мови. Відродження цієї мови Гоголь вбачав: а) у поверненні до «мовних скарбів» Русі і її «діалектів», б) відмові освічених верств суспільства у толеруванні німецької, французької мов у побуті й культурі. Місце церковнослов'янської мови, яку Гоголь вважав «священною», дозволяє припустити, що фінальна репліка

першої частина роману «Мертві душі» (1842) («Русь, куди ж ти несешся? Дай одвіт») стала частковим запозиченням зі словника Памви Беринди: у значенні пророцтва, що в контексті геополітичних настроїв слов'янофілів 1840-х рр., мало певне підґрунтя.

Критика М. Гоголем у 1851 р. української мови Т. Шевченка була зумовлена мовознавчими ідеалами епохи Романтизму й диференціацією книжних та живих мов, а також певною стратегією унормування «діалектів» в російському мовознавстві. Так, візія А. Міцкевича (польського поета і сучасника) у 1840-ві рр.. презентувала концепцію ідеальних мов (на зразок англійської, французької чи німецької), що успадковують культурну спадщину, запозичуючи попередній досвід. А. Міцкевич пояснював це важливою умовою поступу «християнізму» в Європі та Слов'янщині. У відповіді М. Гоголя Й. Бодянському 1851-го р. щодо мови Т. Шевченка спостерігається ідеологічний підтекст, що, не відкидаючи епістемологічного та наукового досвіду, з одного боку, свідчив про появу самостійних національних мов Європи (зокрема, української), з іншого – був близький поглядам польських слов'янофілам та імперській лінгвістиці.

Висвітлено проблему М. Гоголя як мислителя, історіософа, реаліста, ідеаліста, утопіста, християнського антрополога. В роботі дано оцінку ролі і місця утопій у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Виокремлено синонімічні за змістом і наповненням поняття, що вживали романтики, зокрема: мрія, ідеал тощо. В цілому, історіософський образ Русі в уявленнях М. Гоголя ми поділили на три часообрази або темпоральні проєкції (Русь-Минулу, Русь-Сучасну та Русь-Майбутню).

Таким чином, висвітлено поточний (1830-1840-ві рр.) етап загальноруської історії, що на думку Гоголя сприймався перехідним із характерним естетичним протиставленням образів історичної Русі/Росії: «гидкої» та «прекрасної» (недосконалої та досконалої). Твір «Мертві душі» (1842) як спроба багаторічного осмислення і зображення ідеального (т. зв. ліричні відступи) через неідеальне, презентував собою утопію християнського

автора і конструювання ним бажаного образу дійсності та людини, що може стати кращою шляхом наслідування християнських чеснот: Любові і милосердя.

В процесі ідеалізації і романтизації М. Гоголь висував нові ідеали, серед яких були: а) образ «прекрасної далечі» як гіпотетична і можлива Русь; б) образ «богатиря» як образ нової «руської» людини та реформатора своєї Вітчизни. Врешті-решт, критика М. Гоголя констатувала загалом відсутність задовільного образу руської людини в сучасності, а отже – *homo russicus perfectus*, ким, на думку Гоголя, міг би вважатись А. Пушкін, так і не з'являвся).

Звернуто увагу на романтичну, богословську метафору Воскресіння (*Zmartwychwstanie*), що зустрічається у романтиків (А. Міцкевич, М. Гоголь). В останнього метафора відома як ідея Світлого Христового Воскресіння (Великодня), що міститься у публіцистичному творі «Вибрані місця з листування з друзями» (1847). Користаючи з біблійної образності, концепція Русі М. Гоголя, в її майбутній прогнозованій та уявній перспективі, означувала гру «світла» і «темряви», давала напрям «світлого» і «темного» шляху духовно-морального розвитку. Отже, цілісний або ж сукупний образ Русі як «нової людини», «нової держави», «нового господарювання» розглядався М. Гоголем можливістю загальноруського відродження, проте не фактичністю, що тільки змушувало Гоголя ставитись критичніше і переглядати російську історію. Ба більше, М. Гоголь свідомо конструював утопічні і дистопічні проєкції своєї країни, імперії і «Вітчизни».

Також в роботі досліджено критику й рецепцію історичних образів Русі (руської дійсності) ідеологічними (цільовими) спільнотами і тогочасними російськими інтелектуалами, серед яких були: 1) соціалісти (А. Герцен, В. Белінський), 2) московські слов'янофіли (К. Аксаков, С. Шевирьов, Ю. Самарін), 3) українські русофіли (М. Мизько, Г. Данилевський), українофіли (П. Куліш, Т. Шевченко, Г. Андрузький), державники (Ф. Булгарін, А. Дружинін, Н. Герсєванов).

Практичне значення дисертації полягає в наукових результатах, що можуть бути використані для подальшого вивчення концептуальних, політико-ідеологічних, лінгвістичних, історіософських та теологічних аспектів, пов'язаних з формуванням інтелектуального поля Російської імперії XIX ст. Досвід біографії та реінтерпретації творчості М. Гоголя розкриває широкі перспективи в межах посолоніальної теорії, вивчення імперської спадщини в Україні; також розкриває риси імперського і колоніального мислення, показує історію модерної християнської думки в період національного відродження слов'янських націй «довгого» XIX ст.

Ключові слова: образ, утопія, слово, самопрезентація, Російська імперія, російська політика, ідентичність, інтелектуальна історія, епістолярний текст, Микола Гоголь, Слов'янщина, дворянство, вітчизна, адресант, реципієнт.

ABSTRACT

Bandura Y.Y. Constructing of images of Rus in M. Hohol's creative legacy. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Thesis for the Doctor of Philosophy degree on a specialty 032 History and Archeology. – Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2024.

The thesis is devoted to the problem of constructing of images of Rus as a root metaphor in M. Hohol's creative legacy and its reception in the intellectual space of the Russian Empire in the first half of XIXth century. The relevance of this work is related to the problem of M. Hohol's national identity, the cultural and ideological influences, which is the cornerstone of the Ukrainian and Russian historiography. Hohol's role as a European intellectual and Christian thinker is also actualized in Hohol studies and other related fields of humanitarian disciplines. Accordingly, M. Hohol's reflection on the nation-building processes in the Russian Empire and Europe should be considered a meaningful imperial image of Rus as a national idea and cultural myth, which was studied and formed during the period of Slavic romanticism. In this regard, this thesis examines M. Hohol's historiosophical concept of «all-Russian» history from the point of view of the utopian and temporal projections on the past, present and future of Russia, mainly from the Ukrainian perspective.

In this work for the first time formed a holistic (systemic) vision of the ways of constructing of images of Rus / Russia in the creative legacy of M. Hohol; the degree of influence of the nineteenth century representatives of the Polish emigration (B. Zalieski, A. Mickiewicz) has been specified on the formation of M. Hohol's «all-Russian» identity; the reception of the images of Rus in the early Ukrainophile tradition was specified (T. Shevchenko, P. Kulish, H. Andruzky); the role of M. Hohol's linguistic ideas in the context of the formation of the Slavic linguistics as a scientific discipline is clarified; it has been deepened the knowledge about the ways of constructing of M. Hohol's national (ethnic) «Ukrainian-Russian / Russian» identity within the framework of the «bat effect» formulated in the study – the situation of the «conflict» psychological state in which the Little Russian

political and intellectual elite of the XVIIIth-XIXth centuries was; the research also further developed the study of the contexts in which the writer's creative imagination was formed, it has been made a complex interpretation of M. Hohol's creative legacy as an object of the utopian studies. A conclusion is made about M. Hohol's creation of images of Russia as a critical Christian utopia in which the Ukrainian imagery that was grounded on the historical visions of the Ukrainian Slavophile occupied a prominent place.

The theoretical significance of the results of this thesis lies in the comprehensive disclosure of the mechanisms and features of M. Hohol's production of the intellectual constructs (namely images, myths, ideas, ideals, dreams, utopias etc.) related to the interdisciplinary spaces of the political theology, the sacred linguistics and the imagology.

Thus, the thesis examines M. Hohol's constructing of image of the Russian language, when alternative views on both the all-Russian and the Ukrainian language were formed in parallel. Among the most prominent theories that desacralized the image of the Russian language were those that belonged to: 1) the Ruthenians of the Austrian Empire at the beginning of XIXth century (I. Mogilnytskyi, Y. Venelin); 2) Ukrainians and Poles of the Russian Empire (O. Pavlovskyi, J. Bodyanskyi, M. Maksymovych, A. Metlyńskyi, P. Biletskyi-Nosenko, P. Kulish, G. Andruskyi, P. Svientsytskyi, A. Mickiewicz and others).

Accordingly, analyzing the schemes of the linguistic genealogy, the thesis shows how M. Hohol imagined the structure of the all-Russian language and its image: the influences, the history of a formation, the place of the language in the Slavic family, etc. In the 1840s, M. Hohol was a supporter of imperial linguistics, constructing a utopian, ideal, hypothetical image of the all-Russian language. Hohol saw the revival of this language in: a) a return to the «linguistic treasures» of Russia and its «dialects», b) the refusal of educated sections of society to tolerate German and French languages in everyday life and culture. The place of the Church Slavonic language, which Hohol considered «sacred», suggests that the final line of the first part of the novel «Dead souls» (1842) («Rus, where are you going? Give

me an answer») was partially borrowed from Pamva Berynda's dictionary: in the meaning of the prophecy, which in the context of the geopolitical attitudes of the Slavophiles of the 1840s had a certain basis.

M. Hohol's criticism of T. Shevchenko's Ukrainian language in 1851 was conditioned by the linguistic ideals of the Romantic era and the differentiation of book and living languages, as well as a certain strategy of normalizing «dialects» in Russian linguistics. Thus, the vision of A. Mickiewicz (a Polish poet and contemporary) in the 1840s presented the concept of ideal languages (such as English, French, or German) that inherit cultural heritage, borrowing previous experience. A. Mickiewicz explained this as an important condition for the progress of Christianity in Europe and Slavic world. In M. Hohol's answer to Y. Bodyanskyi in 1851 regarding the language of T. Shevchenko, an ideological subtext can be observed, which, without rejecting epistemological and scientific experience, on the one hand, testified to the emergence of independent national languages of Europe (in particular, Ukrainian), on the other hand - was close to the views of Polish Slavophiles and imperial linguistics.

The problem of M. Hohol as a thinker, historiosophist, realist, idealist, utopian, Christian anthropologist is highlighted. The work assesses the role and place of utopias in domestic and foreign historiography. Concepts used by romantics that are synonymous in content and content are singled out, in particular: dream, ideal, etc. In general, we divided the historiosophical image of Rus in the ideas of M. Hohol into three time images or temporal projections (Rus-Past, Rus-Present, and Rus-Future).

Thus, the current (1830-1840s) stage of all-Russian history is highlighted, which, according to Hohol, was perceived as transitional with a characteristic aesthetic opposition of images of historical Rus/Russia: «ugly» and «beautiful» (imperfect and perfect). The work «Dead souls» (1842) as an attempt of many years of understanding and depicting the ideal (the so-called lyrical retreats) through the non-ideal, presented the utopia of the Christian author and his construction of the

desired image of reality and man, which can become better by imitating Christian virtues: Love and mercy

In the process of idealization and romanticization M. Hohol put forward new ideals, among which were: a) the image of a «beautiful distant» as a hypothetical and possible Rus; b) the image of a «hero» as the image of a new «Russian» person and a reformer of his Fatherland. In the end, M. Hohol's critics that there is generally no satisfactory image of the Russian person in modern times, and therefore - homo russicus perfectus, who, according to Hohol, could be considered A. Pushkin, never appeared).

Attention is paid to the romantic, theological metaphor of Resurrection (Zmartwychwstanie), which is found in romantics (A. Mickiewicz, M. Hohol). In the latter, the metaphor is known as the idea of the Bright Resurrection of Christ (Easter), contained in the journalistic work «Selected Passages from Correspondence with Friends» (1847). Using biblical imagery, M. Hohol's concept of Russia, in its future predicted and imagined perspective, signified the play of «light» and «darkness», gave the direction of the «light» and «dark» path of spiritual and moral development.

Therefore, M. Hohol viewed the integral or collective image of Russia as a «new man», «new state», «new management» as a possibility of a Russian revival, but not as a reality, which only forced Hohol to take a more critical attitude and revise Russian history. Moreover, M. Hohol consciously constructed utopian and dystopian projections of his country, empire and «Fatherland».

The work also examines the criticism and reception of historical images of Rus (Russian reality) by ideological (intentional) communities and contemporary Russian intellectuals, among whom were: 1) socialists (A. Herzen, V. Belinsky), 2) Moscow Slavophiles (K. Aksakov, S. Shevyriov, Y. Samarin), 3) Ukrainian Russophiles (M. Myzko, G. Danylevskiy), Ukrainophiles (P. Kulish, T. Shevchenko, H. Andruskyi), statesmen (F. Bulgarin, A. Druzhinin, N. Gersevanov).

The practical significance of the thesis lies in the scientific results that can be used for further study of the conceptual, political-ideological, linguistic, historiosophical and theological aspects related to the formation of the intellectual field of the Russian Empire in the XIXth century. The experience of the biography and reinterpretation of M. Hohol's work reveals broad perspectives within the framework of the post-colonial theory, the study of imperial legacy in Ukraine; also it reveals the features of imperial and colonial thinking, shows the history of the modern Christian thought during the period of the long nineteenth century revival of the Slavic nations.

Key words: image, utopia, word, self-presentation, Russian Empire, Russian politics, identity, intellectual history, epistolary text, Mykola Hohol, Slavic world, gentry, fatherland, addressee, recipient.

ABSTRAKT

Bandura J. J. Konstruowania obrazów Ruśi w spuściźnie twórczej M. Gogola.
– Kwalifikacyjna praca naukowa dotycząca praw do rękopisów.

Rozprawa o uzyskanie stopnia doktora (Ph.D) w specjalności 032 Historia i Archeologia. – Dniprowski Uniwersytet Narodowy imienia Olesia Gonczara, Dnipro, 2024.

Rozprawa doktorska poświęcona jest problematyce konstruowania obrazów Ruśi jako metafory korzeniowej w spuściźnie twórczej M. Gogola i jej recepcji w przestrzeni intelektualnej Imperium Rosyjskiego w pierwszej połowie XIX wieku. Trafność tej pracy wiąże się z problemem tożsamości narodowej M. Gogola, wpływów kulturowych i ideologicznych, co stanowi kamień węgielny historiografii ukraińskiej i rosyjskiej. Rola Gogola jako intelektualisty europejskiego i myśliciela chrześcijańskiego jest również aktualizowana w studiach nad Gogolem i innych pokrewnych dziedzinach dyscyplin humanitarnych. W związku z tym refleksja M. Gogola na temat procesów narodotwórczych w Imperium Rosyjskim i Europie należy uznać za wymowny imperialny obraz Ruśi jako idei narodowej i mitu kulturowego, który badany i kształtowany w okresie romantyzmu słowiańskiego. W tym kontekście niniejsza rozprawa doktorska analizuje historiozoficzną koncepcję historii «wszechrosyjskiej» M. Gogola z punktu widzenia utopijnych i temporalnych projekcji na przeszłość, teraźniejszość i przyszłość Rosji, głównie z perspektywy ukraińskiej.

W pracy tej po raz pierwszy ukształtowała się holistyczna (systemowa) wizja sposobów konstruowania obrazów Ruśi/Rosji w spuściźnie twórczej M. Gogola; określono stopień wpływów przedstawicieli polskiej emigracji XIX w. (B. Zaleski, A. Mickiewicz) o kształtowaniu się «wszechrosyjskiej tożsamości» M. Gogola; wyjaśniono recepcję obrazów Ruśi we wczesnej tradycji ukrainofilskiej (T. Szewczenko, P. Kulisz, G. Andruzky); wyjaśniono rolę idei językowych M. Gogola w kontekście kształtowania się językoznawstwa słowiańskiego jako dyscypliny naukowej; pogłębiona wiedza na temat sposobów konstruowania narodowej (etnicznej) tożsamości «ukraińsko-ruskiej/rosyjskiej» M. Gogola w ramach

sformułowanego w opracowaniu «efektu nietoperza» – sytuacja «konfliktowego» stanu psychicznego, w którym przebywała małosyjska elita polityczna i intelektualna XVIII-XIX w.; w pracy rozwinęły także badania kontekstów, w których kształtowała się wyobraźnia twórcza pisarza, dokonano kompleksową interpretację spuścizny twórczej M. Gogola jako przedmiotu studiów utopijnych. Nasuwa się wniosek o kreowaniu przez M. Gogola obrazów Ruś jako krytycznej utopii chrześcijańskiej, w której poczesne miejsce zajmowała obrazowość ukraińska, oparta na historycznych wizjach słowianofila ukraińskiego.

Teoretyczne znaczenie wyników tej rozprawy doktorskiej polega na kompleksowym ujawnieniu mechanizmów i cech wytwarzania przez M. Gogola konstruktów intelektualnych (tj. obrazów, mitów, idei, ideałów, marzeń, utopii itp.) związanych z przestrzeniami interdyscyplinarnymi «teologii politycznej», «lingwistyki sakralnej» i «imagologii».

W rozprawie podjęto próbę konstruowania obrazu języka rosyjskiego przez M. Gogola, gdy równolegle kształtowały się alternatywne poglądy na język ogólnorosyjski i ukraiński. Do najwybitniejszych teorii desakralizujących obraz języka rosyjskiego są te, które należały do: 1) Rusinów z Cesarstwa Austriackiego na początku XIX w. XIX wiek (I. Mogilnytskyi, J. Venelin); 2) Ukraińcy i Polacy Imperium Rosyjskiego (O. Pawłowski, J. Bodyanskij, M. Maksymowicz, A. Metlynskyi, P. Biletskyi-Nosenko, P. Kulisz, G. Andruzkyi, P. Svientsytskyi, A. Mickiewicz i inni).

W związku z tym, analizując schematy genealogii językowej, rozprawa pokazuje, jak M. Gogol wyobrażał sobie strukturę języka wszechrosyjskiego i jego obraz: wpływy, historię powstania, miejsce języka w rodzinie słowiańskiej itp. W latach czterdziestych XIX w. M. Gogol pozostał zwolennikiem językoznawstwa imperialnego, konstruując utopijny, idealny, hipotetyczny obraz języka ogólnorosyjskiego. Gogol widział odrodzenie tego języka w: a) powrocie do «skarbów językowych» Rosji i jej «dialektów», b) odmowie wykształconej części społeczeństwa tolerowania języka niemieckiego i francuskiego w życiu codziennym i kulturze.

Miejsce języka cerkiewnosłowiańskiego, który Gogol uważał za «święty», sugeruje, że ostatnie zdanie pierwszej części powieści «Martwe dusze» (1842) («Ruś, dokąd idziesz? Daj mi odpowiedź») brzmiało częściowo zapożyczone ze słownika Pamvy Beryndy: w znaczeniu proroctwa, które w kontekście postaw geopolitycznych słowianofilów lat czterdziestych XIX wieku miało pewną podstawę.

Krytyka języka ukraińskiego T. Szewczenki przez M. Gogola w 1851 r. była uwarunkowana ideałami językowymi epoki romantyzmu i rozróżnieniem języka książkowego od języka żywego, a także pewną strategią normalizacji «dialektów» w językoznawstwie rosyjskim. Tym samym wizja A. Mickiewicza (polskiego poety i współczesnego) z lat czterdziestych XIX wieku przedstawiała koncepcję języków idealnych (takich jak angielski, francuski czy niemiecki), które dziedziczą kulturą, czerpiąc z wcześniejszych doświadczeń.

A. Mickiewicz tłumaczył to jako ważny warunek postępu chrześcijaństwa w Europie i Słowiańszczyźnie. W odpowiedzi M. Gogola skierowanej do J. Bodyńskiego z 1851 r., dotyczącej języka T. Szewczenki, można dopatrzeć się podtekstu ideologicznego, który nie odrzucając doświadczeń epistemologicznych i naukowych, z jednej strony świadczył o powstaniu niezależnych języków narodowych Europy (zwłaszcza ukraińskiego), natomiast – była bliska również poglądom polskich słowianofilów i lingwistyki imperialnej.

Podkreślono problematykę M. Gogola jako myśliciela, historiozofa, realisty, idealisty, utopisty, antropologa chrześcijańskiego. W pracy dokonano oceny roli i miejsca utopii w historiografii krajowej i zagranicznej. Wyróżniono pojęcia używane przez romantyków, w szczególności: marzenie, ideał itp. Ogólnie rzecz biorąc, historiozoficzny obraz Rosji w ideach M. Gogola podzieliliśmy na trzy obrazy czasowe lub projekcje czasowe (Ruś-Przeszłość, Ruś-Teraźniejszość i Ruś-Przyszłość).

W ten sposób uwydatniony zostaje obecny (1830-1840) etap historii ogólnorosyjskiej, który zdaniem Gogola był postrzegany jako przejściowy, z charakterystyczną estetyczną opozycją obrazów historycznej Ruś/Rosji:

«brzydkiej» i «pięknej» (niedoskonałej i doskonałej). Utwór «Martwe dusze» (1842) jako wieloletnia próba zrozumienia i zobrazowania ideału (tzw. dygresje liryczni) poprzez nieideał, przedstawił utopię chrześcijańskiego autora i jego konstrukcję pożądanego obrazu rzeczywistości i człowieka, który może stać się lepszy naśladowując cnoty chrześcijańskie: miłość i miłosierdzie.

W procesie idealizacji i romantyzacji M. Gogol wysunął nowe ideały, wśród których znalazły się: a) obraz «pięknej odległej» jako hipotetycznej i możliwej Rosji; b) wizerunek «bohatera» jako wizerunek nowego «Rosjanina» i reformatora swojej Ojczyzny. Ostatecznie krytycy M. Gogola stwierdzili, że w dzisiejszych czasach w ogóle nie ma zadowalającego wizerunku Rosjanina, dlatego nigdy nie pojawił się homo russicus perfectus, którego według Gogola można by uznać za A. Puszkina).

Zwrócono uwagę na romantyczną, teologiczną metaforę Zmartwychwstania, którą odnaleźć można u romantyków (A. Mickiewicz, M. Gogol). W Gogola metafora znana jest jako idea Jasnego Zmartwychwstania Chrystusa (Wielkanoc), zawarta w dziele publicystycznym «Wybrane fragmenty z korespondencji z przyjaciółmi» (1847). Posługując się obrazami biblijnymi, koncepcja Rosji M. Gogola w jej przyszłej przewidywanej i wyobrażonej perspektywie oznaczała grę «światła» i «ciemności», wyznaczała kierunek «jasnej» i «ciemnej» ścieżki rozwoju duchowego i moralnego. Dlatego też M. Gogol postrzegał integralny czy zbiorowy obraz Rosji jako «nowego człowieka», «nowego państwa», «nowego zarządzania» jako możliwość odrodzenia Rosji, a nie jako rzeczywistość, co jedynie zmusiło Gogola do bardziej krytycznego podejście i zrewidowania historii Rosji. Co więcej, M. Gogol świadomie konstruował utopijne i dystopijne projekcje swojego kraju, imperium i «Ojczyzny».

W pracy podjęto także problematykę krytyki i recepcji historycznych obrazów Rosji (rzeczywistości rosyjskiej) przez grup ideologicznych (docelowych) i współczesnych intelektualistów rosyjskich, do których należeli: 1) socjaliści (A. Herzen, W. Bieliński), 2) moskiewscy słowianofile (K. Aksakow, S. Szewyriow, J. Samarin), 3) ukraińscy rusofile (M. Myzko, H. Danylevskyi), ukrainofile (P. Kulisz,

T. Szewczenko, G. Andruzki), mężowie stanu (F. Bułgarin, A. Druzhinin, N. Gersevanov).

Praktyczne znaczenie rozprawy doktorskiej polega na wynikach naukowych, które mogą zostać wykorzystane do dalszych badań aspektów pojęciowych, polityczno-ideologicznych, językowych, historiozoficznych i teologicznych związanych z kształtowaniem się pola intelektualnego Imperium Rosyjskiego w XIX wieku. Doświadczenie biografii i reinterpretacji twórczości M. Gogola odsłania szerokie perspektywy w ramach teorii postkolonialnej, badania dziedzictwa imperialnego w Ukrainie; ukazuje także cechy myślenia imperialnego i kolonialnego, ukazuje historię nowożytnej myśli chrześcijańskiej w okresie odrodzenia narodów słowiańskich «długiego» XIX wieku.

Słowa kluczowe: obraz, utopia, słowo, autoprezentacja, Imperium Rosyjskie, polityka rosyjska, tożsamość, historia intelektualna, tekst epistolarny, Mikołaj Gogol, Słowiańszczyzna, szlachta, ojczyzna, adresat, recypient.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Бандура Ю. (2023), Гоголь і Русь: реальне і утопічне. Дніпро: ПП «Акцент». 148 с. (8,6 др. арк.). ISBN 978-966-921-349-5
2. Бандура Ю., Ващенко В. (2024), Візуалізація образів української історіографії в публічному дискурсі XIX ст.: «відсутні патріархи» очима М. Грушевського, Старожитності Лукомор'я, № 1 (22), с. 65-78. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.1.249>
3. Бандура Ю. (2024), «Утопічний» аспект «загальноруської» історії: рецепція М. Гоголя, Старожитності Лукомор'я, №2 (23), с. 18-29. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.2>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ОБРАЗИ РУСІ: САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ, ІДЕОЛОГІЯ ТА ХРИСТИЯНСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ М. ГОГОЛЯ.....	27
1.1 Інформаційно-аналітична база та методологія.....	27
1.2 «Русь» як конструкт національної самопрезентації: випадок М. Гоголя.....	41
1.3 Гоголь та ідеологія русизму/слов'янізму.....	64
1.4. Конструювання М. Гоголем «руської душі»: образ «загальноруської» людини.....	82
РОЗДІЛ 2. «РУСЬ» ЯК ЛІНГВІСТИЧНИЙ КОД: СТРАТЕГІЯ КОНСТРУЮВАННЯ МЕТАФОРИ «РУСЬКА МОВА» М. ГОГОЛЕМ.....	94
2.1. Загальнолінгвістичний контекст «руської мови» (поч. 1800-х – кін. 1830-х рр.).....	94
2.2 Імперська російська стратегія формування образу «руської мови» (1840 – 1860-ті рр.).....	111
2.3. Десакралізуючі / децентралізуючі теорії «загальноруської» мови: українсько-польська критика.....	130
РОЗДІЛ 3. РУСЬ ЯК УТОПІЯ: ПРОЄКЦІЇ ОБРАЗУ В «ІДЕАЛЬНЕ» МИНУЛЕ ТА «УЯВНЕ» МАЙБУТНЄ.....	138
3.1 «Загальноруський» образ історичної Русі: візія М. Гоголя.....	138
3.2 Історичний вимір утопії М. Гоголя: від Середньовіччя до Петра І.....	143
3.3. Русь М. Гоголя як утопічний проєкт майбутнього.....	151
РОЗДІЛ 4. РУСЬ ЯК СПАДЩИНА М. ГОГОЛЯ: ПОСМЕРТНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБРАЗУ В РОСІЙСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПОЛІ ХІХ СТ.....	158
4.1. Московські, петербурзькі «західники». Консервативні «партії»...158	
4.2 Московські слов'янофіли («східники») та «національний епос» Русі.....	165
4.3 Українські русофіли, руські українофіли та «Русь» Гоголя.....	169
4.4. Посмертний Гоголь: конструювання постаті великоруськими та українськими інтелектуалами (1850-1870-ті рр.).....	183
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	205

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає у формуванні системного погляду на образи Русі як кореневої метафори у творчій спадщині Миколи Гоголя та розуміння її подальшого впливу на характеристики інтелектуального поля Російської імперії, силові вектори якого визначали політичні та ідеологічні дискусії XIX ст.

З цієї перспективи нагальним є цілісне вивчення та уточнення сукупності публічних імперських дискурсів, у межах яких у XIX ст. формувалися образи «Русі» та, відповідно, реакція на них М. Гоголя, їх творча переробка. Йдеться, про політико-ідеологічний, історіософський, теологічний та лінгвістичний дискусри, в яких створювались ключові для імперського центру та його периферії концепти: «російська / руська мова», «російська / руська історія» тощо.

«Русь» як коренева метафора також представляла собою відправну точку й визначальний пункт в імперському інтелектуальному просторі XIX ст., на підставі якого формувалась самоідентифікації та самопрезентація підданих імперії. Звідси – дослідження конструювання образів «російської / руської» ідентичності є актуальним як з погляду вирішення укоріненої в історіографічній традиції проблеми «двох душ» М. Гоголя (розв'язання питання його національної самідентифікації і самопрезентації), так і формування національної ідентичності українців, яке активно тривало в період національного відродження XIX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до науково-дослідної теми історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара «Актуальні проблеми історичного українознавства та прикладної історії» (державний реєстраційний номер 0122U001330 (2022–2024 рр.)), у межах якої здобувачем досліджено трансформацію наративів української середньовічної та ранньомодерної історії у колах «українофілів», «слов'янофілів» та «західників» XIX ст.; визначено роль цих наративів у

формуванні образу сучасного українського історіописання. Також здійснено аналіз рецепції М. Гоголем історіографічної спадщини А. Шлецера, праць знакових представників епохи Романтизму та української барокової традиції XVII-XVIII ст.

Об'єктом дослідження є презентація образів Русі у текстах М. Гоголя.

Предмет – Русь як коренева метафора у творчій спадщині М. Гоголя та її рецепція в інтелектуальному просторі Російської імперії XIX ст.

Мета – сформулювати системний погляд на способи конструювання образів Русі у творчій спадщині М. Гоголя.

Для реалізації мети мають бути виконані такі **завдання**:

1) розглянути проблему персональної ідентичності та самопрезентації М. Гоголя в ідеологічних та історіографічних контекстах слов'янського Романтизму (1800-1850-ті рр.);

2) дослідити функціонування образу загальноросійської мови у текстах М. Гоголя в період стандартизації імперських мов та становлення літературних традицій модерних націй Європи;

3) вивчити механізми конструювання утопічних образів Русі в історіософській концепції М. Гоголя;

4) простежити місце і роль образів Русі в загальнослов'янському та політичному дискурсі Російської імперії XIX ст.;

5) дослідити функціонування образів Русі як творчої спадщини М. Гоголя в публічному та ідеологічному дискурсі «довгого» XIX ст.

В основі **теоретичної бази дослідження** лежить системний підхід, в межах якого образи Русі у різномірних та різножанрових текстах М. Гоголя розглядаються з перспективи трьох часових проєкцій (елементів та часообразів) – «ідеального» минулого (як «історичний образ»), «політичної» сучасності (як елемент «ідеологічних» та «лінгвістичних дискусій» XIX ст.), «уявного» майбутнього («утопії»).

Цей системний підхід реалізується у міждисциплінарному просторі гуманітарних наук:

- у концепції т. зв. «кореневої метафори», що вперше була застосована у праці Стефена Пеппера (S. C. Pepper) «Світова гіпотеза» й розроблена у євроатлантичному просторі (у монографіях Алана Вола (A. Wall), Я. Брауна (I. Brown), Антоніо С. Куа (Antonio S. Cua) та інших).

- у концептуальному просторі т. зв. «utopian studies» (досліджень утопізму), провідними репрезентантами якого вважаються Л. Т. Сарджент (L. T. Sargent), Г. Клайз (G. Clayes), Р. Левітас (R. Levitas) та інші. Застосування цього інтелектуального напрямку щодо знакових текстів М. Гоголя впроваджується: Ю. Ільчук («Тарас Бульба» у її праці 2021 р. інтерпретується як «соціальна утопія»); М. Вайскопфом («Мертві душі» презентуються як різновид «утопічної держави» Платона); концепція «Вибраних місць із листування з друзями» та «Мертвих душ» розглядається утопією такими дослідниками: «естетична» – В. Зеньківським, «національна» – Е. Бояновською, «християнська» й «суспільна» – П. Михедом, М. Сусловим та В. Сербіненком.

- у межах «теорії рецепції» Г. Р. Яусса (H. Jauss), процесу деконструкції у трактуванні Ж. Дерріда (J. Derrida).

Хронологічні межі дослідження визначаються періодом т. зв. «довгого» ХІХ ст. й включає у себе як біографічний час М. Гоголя (1809 – 1852 рр.), так і «близького кола» знакових інтелектуалів політико-ідеологічного спектру Російської імперії ХІХ ст., котрі виступали рецепієнтами творчої спадщини М. Гоголя.

Географічні межі дослідження визначаються трьома типами локацій:

- а) державними кордонами Російської імперії відповідного періоду (ХІХ ст.);

- б) життєвими локаціями, пов'язаними з топонімікою біографічної мапи Миколи Гоголя,

в) життєвим простором інтелектуалів Російської імперії – знакових реципієнтів творчої спадщини письменника.

Наукова новизна:

Вперше: сформовано цілісну (системну) візію способів конструювання образів Русі / Росії у творчій спадщині М. Гоголя;

Уточнено: ступінь впливу представників польської еміграції ХІХ ст. (Б. Залеського, А. Міцкевича) на формування М. Гоголем «руської ідентичності»;

Поглиблено: знання щодо способів конструювання національної (етнічної) «україно-руської / російської» ідентичності М. Гоголя у контексті сформульованого у дослідженні т. зв. «ефекту кажана» – ситуації «некомфортного» й «конфліктного» психологічного стану, в якому перебувала малоросійська політична та інтелектуальна еліта у ХVІІІ-ХІХ ст.;

Набуло подальшого розвитку: вивчення контекстів, в яких формувалася творча уява письменника та інтерпретація творчої спадщини М. Гоголя у просторі «утопічних студій».

Теоретичне значення результатів дисертації полягає у комплексному розкритті особливостей продукування М. Гоголем інтелектуальних конструктів, пов'язаних з міждисциплінарним простором «політичної теології», «сакральної лінгвістики» та «імагології».

Практичне застосування дослідження.

Матеріали дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення політико-ідеологічних, лінгвістичних, історіософських та теологічних контекстів формування інтелектуального поля Російської імперії ХІХ ст. Одержані результати можуть стати основою для продовження дослідницької роботи: зокрема, дослідження концептуальної історії «довгого ХІХ ст.», вивчення специфічної «романтичної» термінології та її зв'язок з біблійними студіями. В контексті гоголезнавства цікаві результати представляють дослідження утопій (utopian studies), ідеологій (ideology studies), ідентичностей (identity studies). Результати даного дослідження

можна залучити до написання підручників та посібників з історії української літератури, мовознавства, філософії, інтелектуальної історії тощо. Матеріали дослідження можуть стати корисними для ґрунтовного й осмисленого вивчення українсько-російських та українсько-польських історичних взаємин і паралелей.

Особистий внесок здобувача. У монографічному дослідженні «Гоголь і Русь: реальне і утопічне» здобувачем цілісно оформлено та сформульовано низку питань, що стали основою дисертаційної роботи, зокрема: проаналізовано образи «реального» і «утопічного» в традиції слов'янського романтизму та структурі мислення М. Гоголя; здійснено англо- і польськомовні переклади, що майже не артикульовані у науковому обігу; продемонстровано системний погляд на проблему інтелектуальної взаємодії українського, російського й польського романтизму. У статті «Візуалізація образів української історіографії в публічному дискурсі XIX ст.: «відсутні патріархи» очима М. Грушевського» у співавторстві з В. Ващенко на близькому до власної теми матеріалі з історії Кирило-Мефодіївського товариства здобувачем відтворено теоретичні знання з аналізу функціонування образів української історіографії (постатей українського романтизму, що на думку М. Грушевського, були відсутніми у національному пантеоні), що лягло в основу вивчення образів Русі М. Гоголя поточної дисертації. У статті «Утопічний аспект загальноруської історії: рецепція М. Гоголя» здобувачем укладено історіографію утопічної традиції в контексті історіософії М. Гоголя, зокрема: аналіз слов'янофільських та християнських ідей у геополітичному вимірі 1830-1840-х рр.

Апробація результатів відбувалась на щорічних звітних конференціях історичного факультету ДНУ ім. О. Гончара: 1. Звітна конференція кафедри історії України (23.03.21) за темою – «Гоголь та образи Русі» (онлайн); 2. Підсумкова конференція кафедри історії України для

аспірантів (23.03.23) за темою – «Гоголь та Кирило-Мефодіївське товариство» (онлайн).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 3-х наукових публікаціях, із них 2 – одноосібні, 1 – у співавторстві. До переліку публікацій входить: одна одноосібна монографія, дві статті опубліковано у наукових виданнях, включених на дату оприлюднення до переліку наукових фахових видань України – 1. *Бандура Ю.* (2023), Гоголь і Русь: реальне і утопічне. Дніпро: ПП «Акцент». 148 с. (8,6 др. арк.). ISBN 978-966-921-349-5 2. *Бандура Ю., Ващенко В.* (2024), Візуалізація образів української історіографії в публічному дискурсі XIX ст.: «відсутні патріархи» очима М. Грушевського, Старожитності Лукомор'я, № 1 (22), с. 65-78. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.1.249> 3. *Бандура Ю.* (2024), «Утопічний» аспект «загальноруської» історії: рецепція М. Гоголя, Старожитності Лукомор'я, 2024, №2, с. 18-29. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.2>

Структура роботи визначається завданнями дослідження. Архітектоніка роботи складається зі вступу, 4-х розділів й висновків. Кожен з розділів у відповідному порядку відповідає порядковому номеру сформульованих у вступі завдань. Обсяг основного змісту роботи складає 183 сторінки, загальний обсяг – 227; позицій літератури і посилань – 348.

У першому розділі дисертації подається категоріальний апарат, словник спеціальних термінів, котрий розкриває не лише термінологічну базу дослідження, але й історіографічну традицію, на яку спирається робота. В першому розділі розкривається низка тем і сюжетів, що пов'язані з проблемою самопрезнтації, ідентичності та ідеології М. Гоголя. У другому розділі аналізується лінгвістичні образи Русі, конструйовані М. Гоголем та його сучасниками. У третьому розділі досліджено утопічні образи Русі крізь призму історіософської концепції М. Гоголя. Четвертий розділ дисертації присвячено рецепції образів Русі та їхньому функціонуванні у текстах М. Гоголя.

РОЗДІЛ 1. ОБРАЗИ РУСІ: САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ, ІДЕОЛОГІЯ ТА ХРИСТІЯНСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ М. ГОГОЛЯ

1.1 Інформаційно-аналітична база та методологія.

Аналітична база (аналіз літератури) пропонує стратегії дослідження творчої спадщини М. Гоголя, що формувалася протягом двохсот років, – тобто за життя письменника, – й продовжує формуватися сьогодні. Зазначимо, що інтерпретатори творчості М. Гоголя, зазнаючи змін і трансформацій у соціокультурному просторі Російської імперії XIX ст., відтворювали та формували історіографічні образи Гоголя – різні, часто суперечливі інтелектуальні портрети письменника, що ставали невід’ємною частиною масової культури. Щоправда, першими інтерпретаторами творчості виступили ті представники, котрих прийнято вважати «вузьким колом». До кола або спільноти Гоголя входили як палкі прихильники і шанувальники, так і посмертні критики чи ідеологічні опоненти.

Отже, відповідно до зміни наукових парадигм і ступеню ідеологічного впливу на образ письменника можна виокремити періоди ре/інтерпретації творчої спадщини Гоголя: 1) імперський період (1809-1917); 2) радянський (1922-1991) та 3) пострадянський/постімперський (1991-нині). Головним чином, слід врахувати доробок дослідників-гоголезнавців, що діяв у просторі т.зв. «вільного світу» (діаспорний та іноземний) й значною мірою також формував історіографічний образ письменника.

Імперська доба (з др. пол. XIX ст. – поч. XX ст.) постать М. Гоголя пройшла крізь своєрідний «ідеологічний фільтр» двох груп інтерпретаторів. Перша група тлумачила творчість письменника з позицій т.зв. «західників» (поступовців й «промоутерів» європейських ідей). Інші ж, оцінювали фігуру М. Гоголя як «заручника містичних марень» (традиція містифікації почалася фактично за життя письменника, особливо з відомої оцінки В. Белінського). Іншими словами, світоглядні упередження прихильників соціалістичних ідей

(таких, наприклад, як В. Белінський) для загальноросійської публіцистики спричинилися до творення спотвореного історіографічного образу письменника – всупереч тому, що Гоголь не був ні «атеїстом», ні «революціонером», ні «прогресистом».

Натомість, головним здобутком М. Гоголя у «соціалістичній масці» стало набуття фігурою письменника рис «опозиційного мислителя». Щоправда, у 1870-х рр. М. Драгоманов розширив значення М. Гоголя, підсиливши прогресивний соціальний портрет відповідними етнічними рисами: так, образ письменника отримав виразне національне (українське) обличчя, котре у загальноросійській традиції (московській, зокрема) зазвичай не акцентувалось або ж затиралось.

Рецепція інтелектуальної спадщини М. Гоголя колом слов'янофілів – всупереч спільній назві цієї ідеологічної течії імперії – не була монолітною й цілісною. Так звані «русские славянофилы» включали у себе два виразних етнічних крила – московське та українське. Між ними існувала суттєва різниця. Зі слов'янофільської традиції походили кілька течій: українофільська (П. Куліш¹, І. Посяда², М. Драгоманов³, С. Єфремов⁴, М. Грушевський⁵ та інші), московсько-російська («общерусская») (Н. Петров⁶, Н. Дашкевич⁷, А. Пипін⁸, В. Шенрок⁹, Н. Тихонравов¹⁰, Л. Коган¹¹ і інші), галицька (народовецька і русофільська) (К. Климкович¹², Ю. Яворський¹³, І.

¹ Куліш П. А. (1856), Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные изъ воспоминаний его друзей и знакомыхъ и изъ его собственныхъ писем. Том 1-2, СПб.

² Посяда И., (1849), Значение первых сочинений Гоголя в русской литературе и их заслуги для народности, Казань.

³ Драгоманов М.П. (1991), Вибране, Київ: Либідь.

⁴ Єфремов С. (1909), Між двома душами. Микола Гоголь, наші справи, №4, 3-31.

⁵ Грушевський М. (1909), Ювілей Миколи Гоголя, Літературно-науковий вісник. Кн. III., 604–610.

⁶ Петров Н. И. (1884), Очерки истории украинской литературы XIX столетия, Киев: в Тип. И. и А. Давиденко.

⁷ Дашкевич Н. (1902), Значение мысли и творчества Гоголя. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Киев.

⁸ Пыпин А. Н. (1899), История русской литературы, Т. IV, СПб, 458-504.

⁹ Материалы для биографии Гоголя. В. И. Шенрока (1892). Т. 1, Москва.

¹⁰ Сочинения Н.В. Гоголя (1892). Т. 1. Москва.

¹¹ Коган Л. (1909), Гоголь - проповедник и пророк, Одесса, 1-14.

¹² Вечери на хуторі близь Диканьки. Перевіть з московського Ксенофонтъ Климковичъ (1865), Львів.

¹³ Яворский Ю.А. (1904), Н.В.Гоголь в Червонной Руси, Изв. Санкт-Петерб. славянск. благотворит. о-ва. №5. 85–89.

Франко¹⁴, В. Щурат¹⁵), менше французька (Л. Леже¹⁶) й польська (П. Свенцицький¹⁷, М. Здзеховський¹⁸). Проте першою проявляє себе саме українофільська гілка. Так, перший біограф Гоголя (П. Куліш), добираючи відповідні матеріали для написання життєпису письменника, верифікуючи та впорядковуючи їх разом з близькими приятелями Гоголя (переважно – московськими слов'янофілами С. Аксаковим, С. Шевиризовим) подав органічну редакцію образу Гоголя з погляду українського слов'янофіла (українофіла), розставивши відповідні національні акценти в його «інтелектуальному портреті».

З початком радянської доби (1917-1991) біографістика відзначилася рефлексіями і переосмисленням М. Гоголя двох інтелектуалів, котрі репрезентували нову літературну формацію: в УСРР (М. Хвильовий¹⁹), в РСФСР (М. Булгаков²⁰). До цієї ранньої течії майстрів-белетристів можна, певною мірою, зарахувати також її «запізніле відлуння» відносно вільних комуністичних 1920-х рр.: йдеться про Віктора Петрова²¹ (Домонтовича) – відомого українського філософа, археолога, шпигуна, у першу чергу – письменника-неокласика. Письменник видав ґрунтовну академічну працю, присвячену Пантелеймону Кулішу, не оминувши гоголезнавчого аспекту творчості П. Куліша, якому в подальшому присвятив низку розвідок і зробив спробу осмислити значення Гоголя в повоєнній українській літературі (від 1920-х до кін. 1940-х рр.).

Також в 1920-ті рр. «неокласик» Микола Зеров²² репрезентував спадщину М. Гоголя, хоча й вважав її різновидом української теми в російській літературі, а разом з В. Петровим переклав низку повістей М.

¹⁴ Гоголь М. (1882), *Мертві душі*, Львів.

¹⁵ Гоголь М. (1900), *Тарас Бульба: Повість: З великоруської мови переклав В. Щурат.* – Львів, I-XVIII.

¹⁶ Léger, L. (1913), *Nicolas Gogol*, Paris.

¹⁷ Свенцицький П. (1871), *Вік XIX у діях літератури української*, Львів.

¹⁸ Zdzichowski M. (1888), *Mesjaniści i słowianofile. Szkice z psychologii narodów słowiańskich*. Kraków.

¹⁹ Хвильовий М. (1983), *Твори в п'ятьох томах*, Т. IV, Нью-Йорк-Балтімор-Торонто, 347, 625; Він же, *Твори в п'ятьох томах*, Т. III, Нью-Йорк-Балтімор-Торонто, 23.

²⁰ Булгаков М., (1925), *Дьяволиада*, М., 147; *Творчество Михаила Булгакова: Исследования. Материалы. Библиография. Книга 1.* (1991), Л. : Наука, 413; Він же, *Собрание сочинений в десяти томах* (2000), Том 10. *Письма. Дневники*, Москва, 274-275.

²¹ Гоголь М. (1932), *Твори*. Том 4, Харків, I-LX; Петров В. (2013), *Розвідки*, Т. 2, 800-809.

²² Гоголь М. (1929), *Твори*. Том 1, Харків, 198-226; Він же, *Твори*, Том 4, Харків, 137-195.

Гоголя («Ніс» та «Портрет»). Паралельно у 1926 р. український літературознавець Гліб Дорошкевич²³ написав компаративістську статтю «Шевченко і Гоголь», проаналізувавши та порівнявши біографії двох митців з документальної перспективи.

У повоєнні роки дослідник творчості М. Гоголя і С. Аксакова Семен Машинський (1952, 1979)²⁴ історіографічну ситуацію гоголівської творчості традиційно означив як «боротьбу за спадщину». Утім, інтерпретація Машинського вирізнялася «революційно-демократичним» спрямуванням. С. Машинський не уник упереджених оцінок, вдовольняючись дозволеними, несуперечливими канонами російської ленінсько-марксистської ідеології, у якій виникло поєднання як «загальноросійського патріотизму Гоголя», так і антицаристської «соціалістичності».

Відтак за панування над «спадком Гоголя» та виключне право його інтерпретувати, – згідно з канонами радянського гоголезнавства, – боротьбу вели соціалісти В. Белінський, Н. Чернишевський, Н. Добролюбов, А. Герцен. До плеяди цих інтерпретаторів доєднали й продержавну опозицію з московськими слов'янофілами.

Таким чином, в радянській історіографії довгий час на маргінесі колективного портрету М. Гоголя залишалася українська візія, що походила від П. Куліша, М. Драгоманова та інших інтелектуалів.

В цілому, пізня радянська історіографія характеризувалася меншим чи більшим «вписуванням» Гоголя як в соціалістичний вимір (світ), так і марксистсько-ленінську ідеологію з матеріалістичним поглядом на реальність. Показовою була відсутність розуміння християнського контексту і значення останнього у творчості М. Гоголя як рушійного смислоутворюючого елементу.

²³ Дорошкевич Г. (1926), Шевченко и Гоголь, Життя и революція, К., №4, 40–49.

²⁴ Машинский, С. (1979), Художественный мир Гоголя, Просвещение: Москва; Він же (1959), Гоголь и «дело о вольнодумстве», Москва : Советский писатель.

Щоправда, певний внесок у розвиток гоголезнавчих студій внесла еміграційна історіографія 1920-1930-х рр. – як українська (Є. Маланюк²⁵, Д. Донцов²⁶, Ю. Косач²⁷, В. Чапленко²⁸, Д. Чижевський²⁹, Ю. Луцький³⁰), так і російська-євразійська (В. Зеньківський³¹, Н. Бердяєв³², К. Мочульський³³, Н. Трубецкой³⁴). Внесок нерадянського гоголезнавства заповнював деякі прогалини, долучившись до розробки тем, постановки питань, історіографічної критики.

Постімперська доба. Серйозні зрушення в гоголезнавстві відбулися наприкінці 1980-х – поч. 1990-х рр., помітний вплив можемо спостерігати до сьогодні: в російській історіографії (І. Золотуський³⁵, Ю. Манн³⁶, І. Віноградов³⁷, В. Воропаєв³⁸, А. Рейтблат³⁹, В. Сербиненко⁴⁰, Б. Соколов⁴¹, М. Вайскопф⁴² та інші), в українській (Є. Сверстюк⁴³, Ю. Барабаш⁴⁴, П. Михед⁴⁵, І. Колесник⁴⁶, Т. Чухліб⁴⁷, Л. Ушкалов⁴⁸, В. Агеєва⁴⁹, Т. Гундорова⁵⁰), в

²⁵ Маланюк Є. (1962), Гоголь-Гоголь, Книга спостережень, Торонто.

²⁶ Донцов, Д. (1949), Якою має бути література?, Торонто, 1-19.

²⁷ Косач Ю. (2000) Сеньйор Ніколо: Розділи з роману «Гірке життя Миколи Гоголя», Сучасність, №11, 10-47.

²⁸ Чапленко В. (1948), Українізми в мові М. Гоголя, Авгсбург, 5-25.

²⁹ Чижевський Д. (1931), Нариси з історії філософії на Україні, Прага, 87-107; Він же, Три книги о Гоголе (Рецензія), Новый журнал. Нью Йорк, 1955, кн. 41., 277-288.

³⁰ Luckyj, George S.N., (1971), Between Gogol' and Sevčenko, München: Wilhelm Fink Verlag.

³¹ Зеньковский В. (1961), Н.В.Гоголь, Париж.

³² Бердяев Н. А. (1990). Русская идея, О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья, М.: Наука, 113-117.

³³ Мочульський К. (1934), Духовний путь Гоголя, Paris: YMCA-PRESS.

³⁴ Трубецкой Н. С. (1928), Ответ Д. И. Дорошенко Доступ через: https://hai.nyzhnyk.in.ua/doc2/1928.trubeckoi_otvet.php

³⁵ Золотуський І. П. (2009), Гоголь, Москва.

³⁶ Манн Ю. (2012), Гоголь. Книга первая. Начало: 1809-1835, Москва.

³⁷ Віноградов І. (2018), Страсти по Гоголю. О духовном наследии писателя, Москва.

³⁸ Воропаєв В. (2008), Николай Гоголь: Опыт духовной биографии, М.: Паломник.

³⁹ Рейтблат А. (1992), Служил ли Гоголь в III отделении? (К спорам вокруг биографии Гоголя), Филол. науки. М., 5/6., 23–30.; Він же (1995), Гоголь и Булгарин: к истории литературных взаимоотношений, Н.В.Гоголь: Материалы и исследования. – М., 82–98.

⁴⁰ Сербиненко В. (1996), Об утопических мотивах в творчестве Гоголя, Социологический журнал, 1996, № 3-4.

⁴¹ Соколов Б., (2003), Гоголь: Энциклопедия, М.: Алгоритм.

⁴² Вайскопф М. (2002), Сюжет Гоголя. Морфология. Идеология. Контекст, Москва.

⁴³ Сверстюк Є. (2013), Гоголь і українська ніч: есеї, Кліо, Київ.

⁴⁴ Барабаш Ю. (2015), У напрямку до Гоголя: студії різних літ, Київ, Темпора.

⁴⁵ Михед П. (2008), Микола Гоголь і поляки (деякі аспекти дослідження), Слово і Час, № 5, 9)

⁴⁶ Колесник, І. (2009), Гоголь у культурно-інтелектуальній історії України: міфи та стереотипи (до 200- річчя Миколи Гоголя), Український історичний журнал., Вип. 2, № 485, 135-159; Колесник І. (2009), Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій, Київ: Інститут історії України НАН України.

⁴⁷ Чухліб Т. (2013), Козацьке коріння Миколи Гоголя, Київ: Наш час.

⁴⁸ Ушкалов Л., Про наслідування Христа» в Україні (Ескіз на Різдво) Доступ через: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3574>

⁴⁹ В. Агеєва (2003), Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя, Київ; Вона ж (2021), За лаштунками імперії, Київ, 55-91.

діаспорі (Гр. Грабович⁵¹, М. Шкандрій⁵², П. Карпюк⁵³), в США (Р. Макгвайр⁵⁴, Е. Бояновська⁵⁵, Ю. Ільчук⁵⁶), в Польщі (Б. Муха⁵⁷), в Литві (І. Відугіріте⁵⁸).

«Русь» як «коренева метафора» творчості М. Гоголя: конотації, концепції, супутникові концепти, методологія. Пропонований інтелектуальний «портрет» М. Гоголя, аналіз творчої спадщини і конструювання образів «Русі» в даній роботі має такі складові: 1) персональна, аристократична ідентичність і національна свідомість; 2) Гоголь в колі ідеологій пер. пол. XIX ст. – зокрема, русизму, християнізму (Бандера, 1978⁵⁹); 3) «загальноруська» авторська концепція історії Русі та її образів (Минулої, Сучасної, Майбутньої), 4) сприйняття історіософської концепції та образів цільовими спільнотами, читацькою аудиторією, освіченою інтелігенцією тощо.

Розділ 1 присвячено *аристократично-національній українській ідентичності* (Казакевич, 2017)⁶⁰, а також конструюванню образу *«загальноруської» людини*. З цією метою ми проаналізуємо знакові твори

⁵⁰ Гундорова Т. (2009), Микола Гоголь і колоніальний кітч, Гоголезнавчі студії, Вип. 18, Ніжин, 17-40.

⁵¹ Грабович Г. (1994), Гоголь і міф України, Сучасність, №9-10.

⁵² Шкандрій М. (2004), В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби, Факт, Київ.

⁵³ Paul A. Karpiuk (2009), Reconstructing Gogol's Project to Write a History of Ukraine, Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes, Vol. 51, No. 4.

⁵⁴ Maguire R. (1995), Exploring Gogol, Stanford University Press.

⁵⁵ Бояновська, Е. (2013), Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом, Темпора, Київ.

⁵⁶ Ilchuk Y. (2021), Nikolai Gogol: Performing Hybrid Identity, Toronto: University of Toronto Press.

⁵⁷ Mucha B (2010), Twórczość Mikołaja Gogola w kręgu pisarzy Polskich, Łódź: Wydawnictwo Astra.

⁵⁸ Відугіріте І. (2019), Гоголь и географическое воображение романтизма, М.: Новое литературное обозрение.

⁵⁹ «Християнізм» тут і далі вживатиметься у значенні «християнства». Серед романтиків цей термін траплявся часто. Зокрема, в К. А. де Сен-Сімона («Nouveau Christianisme», 1825) та А. Міцкевича («Literatura słowiańska» (1841-1843) – дивіться розділи II, IV). У XX-му ж ст. *християнізм* зустрічається в статті С. Бандери «Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс» (1950): «Повністю скомпромітований націонал-соціалізм, упавши у висліді війни, повинен був потягнути за собою свого старшого брата й майстра – більшевизм. З ним мав би лягти весь матеріалістичний соціалізм, який спекулюючи на високій, здоровій ідеї соціальної справедливості, свободного й повного розвитку всіх сил народу, волі, гідності й добробуту людини, рівності й братерства, тобто на ідеї християнізму, звів здорові прагнення народів і їхні сили на манівці клясової боротьби, розкладу націй і підточив цілу європейську духовність. Якраз через той занепад християнізму, ідейної чистоти, ясності й далекозорості політичної думки, почуття великої історичної відповідальності з одного боку, і через загрозу поєднання Сталіна з Гітлером – з другого, ведення війни західними альянсами пішло таким шляхом, що впав гітлеризм, а більшевизм вийшов переможцем і став ще більшою загрозою для всього світу» (Бандера С. (1978), *Перспективи української революції*, Мюнхен, 165).

⁶⁰ Казакевич О. (2017), *Роль мови у формуванні національної ідентичності*, Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Вип. 18, 77-79.

Гоголя («Вечори на хуторі коло Диканьки», «Тарас Бульба» (редакції 1835-го і 1842-го р.), «Страшна помста», «Мертві душі», лекційні конспекти, нотатки, епістолярії тощо). Для об'єктивної оцінки ми вдаємося до *історико-порівняльного метода і компаративістики* тогочасних ідентичностей (зокрема, Б. Залеського, Т. Шевченка й інших). Розглянемо проблему козацького, аристократично-дворянського етосу: феномен «земляцтва» (місце народження), «*прізвища*» (національне ім'я) як відображення сакральних структур національної свідомості і ідентичності Гоголя. Серед іншого звернемо увагу на концептуальну проблематику (зокрема, ментальну географію). Так, термінологічний аспект нашого дослідження зосереджується на головних історичних поняттях: «Україна», «Малоросія», «Південна Росія/Русь», «Русь/Росія», «Слов'янщина». Щодо ідентифікацій Гоголя низка автентичних похідних («українець», «малоросіянин», «південнорус», «руський», «росіянин» тощо) розглядаються в контексті слов'янського романтизму (1800-1850-ті рр.) (Чижевський, 2005)⁶¹. Також зазначимо: історичні поняття протягом століть змінювали або втрачали ясність первинних конотацій, тому, працюючи з історичним матеріалом, їхня (post factum) ревізія, осмислення і вивчення являються важливою складовою методології історика.

Як вже було зазначено, в розділах та підрозділах дисертації будуть розкриті ідеологічні аспекти XIX ст. як низка понять, ідей, змістів, персоналій, адептів тощо. Приміром, націоналізм поч. XIX ст. значною мірою формувавсь під впливами слов'янофільської ідеології, відомої загалу як *слов'янізм*⁶². У добу Романтизму Центрально-Східної Європи джерелами чи генезою всеукраїнського націоналізму стали певні течії, які можна поділити на 4 групи: 1) *київське слов'янофільство* (україно-слов'янізм,

⁶¹ Чижевський Д. (2005), Слов'янський романтизм, Слово і час, №8, 51-65.

⁶² Пантелеймон Куліш до Вацлава Ганки (28 квітня 1846 р.): «Чуючи про вас, чехів, як ви щиро працюєте, радуємось ми серцем. Розложили ви серед *Славяниці* таке огнище, що з Вами да й нас стало трохи виднійше» (Куліш П. О. (2005), *Листи. Т. 1*, Київ: Критика, 82

українофільство) (Новицький, 1925)⁶³, 2) *галицьке українофільство, народовство, галицизм, русинізм*) (Чорногора та інші, 1867)⁶⁴, 3) *український і галицький русизм/слов'янофільство* (Венелин та інші, 1848)⁶⁵ (*т. зв. русофільство, москвофільство*), 4) *український полонізм/полонофільство* (Грабович та інші, 1997)⁶⁶ й (менш відоме) *українофільство польське* (Свенцицький, 1871)⁶⁷. Відповідно, етапом найбільшого синтезу і творенням концепції українсько-галицької співпраці (*загальноукраїнізму, всеукраїнізму* або ж *українізму* (Świąćicki, 2020)⁶⁸), – між першою та другою течією, – доцільно вважати активну інформаційну, публіцистичну діяльність 1850-1860-х рр. (та наступних десятиліть). Нагадаємо: культурний взаємообмін України і Галичини провадивсь в ускладнених умовах російсько-австрійського міжимпер'я (зважаючи разом з тим на культурні передумови (точки сполуки), закладені раніше: І. Могильницький, З-Д. Ходаковський, І. Орлай, Ю. Венєлін, Й. Бодянський, М. Шашкевич, Я. Головацький, М. Пагодін, Д. Зубрицький та інші).

⁶³ Новицький М. (1925), *Шевченко в процесі 1847 р. і його папери*, Україна: науковий двохмісячник українознавства, Кн. 1-2, Київ, 96.

⁶⁴ Чорногора Ф. (1867), *Письмо народоців руських до редактора політичної часописі «Русь» яко протест і меморіал*, Відень, 3-15; Танячкевич Д. І. (1863), *Письмо до громади*, Львів, 1-32.

⁶⁵ Поняття «руссизму», «россизму», «русицизму» для позначення слов'янофільської, русофільської націоналістичної ідеології щонайраніш було відоме з 1820-х рр. Одним із перших ці поняття впровадив карпатський русин Юрій Гуца (Венєлін) (Венелин Ю. І. (1848), *І. О готах; II. Об обрах; III. О споре между южанами и северянами на счет их россизма*, Москва: В унив. тип., 5). Однак термін «русицизм» зустрічається і в текстах московського опозиціонера, соціяліста Александра Герцена (Герцен А. І. (1976), *Былое и думы*, Дніпро, Киев, 500). Той же згодом «руссизм» з'явиться в статтях Михайла Драгоманова (Драгоманов М.П. (1991), *Вибране*, Київ: Либідь, 256). Проте наприкінці ХХ ст. (в значенні людиноненавистницької ідеології) «руссизм» використовував президент Чеченської Республіки Ічкерія Джохар Дудаєв (Джохар Дудаєв (Dzhohar Dudaev), інтерв'ю «Взгляд» Доступ через: https://www.youtube.com/watch?v=qcUibm_P4lc&t=34s).

⁶⁶ Гр. Грабович: «До речі, польське козакофільство як таке є, безперечно, синкретичним феноменом, що поєднує не лише літературу, політичну програму і фантазування, але й зародки націоналізму та націєтворення. Бо Чайковський, як і його сучасник Духинський, певною мірою і Генрик Жевуський, кажуть про можливість якоїсь нової (і потім таки нездійсненої) польсько-української політичної формації на території Правобережної України» (Грабович Г. (1997), *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*, К., 174-175; Rudnytsky I. (1987), *L. Franciszek Duchinski and His Impact on Ukrainian Political Thought*, Essays in Modern Ukrainian History, Cambridge, Mass., 187-201; Сидорова М.В., Щербакова Е.І. (2006), *Россия под надзором: отчеты III отделения. 1827-1869*, Москва, 661-662)

⁶⁷ Świąćicki P. (2020), *Opowieści stepowe* (Pisma proza), Białystok, 13-14, 38.

⁶⁸ Там само, 813-814.

Концепцією (лат. *conceptio* – зачаття, задумування) (Куліш, 2005)⁶⁹, тут і далі, ми називаємо сукупність ідей, концептів і поглядів, котрі належать або пов'язані з певною особою: автором, читачем, адресатом і адресантом, реципієнтом. Так, наскрізною лінією дослідження є *рецепція* (в трактовці Г. Р. Яусса⁷⁰) образів Русі М. Гоголя або Русь як предмет пізнання останнього, оскільки ідея Русі (одна з найбільш «пульсуючих» ідей після *Бога, душі, мистецтва*) посіла вагоме місце у творчості і житті письменника. Русь (себто, руський світ) стала чи не найпомітнішим відображенням Гоголя як інтелектуала-історика.

Зберігаючи структуру «дослідник (інтелектуал) → предмет (ідея)», у нашому полі зору перебуватимуть: а) *Гоголь* як суб'єкт та б) *Русь* як об'єкт рецепції. Далі, фіксуючи увагу на образах Русі, ми відстежуватимемо, яким чином та за яких умов змінювались і розвивались історичні, лінгвістичні уявлення Гоголя в процесі розумового і наукового пізнання. Питання про те, що розуміється під «загальноруською концепцією» М. Гоголя, то, як зазначено, нас цікавитиме ідея Русі як *коренева метафора* (Cua та інші, 1982)⁷¹, що склалася і формувалася довкола концепцій, впорядкованих, систематизованих у спільній ідеології слов'янофілів (крім ідеї і кореневої метафори, *Русь* ми вживатимемо також і в значенні «міфу» – тобто *уявного конструктору*). Назву «загальноруської» концепції ми надаємо тій сукупності поглядів, які Гоголь апробовує і пристосовує до Русі/Росії як історичного, культурного, національного, духовного (й т.д.) явища. Слід наголосити, що з

⁶⁹ П. Куліш до М. Пагодіна (7 березня 1848 р., Тула): «З цим наміром я взявся за роман з часів Самозванця Атрепєва і зав'язую його в Сіверській Україні, де скопище прибічників Касалапа, разом з людьми опальних бояр, разом з безсилим командою воєвод і їхніх чиновників, і життя прикордонне, завжди відмінне від життя країн центральних, представляють достатньо *романтичних концепцій* (люблю я дуже це слово, та не можу перекласти; воно у нас покамість нове, й навряд бути йому у пошані)» (Куліш П. О. (2005), *Листи. Т. 1*, Київ: Критика, 214).

⁷⁰ Яусс Г. Р. (2007), *Рецептивна естетика й літературна комунікація*, Слово і час, №6, 37-46.

⁷¹ Згідно з Стефеном Пеппером «коренева метафора» (root metaphor) або ж «базова метафора» (basic metaphor) є гіпотезою, що показує зв'язки теорій з загальним змістом, висвітлює природу теорій, зображує їх відмінності від інших і діє як знаряддя критики задля визначення їхньої відповідності. Таким чином, для дослідника «коренева метафора» є своєрідним ключем розуміння, що дозволяє пізнавати предмет, звертаючись до теорій, знань, ідей, уявлень і образів (Cua A. (1982), *Basic Metaphors and the Emergence of Root Metaphors*, *The Journal of Mind and Behavior*, Vol. 3, No. 3/4, Special Issue, 251-258; Pepper S. (1942), *World hypotheses*, University of California Press, 84-115; Wall A. (2009), *Myth, metaphor and science*, Chester Academic Press, 33-42; Brown I. (2016), *History as a theatrical metaphor*, London, 57-73; Домбровський В. (2008), *Українська стилістика і ритміка. Українська поезика*, Дрогобич: Відродження, 69-88).

набуттям Гоголем досвіду (читання книг, обговорення, міркування тощо) як, зокрема, в інтелектуала в нього вибудовувались нові інтерпретаційні моделі, нові метафори, схеми, аналогії, звороти, оцінки та інше). Відповідно, інтелектуальна діяльність Гоголя пізнаватиметься за допомогою центральних концептів, понять і термінів.

В способі оповідного стилю та методології ми спираємось на принципи: *історизму* (оцінка явищ у процесі їхнього розвитку, становлення, трансформації і змін), *автентизму* (відтворення, тлумачення і розкриття первинного змісту текстів), *системності* (вивчення об'єкту дослідження як єдиного цілого у межах конкретного історичного періоду). З огляду на це, історичні поняття й термінологія убільшості випадків стали основою, зокрема, герменевтичного прочитання (Сверстюк, 2013)⁷² та деконструкції (Плахотнюк, 2012)⁷³. У випадку, коли йдеться про національний дискурс 1830-1850-х рр. – не musiaть вважатись анахронічними поняття: «нація», «народ», «національність», «народність», «національний поет», «свідомість» тощо, позаяк ці поняття є автентичні для Романтизму перш. пол. XIX ст. і потребують декодування семантики, визначення ролі у слововжитку рецепієнтів.

Даний підхід поширено на систему поділу ідеологій як репрезентації інтелектуальної культури. Вже на 1830-ті (а особливо 1840-ві рр.) у Всеросійській імперії виокремились течії, «партії» (ідеологічні гуртки), групи, кола, мережі, діяльність яких представляли спільні ідеї, ідеологеми, концепції, союзи. Передусе: «западники» або «європеїсти» (московські і петербурзькі лібералісти, соціалісти), «восточники» (слов'янофіли-русисти або русофіли), українофіли (київські слов'янофіли), консерватори і «централізатори» (офіційні урядовці, державники, патріоти і т.д.)

⁷²Корисну, на наш погляд, пораду щодо інтерпретації та розуміння Гоголя дав Євген Сверстюк: «Гоголь усі часи працює неухильно в одному напрямі, просто треба його вміти читати» (Сверстюк Є. (2013), *Гоголь і українська ніч: есеї*, Кліо, Київ, 288).

⁷³Плахотнюк Н. О. (2012), До проблеми інтерпретації тексту: деконструкція в граматиці Ж. Дерріда, Проблеми семантики слова, речення та тексту, Вип. 28, 338-344.

(Драгоманов, 1889)⁷⁴. Ця диференціація постала з потреб розумового життя й діяльності XIX ст. (Драгоманов та інші, 1991)⁷⁵, отже, дозволяє досліднику уникнути небажаних анахронізмів чи неоднозначних *надінтерпретацій*, виявляючи ту чи іншу, – панівну на момент певного історичного часу, – «тенденцію думок». В усякому разі автентична класифікація і мислення *романтиків і неромантиків* має доцільну перевагу над інтерпретаціями, що семантично властиві сьогоденню. В іншому, що стосується питання наукового стилю (метамови), так чи інак, ми підходимо комбіновано.

Значна увага в дисертації приділяється мовознавчій думці перш. пол. XIX ст. (лінгвістиці Романтизму), зокрема «мовознавчій свідомості» М. Гоголя (дивіться **Розділ 2**). В контексті українського (як частини загальнослов'янського) романтизму ми здійснимо спробу докладніше розглянути наукові погляди Гоголя у площині політико-національних проблем імперії вказаного періоду. Синтез «слова науки» і національної політики як рефлексії, що притаманна інтелектуалам XIX ст., не обходилося без чинників позитивних: пізнання, критичності, абстрагування, конкретизації, обґрунтування, верифікації фактів (Гоголь, 2009)⁷⁶; так і

⁷⁴ «Російські централісти [...] малювали централістів французьких та німецьких» (Драгоманов М. П. (1889), *Австро-руські спомини (1867-1877)*, Львів, 41).

⁷⁵ «Усі ці слов'янисті і європеїсти, або ж старовіри і нововіри, або ж східники (рос. *восточники*) і західники (рос. *западники*), а що вони насправді не ладен сказати, бо поки що вони мені здаються тільки карикатуромитого, чим хочуть бути, – усі вони говорять про дві різні сторони одного і того ж предмету, ніяк не здогадуючись, що анітрохи не сперечаються і не перечать одне одному» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 51). Гоголівською класифікацією користувався, зокрема, й М. Драгоманов: «Наші українофіли того часу, або ліпше – українські слов'янофіли, стали посередні між російськими западниками й московськими слов'янофілами, чи восточниками, як їх звав Гоголь...» (Драгоманов М.П. (1991), *Вибране*, Київ: Либідь, 482). Цитата А. Герцена: «Вельми цікаво, що єдина партія, яка вважає себе переважно національною, а саме московська партія (авт. – московських слов'янофілів), яку під час війни перетворили в керманича, також нічим не сприяла цьому відкриттю. Щоправда, слов'янофіли зараховують Гоголя до своїх, але це – канонізація Аристотеля. До жодної партії Гоголь ніколи не належав. Розв'язання ж загадки криється в тім, що слов'янофіли просто-таки не знали справжнього народу. Вони сконструювали (вираз німецької філософії) *деякий руський народ* на основі вивчення даних Несторового літопису щодо традицій інших слов'янських племен, не потурбувавшись ознайомитися з народністю, що населяла землю, по якій вони ходили. Навіть поет [Алексей] Кальцов ніколи не належав до московських революціонерів» (Герцен А. И. (1958), *Сочинения в 9 томах*. Том 7 (Статьи 1853-1863 гг.), М.: Художественная литература, 130-131).

⁷⁶ Про гоголівський метод наукового аналізу можна почерпнути зі спогадів Н. Іваницького (в 1834-1835 рр. М. Гоголь був ад'юнктом-професором Санкт-Петербурзького університету): «Лекція тривала три чверті години. Коли Гоголь вийшов із аудиторії, ми оточили його в залі для збору і просили, щоб він дав нам цю лекцію в рукописі. Гоголь сказав, що вона в нього накидана тільки в чернетці, але згодом він опрацює її і дасть нам; потім додав: «На перший раз я старався, панове, показати вам тільки головний характер історії середніх віків; в наступний раз ми візьмемось за самі *факти та повинні будем озброїтись для цього анатомічним ножем*» (Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников (2011). Т. I, Москва, 785). Метафора

негативних, як дилетантизм, політизація; словом, теорія науки Романтизму не обходилась без базових аналітичних і синтетичних структур, без яких, як правило, унеможлиблюється процес чистого пізнання й досягнення якісного наукового дослідження (насамперед у межах компетенцій XIX ст.). Опозиція між позитивістським емпіризмом та схоластично-романтичним ідеалізмом (яку у науковому російському дискурсі 1840-х рр. порушив сен-сімоніст А. Герцен (Герцен, 1955)⁷⁷), на нашу думку, могли суттєво позначитись на дослідженнях мови в «руському» Романтизмі (Pitt, 2018)⁷⁸. Щоправда, перед Герценом науково-теоретичні новації були так само нормою. Так, наприклад, закономірною стала *порівняльна лінгвістика*, що вплинула на зацікавлення «живим словом», а також компаративістику мов з кін. XVIII ст. (як приклад, система слов'янських мов Й. Добровського). Зрештою, це сприятиме етнографії, лексикографії, початкам діалектології, галузям, що добували мовні факти шляхом спостереження, осмислення, фіксації, порівняння чи топонімічно-етимологічної географізації (Надеждин, 1837)⁷⁹. Відтак

«анатомічного ножа» з'явиться, до речі, в одній з його статей (Шлецер, Миллер и Гердер): «[Шлецер] не був історик, і я навіть гадаю, що він не міг бути істориком. Його думки надто перервні, надто палкі, щоб зацікавитись гармонічним, струнким плином оповіді. Він аналізував світ та всі сконалі й чинні народи, але не описував їх; він розтинав увесь світ анатомічним ножом, різав і ділив на великі частини, розкладав і відділяв народи таким же чином, як ботанік упорядковує рослини за відомими йому ознаками. І тому нарис його історії, здавалося б, мав бути надто скелетним і сухим; але, напрочуд, все в нього блищить такими різкими рисами, могутній удар його ока настільки впевнений, що, читаючи цей стислий ескіз світу, помічаєш з подивом, що власна уява палає, розширюється і доповнює все за тим самим законом, який Шлецер визначив одним всемогутнім словом, іноді воно прагне ще далі, бо йому вказано правильний напрям» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 7, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 319-320).

⁷⁷Герцен А. И. (1955), Сочинения в 9 томах. Том 2 (Дилетантизм в науке, Письма об изучении природы, Статьи и фельетоны, 1842-1846), М.: Художественная литература, 7-327.

⁷⁸«So far, then, linguistics would seem to be a mixed science, having straightforwardly empirical departments – orthography, phonetics – whose token objects of study are concrete, and a psychological department – semantics – whose token objects of study are a particular kind of conscious experiences. Whether or not this is another empirical part of theoretical linguistics depends upon the epistemic status of introspection» / «Отже, наразі лінгвістика здається змішаною наукою, що має прямо емпіричні галузі – орфографія, фонетика – чиї формальні предмети є конкретними, а психологічна галузь – семантика – чиї формальні предмети є особливі, свого роду свідомі досліди. Так чи інак, це є ще одною емпіричною частиною теоретичної лінгвістики, що залежить від епістемічного стану інтроспекції» (Pitt D. (2018), *What kind of science is linguistics?*, Essays on Linguistic Realism, John Benjamins Publishing Company, 19).

⁷⁹ «Найпереконливіше і ясніше говорять сліди, які самі люди в свою чергу залишають на місцевостях. В цих слідах вже виражається дійсність, те, що було. І між ними усіма красномовніше всіх географічні назви, в яких звучить мова, це перше свідство, перший акт історичного існування народів. Ось чому з вивчення ландкарти мусить починатись вивчення історії [...] У слов'ян скільки Болеславів, Ярославів, Юр'ївів, Володимірів! Ба більше, скільки несумнівних прикладів, де власні назви випадково приросли до місць, без жодних розрахунків на славу! Якби це не сталося за нашої пам'яті, хто б повірив, що нинішня столиця України, Харків, носить ім'я своє від скромного хутора козака Харько, який не мав і в думках віддавати пам'ять свою

дослідження «руських» діалектів (наріч/мов) пропонувало кардинально нову картину, обумовлюючи появу нових інтерпретацій повсякдення й парадигму розуміння національної (літературної) мови у Всеросійській імперії, ширше – слов'янського світу (т. зв. *Слов'янищини*). Таким чином, історико-порівняльне мовознавство й діалектологія стали одним із проявів концептуального (кризотворчого) пізнання Росії взагалі. Як не парадоксально зі слова Науки впливало питання й «вільного слова» або свободи слова (себто, літературного, публіцистичного, духовного). Тому важливого значення в дослідженні ми надаємо механізму державного контролю: себто, цензурі як «механізму корекції правди», прямий та непрямий вплив цензорів на політичний дискурс, суспільну думку. Зокрема, як показує хрестоматійний випадок з публікацією Й. Бодянського в 1848 р., а саме – «Історію Русі або про уряд правителя Московії» (1591) Д. Флетчера, – нікалаєвсько-жандармська (російська) цензура не гребувала забороняти «наукове» за найменшої або найбільшої небезпеки (таке ставлення проявлялося у недоцільності філософських дисциплін, утисках вільної думки, ліберальних, соціалістичних, комуністичних ідей тощо (Василенко та інші, 1904)⁸⁰. Як сфера культурного життя, цензура поширювалась відтак на будь-який твір, що стосувався непогодженого відтворення російської/московсько-петербурзької дійсності. Навряд доводиться сумніватися, що цензурованими (процедурно) були й твори М. Гоголя. Отже, політика імперського «перегляду» слугуватиме репрезентативно-історичним контекстом дослідження (Remy, 2016)⁸¹.

Зважаючи на ідеалістичну природу інтелектуальних концепцій, спираючись також на відповідну історіографію⁸² (Sargent та інші, 2010), ми

безсмертю?» (Надеждин Н. И. (1837), *Опыт исторической географии русского мира*, Библиотека для чтения. Т. 22. Ч. 2, СПб, 27-28, 32).

⁸⁰ Василенко Н.П. (1904), О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии, Киев, 159-170; Павлов А.Т. (2014), Философское образование в России первой половины XIX века, Вестник русской христианской гуманитарной академии, Т. 15, Вып. 4, 95-97.

⁸¹ Remy, J., (2016), *Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s.*, Toronto: University of Toronto Press, 61-80.

⁸² Sargent L.T. (2010), *Utopianism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press; Він же (2016), *Utopian Literature in English: An Annotated Bibliography From 1516 to the Present*; Claeys G.(2018), *Marx and*

застосуємо «утопічний аналіз» (ідеалістичний) як метод аналізу ідей, мрій, ідеалів, утопій тощо. Справді, концепт «утопії» – автентичний для «руського» Романтизму. Поняття часто використовувалось щодо мрій, фантастичних, недсяжних цілей, ідеалізації та ангелізації минулого, теперішнього, майбутнього через конотації «прекрасного» або «жахливого» образу. Такі різновиди утопій, як «негативна» (дистопія), «позитивна» (евтопія) й «невизначена» (утопія), зрештою, будуть представлені в заключних розділах книги (**Розділ 3, Розділ 4**), де ми проаналізуємо «руську» концепцію М. Гоголя, рецептивні моделі, підходи читачів та особливості їхнього прочитання (Драгоманов, 1991)⁸³.

Російські імена (тут і далі) вживаються за фонетичним правописом, не відтворюючи етимологічного написання. Такі імена як *Віссаріон Бєлінський*, *Міхайл Пагодін*, *Стєпан Шевирьов*, *Александр Герцен*, *Нікалай Агарьов* (тощо) ми писатимемо ближче до реальної вимови (зокрема, для XIX ст.). Вибір на користь московської/білоруської/української адаптації у першу чергу залежатиме від національно-культурного простору, середовища і приналежності носія (наприклад, ім'я російського письменника українсько-французького походження *Дмитрия Григоровича* доцільно адаптувати як *Дмітрія Грігаровіча*). Залишаючи питому форму, ми не відтворюватимемо *Гоголя* як *Гоголя*: форма *Нікалай Готаль* – не відповідна так само, як *Олександр Пушкін* – в українській адаптації (як приклад, для імені *Боріс Джонсон* некоректно вживати *Борі́с*, для *Юзефа Пілсудського* – *Йосип* і т.д.). Щодо зразків подібного правопису й транскрипції читач може ознайомитись в Повному зібранні творів П. Куліша, Т. I (Київ: Критика, 2005).

Marxism, Penguin; Він же (2020), *Utopia: The History of an Idea*, Thames & Hudson; Levitas R. (2010), *The concept of Utopia*, Bern.

⁸³ До прикладу, гострий коментар в 1878 р. залишив український соціаліст та «космополіт» М. Драгоманов (представник покоління 1850-х рр.): «Повалив романтизм у Росії Гоголь, а останні сліди його розвіяла та справді «соціальна белетристика» першої половини 40-х років, яка стала між Гоголем і Тургенєвим, Островським і т. ін., і критика Бєлінського, критика «натуральної», а потім «соціальної школи» [...] Козачковський розказує, що Шевченко не любив і Гоголя або, як каже д. Козачковський, «не сочувствовал Гоголю: по его словам, неудавшиеся честолюбивые мечты были причиною его умственного расстройства». Гоголя не люблять і інші українолюбці (авт. – молодші) за те, що він не писав по-українськи. Тільки ж діло в тім, що без школи Гоголя не може тепер бути ні поета, ні повістяр. Між іншим, українські письменники в Росії й Галичині тим і зістаються позаду російських, що не пройшли як слід школи Гоголя» (Драгоманов М.П. (1991), *Вибране*, Київ: Либідь, 357).

Інформаційна (джерельна) база включає у себе кілька типів джерел інформації, оскільки у фокусі даної роботи знаходиться інтелектуальна діяльність постаті, творчий доробок якої представлено інтертекстуальним комплексом, насамперед у галузі белетристики, а також публіцистики, історіописання, релігієзнавства, філософії. Оскільки предмет дослідження передбачає врахування всіх цих різножанрових текстів, то для презентації інформаційної бази нами було розроблено відповідну класифікацію. В її основу покладено три принципи, котрі враховують: а) жанрову приналежність тексту; б) ступінь публічності матеріалу, що передбачена самим автором; в) адресат наративу. З таких перспектив виокремлюються: 1) публічні его-наративи (жанр: художні та публіцистичні твори М. Гоголя); 2) приватні его-наративи (жанр: мемуаристика, спогади, листування М. Гоголя); 3) діалогічні публічні наративи (жанр: критика); 4) ретрансляційні публічні не-его наративи (жанр: переклади).

1.2 «Русь» як конструкт національної самопрезентації: випадок М. Гоголя

Способи конструювання української національної ідентичності в імперському інтелектуальному просторі кін. XVIII – поч. XIX ст. залишаються, на наш погляд, недостатньо осмисленими як на теоретичному, так й емпіричному рівнях. Ще менш відрефлексованим в інтелектуальній традиції виглядає можливий зв'язок такої етнічної самоідентифікації з минулим, зокрема, з історичними образами Русі.

Як привід для попередніх теоретизувань пропонуємо до уваги саморефлексію, котра належала освіченій людині, генеалогічний зв'язок якої з Україною виглядав безсумнівним, проте, яка за потреб інтеграції в імперський простір явно почувалася етнічно маргіналізованою: «...За долею своєю я знати під такою планетою народився, що не шанують мене руські, думаючи, що я малоросіянин; та й не шанують мене малоросіяни, думаючи, що я руський; і тому подібний я до кажана, який будучи ні звіром, ні птахом,

але від обох своїх родів і видів не приймається. Я ж про себе точно заявляю, що мій батько і за показаною казкою, був полковим сотником у охтирському слобідському полку, котрі полки не гетьману підпорядковані, але військовій колегії і отже я руська людина, а не малоросіянин, тільки я тим себе зіпсував, що в Києві через 15 років навчаючись, звик до їхньої вимови, а не до їхніх перекладів» (Тихонравов, 1858)⁸⁴.

Рядки, цитовані вище, записані українцем у 1768 р. у Санкт-Петербурзі. Як бачимо, їхній автор зіткнувся з певною проблемою власної соціалізації у столиці імперії: дві етнічні спільноти – «руські люди» та «малоросіяни», у просторі яких, очевидно, існувала жорстко окреслена самоідентифікація, зокрема, й за мовною ознакою, не ладні були сприймати його як «свого». Він не міг повністю вписатися у контекст жодної етнічної групи й, відтак, був викинутий із простору обох.

Очевидно, в унісон вищенаведеному уривку звучить інший текст, котрий також апелює до «аналогічних» проблем з національною самоідентифікацією і самопрезентацією: «...Скажу вам одне слово щодо того, яка в мене душа, хохлацька чи руська, бо це, як я бачу з вашого листа, слугувало в свій час предметом ваших міркувань і суперечок з іншими. На це вам скажу, що сам не знаю, яка в мене душа, хохлацька чи руська. Знаю тільки те, що ніяк би не дав переваги ні малоросіянину перед руським, ні руському перед малоросіянином. Обидві природи надто обдаровані Богом, і як навмисне кожна з них нарізно полягає в тому, чого немає в іншій – явний знак, що вони мають поповнити одна одну. Для цього самі історії їхнього минулого побуту дано їм як несхожі одна на одну, щоб порізно вихувалися різні сили їхніх характерів, щоб потім злившись воєдино, скласти дещо досконале в людстві» (Гоголь, 2009)⁸⁵.

⁸⁴ Тихонравов Н. В. (1858), *Кирик Кондратович, переводчик прошлого столетия*. Библиографические записки, Т. 1., 234.

⁸⁵ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 12*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 559.

Цей текст записано пізніше, але так само українцем в 1844 р. у м. Франкфурті. Здається невинним, що уривки передають настрій чимось близьких авторів (питомих українців, похованих у Великоросії). Отже, зазначимо: перший з наведених фрагментів тексту належав Кирику Кондратовичу: нині призабутому перекладачу і латиністу Ф. Прокоповича, згодом В. Татіщева; другий, як, мабуть, впізнається одразу: письменнику Миколі Гоголю.

Але все-таки... чи були внутрішні конфлікти цих авторів, які, вочевидь, пов'язувалися з «руською / російською / малоросійською / хохляцькою» національними ідентичностями – ідентичними? Чи не мали вони відмінностей у життєвих стратегіях, репрезентації та ідеології?

Поза сумнівом, Кондратович і Гоголь представили власну, як на сьогодні, національну ідентичність (Buchanan та інші, 2010)⁸⁶. Пошуки Кондратовича, приміром, вагалися між самоназвами, потребуючи, зрештою, пріоритетного вибору: «малоросіянинь» або «руській». Але Кондратович лишався чужаком (за його висловом – «кажаном»⁸⁷), коли добирав аргументів, за якими б дійсно міг вважатися «руськимъ»: образ «російськості» був для нього пов'язаний з державою та формою підданства. Саме

⁸⁶ Стисле визначення «ідентичності» дає філософ Єн Б'юкенен в оксфордському словнику літературної критики: «Ідентичність – образ того, ким він являється. Це може бути або *самостворений образ*, тобто образ, узятий з самого себе, або *нав'язаний зовні*, тобто образ, що беруть інші з когось. Ці два образи не завжди в гармонії один з одним. Ідентичність є опертям в питаннях і проблемах, пов'язаних з сексуальністю, гендером, расою і етнічністю» (Buchanan I. (2010), *A dictionary of critical theory*, Oxford university press, 242). Як зрозуміло з визначення одним із центральних понять, дотичним до ідентичності, є також *образ* (витвір в свідомості, що виникає шляхом уяви), хоча в цьому дослідженні ми користуватимемось і поняттям «досконалого образу» (тобто *ідеалу*). Останніми десятиліттями історія і соціальні науки використовують концепт «ідентичності» як дефініцію передусе культурної історії, хоча своїм походженням концепт завдячує психології і психіатрії. В 2021 р. світ побачила праця «Ідентичність в Середньовіччі» (Identity in the Middle Ages), де форми тожсамості розглянуті вже на матеріалі середньовічної Іспанії, Англії, Франції. Приміром, на думку Флоселя Савате, «індивідуальна ідентичність» є «серцем середньовічної людської істоти; усвідомленням того, ким вона була і звідки походила, й тому здатна прилаштуватись до належної поведінки і визначити свій майбутній шлях». Савате пише: «Чи передбачає це усвідомлення індивідуального в самому собі? Прикметно, що історики не приймають елементів, які вказують на припущення індивідуальної ідентичності. Але по факту існує ціла низка елементів, які, узявши разом, особливо між XII-XV ст., висвітлюють зріст усвідомлення індивідуальним своєї персональної ідентичності». В усякому разі для нас концепт «персональної ідентичності» може бути застосованим на модерному матеріалі (XVIII-XIX ст.), де присутність персональної і колективної ідентичності (і пов'язаної з цим ролі інакшості, пам'яті, території, зовнішнього сприйняття, внутрішніх адаптацій тощо) не підлягає сумніву. Більш докладно: Identity in the Middle Ages (2021), Amsterdam University Press, 1-64.

⁸⁷ Потенційно цю структуру ідентичності можна назвати «невизначеною», «міжбінарною» або «постструктурною», умовно – «ефектом кажана». За необхідності деталізації цієї ідентичності здобувач вдячний проф. Володимиру Ващенко.

«державницький аргумент», а саме, що рідний батько (тодішній полковий сотник) на поч. XVIII ст. очолював Охтирський слобідський полк, котрий і підтримав Петра I, мав справити необхідне враження на його російське оточення. Принаймні з цього виглядало б, що батько не мав нічого спільного з полками, котрі підпорядкувались І. Мазепі, отже, «малоросіянином» він бути не міг. І справді: за логікою Кондратовича факт приналежності батька до слобідських полків мало б робити його сина більшим «руським» (великорусом), ніж те, що, навчаючись впродовж 15 років в Київській Академії, він «підхопив» «малоросійську» (українську) вимову. Відтоді слобожанця Кондратовича в Великоросії сприйматимуть як «етнічно іншого», а сам він, як пригадував, не оминув з цього приводу цькувань М. Ломоносова (Тихонравов, 1858)⁸⁸.

Очевидно, що, з одного боку, саме інша мова (українська вимова) буде головною перепорою у питанні успішної інтеграції Кондратовича до соціально престижної й привілейованої столичної спільноти «росіян». З іншого боку, правильна генеалогія – персональна історія родини, прив'язка до полків, *лоялітет*, пам'ять вірності предка московській династії (слобідські полки підпорядковувались московському цареві) визначала дві принципові речі: з одного боку *самоназву*, з іншого – *репрезентацію* К. Кондратовича в великоруській / московській спільноті.

Узявши до уваги ці елементи, формула ідентичності Кондратовича не є аж надто складним завданням, що, судячи з усього, мала доволі виразні ознаки *лояльності* (руській) та, очевидно, *мовности* (малоросіянинь).

Як нам видається, обидві структури перебуватимуть у повсякчаснім конфлікті, оскільки екзистенційна невизначеність переслідувала їхнього носія надалі. Крім того, твердження, що Кондратович усвідомлював і осмислював себе в категоріях *свій / чужий*, доводить, що то був, вочевидь, не

⁸⁸ Тихонравов Н. В. (1858), *Кирик Кондратович, переводчик прошлого столетия*. Библиографические записки, Т. 1., 230.

єдиний приклад індивідуальної (зокрема, української) рефлексії в культурній парадигмі імперії, а й те, що й після нього подібна рефлексія не згасла.

Очевидно, що К. Кондратович у др. пол. XVIII ст. рефлексував над проблемами національної самопрезентації та етнічної інтеграції українців у владні структури Російської імперії, що можна назвати *«ефектом кажана»*. Ця «метафора» повставала у вигляді жорсткої альтернативи (бінарної опозиції) для української еліти імперії, яка структурувалася за принципом: *або* росіянин, *або* малоросіянин. Причому за зовнішніми лаштунками цієї опозиції знаходилася інша, а саме – «державна (російська) / мова (українська)». Лінгвістичний код виводив за межі «Росії / Русі / руськості». Очевидно, що через багато років (у середині XIX ст.) й М. Гоголь втілював власну стратегію конструювання «української / російської» ідентичності – свій варіант розв'язання «ефекту кажана» (проблеми бінарної етнічної роздвоєності української еліти у просторі Російської імперії).

Ця відповідь прозвучала знову у 1851 році – як впливає з розмови між М. Гоголем та О. Бодянським, котру записав товариш останнього Гр. Данилевський: «Руський і малорос – це душі близнюків, що поповнюють одна одну, рідні і однаково сильні. Віддавати перевагу одній, на шкоду іншій, неможливо. Ні, Осипе Максимовичу, не те нам потрібно, не те» (Сочинения Г. П. Данилевского, 1901)⁸⁹.

Як бачимо, стратегія конструювання «руської ідентичності» у М. Гоголя ґрунтувалася не на основі конфліктного протиставлення («або / або»), але на підґрунті можливості синтетичного поєднання («і, ї»). Інтелектуальна ініціатива письменника полягала у тому, щоб поєднати «українців / великоросіян» як «південців / північан» за принципом, власне, «доповнення», але при цьому – не змішування. Головним маркером національної ідентичності та диференціації для М. Гоголя тут виступала, вочевидь, не лише мова, але, що важливо, історія. Тож очевидно, для нього історія

⁸⁹ Сочинения Г. П. Данилевского (1901), Т.14., СПб, 99-100

українців та росіян не тільки не була спільною, але й являла собою кардинально відмінні приклади різної «національної природи» по факту.

У логічному та семантичному просторі гоголівської рефлексії стосовно власної «русько / української» ідентичності виникає, принаймні, кілька питань: по-перше, наскільки утопічним виглядав такий гоголівський проєкт гармонічного співжиття етнічних спільнот з такою відмінною природою та історією у спільному державному просторі імперії? По-друге, якщо історія України та Росії так відрізнялися за своєю природою та суттю, то якій ідентичності належав образ давньої Русі й чия історія в ній промовляла? І взагалі, як конструювався цей історичний образ Гоголем, у який спосіб його було інтегровано до утопії Росії? По-третє, чи зникла проблема мови у моделі національної самоідентифікації М. Гоголя – цей ключовий елемент, що руйнував спільну програму етнічної приналежності у рефлексії К. Кондратовича. Відповіді на ці питання ми спробуємо дати в наступних розділах.

У цьому місці дослідження ми зосередилися на питанні, чи існувало щось, що об'єднувало Кириака Кондратовича і Миколу Гоголя в їхній візії стосовно національної ідентичності? Чи надто змінилася ситуація майже 100 років потому вже для староукраїнської аристократії? Але що говорить про це походження Гоголя – генеалогія, котра виступала ключовим фактором для образу «руського» у того ж таки Кондратовича?

М. Гоголь-Яновський (подвійне прізвище мав з дитинства) був українським (з деяким польським «фактом» (Гоголь в воспоминаниях та інші, 2013)⁹⁰), формально – малоросійським аристократом і поміщиком з Полтавщини⁹¹. Зважаючи на виховання та приналежність до лівобережного

⁹⁰ Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников (2011), Т. I, Москва, 19; Смирнова Р. (2010), *Польские корни Гоголя*, Новая Польша, № 10 (123), Варшава, 56-61.

⁹¹ Після атестації в 1828 р. в «Табелях про ранги» Гоголь отримав 14-ий державний чин колезького реєстратора. Батько ж Гоголя мав 8-ий чин колезького асесора. У ранзі вже відставного колезького асесора (за військовою шкалою штабс-капітана або осавула) помре і його син. Відповідно, М. Гоголь за життя мав дві офіційні форми звертання: «ваше благородие» та згодом «ваше высокоблагородие».

походження⁹², поведінкова модель Гоголя була недвозначною, адже риса поведінки проявлялася в самоповазі (*благородстве*) (Гоголь)⁹³, яку виражав світоглядно. Звідси – збереження успадкованого родового прізвища відіграло значну символічну роль в національній самоідентифікації письменника.

Найдрібніші спроби псування українських прізвищ, коли «малоросіяни» (в широкому значенні), як він стверджує, домальовували собі закінчення «въ», Гоголь розцінював з осудом, даючи зразки гідного або негідного ставлення до національності (Гоголь та інші, 1959)⁹⁴. Фактично,

⁹² Літературознавець Гр. Грабович висловивсь про це так: «Біографічна й літературна наука, починаючи з часів Куліша, переконливо довела, що Гоголь до кінця усвідомлював своє козацьке (старшинське) походження. Однак це походження було джерелом і гордості, й болю: гордості з приводу його старовинності, шляхетності, й болю через «гріх» предка Гоголя (а саме, Остапа Гоголя, козацького полковника, який був на боці поляків) та через власну ущербність перед величчю минулого. Тема минулого як родового спадку – дуже важлива в творчості Гоголя» (Грабович Г. (1994), *Гоголь і міф України*, Сучасність, №9-10).

⁹³ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 102.

⁹⁴ «По ним можно было, казалось, читать всю жизнь их, ясную, спокойную жизнь, которую вели старые национальные, простосердечные и вместе богатые фамилии, всегда составляющие противоположность тем низким малороссиянам, которые выдираются из дегтярей, торгашей, наполняют, как саранча, палаты и присутственные места, дерут последнюю копейку с своих же земляков, наводят Петербург ябедниками, наживают наконец капитал и торжественно прибавляют к фамилии своей, оканчивающейся на о, слог въ. Нет, они не были похожи на эти презренные и жалкие творения, так же как и все малороссийские старинные и коренные фамилии». (Гоголь Н.В. (1959), *Собрание сочинений*, Т. 2, Государственное издательство художественной литературы, Москва, 9.). Гоголь, таким чином, розрізняє ганебних малоросіян, протиставляючи їх малоросіянам шляхетним. Крім нього цю думку поділяв інший аристократ Гр. Галаган: «Гордись именем малороссиянина, я презираю тех, которые порочат Украину, тоже я презираю дурака Паскевича, который смеет называться украинцем, он зазнался, глупец, он хочет подтвердить мнение иностранцев, которые думают, что русского нельзя возносить или он зазнается» (Галаган Г. (2020), *Журнал (1836–1841)*, StreamArLine, Київ, 33.). В передмові до «Гайдамаків» Т. Шевченко теж згадує подібний факт: «Есть же і такі паничі, що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-въ) і надрюковати в мужицькій книжці. Далебі, правда!» (Шевченко Т.Г. (2012), *Кобзар*. Вперше із щоденником автора, Книжковий Клуб «Клуб сімейного Дозвілля», Харків, 164). В передмові до другого нездійсненого Кобзаря Шевченко повторить цю тезу (1847): «Нехай би вже оті Кирпи-гнучкошиєнки сутяги – їх Бог, за тяжкіє гріхи наші, ще до зачатія во утробі матерній, осудив кинуть і гнить в чорнилах, а то мужі мудрі, учені. Проміняли свою добру рідну матір – на п'яницю непотребную, а в придаток ще і -въ додали» (Тарас Шевченко. *Зібрання творів: У 6 т.* (2003), Том 5, Київ, 207). «Земляцтво» як національна ідентичність/свідомість добре описана Т. Шевченком в 1857 р. на прикладі рядового Андрія Обеременка: «Разговор начал я, как это обыкновенно водится между солдатами, спросом, которой земляк губернии и т. д. На мой спрос Андрей отвечал, что он губернии Киевской, повита Звенигородского, из села Ризаной, «тут, коло Лысянки, колы чувалы», – прибавил он; а я прибавил, что не только чувал, а сам бувал и в Лысянцы, и в Ризаний, и в Русаливцы, и всюды. Одним словом, оказалось, что мы самые близкие земляки. «Я сам бачу, – сказал он, – що мы свои, та не знаю, як до вас приступыты, бо вы все то з офицерами, то з ляхами тощо. Як тут, думаю, до его пидийты. Може, воно й сам який-небудь лях, та так тилько ману пускає». Я принялся снова уверять его, что я настоящий его земляк, искренно желал продолжать разговор, но пробило 3 часа, и он ушел топить печь для хлебов и для квасу [...] Невозмутимо холодная и даже суровая наружность его обличала в нем человека жесткого, равнодушного. Но это маска. Он страстно любит маленьких детей, а это верный знак сердца кроткого, незлобивого. Я часто как живописец любовался его темно-бронзовой усатой физиономией, когда она нежно лънула к розовой щечке младенца. Это была одна-единственная радость в его суровой одинокой жизни. Независимо от его простого благородного характера, я полюбил его за то, что он в продолжение двадцатилетней солдатской пошлой,

персональне (стан, родина) і *колективне* (народність) в розумінні Гоголя ототожнювалось або, принаймні, виглядало взаємопов'язаним, уможливлуючи тезу про дещо сакральне сприйняття національного як особистого і що, крім цього, видавалося невід'ємним від історичних уявлень, (аспекту культурної пам'яті). Цю модель (дещо науково) було відтворено в його «Погляді на складання Малоросії» (1832): двадцятитрьохрічний Гоголь видав статтю у Санкт-Петербурзі збіркою «Арабески» разом з деякими приватними нарисами.

Як видається, текст Гоголя можна вважати до певної міри «хребтом»⁹⁵ української історії, модель якої, власне, Гоголь конструював і уявляв. Тож у зв'язку з цим слід розглянути історичну термінологію, оскільки мова й романтичне (досить образне і образотворче) мислення – ключ, необхідний для розуміння й декодування не тільки суб'єктивних поглядів, а й, зокрема, способу мислення сучасників. Для прояснення цього способу мислення, звернемо увагу на дискусії та оцінки, котрі точаться в міждисциплінарному полі сучасної гуманітаристики, зокрема, в літературознавстві.

У вітчизняній історіографії на цьому тлі вирізняється теоретичний напрям постколоніалізму. Так, літературознавчий аналіз київської дослідниці Віри Агєєвої (найновіший за часом публікації) поєднує термінологічні,

гнусной жизни не опошлил и не унизил своего национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своей прекрасной национальности. А такая черта благородит и даже неблагородного человека. Если мелькали светлые минуты в моем темном долголетнем заточении, то этими сладкими минутами я обязан ему, моему простому благородному другу Андрию Обеременку» (Шевченко Т.Г. (2012), Кобзар. Вперше із щоденником автора, Книжковий Клуб «Клуб сімейного Дозвілля», Харків, 701-702). Відверто на цю тему висловиться й дворянин Георгій Андрузький в нарисі «Зостатній запорожець» (1846), котрий зберігся в матеріалах слідства «кирило-мефодіївців»: «Так запорожці співали, так і робили, як згадаєш, так жаль візьме, то сам ліг би у труну, аби вони встали, аби хоч побачити, почути їх. Недаром люди кобзарів вважають, бо вони співають про запорожців, про Україну. Ось що я чув про одного запорожця, ось як розказував Степан Харченко, по- кацапськи Харченков, що був у москалях. Аж плакав, як розказував» (Кирило-Мефодіївське товариство, Т. 2 (1990), Наукова думка, Київ, 469). Слід сказати, що в 1860 р. М. Костомаров в листі до забороненого часопису «Колокол» гостро зауважить на національному аспекті дворянства: «Дворян-малороссиян нет, за исключением немногих, которые в последнее время, вместе с сознанием о несостоятельности дворянской институции, обращаются к чистому народному источнику; и прежде не было у нас дворян: они были чужие, хотя и происходили из нашей крови; прежде они становились поляками, теперь – великороссиянами» (Костомаров Н. (1860), Украина. (Письмо к издателю «Колокола»), Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде», Лист 61, Лондон, 499-500). Отже, між цими різними українцями (Гоголь, Галаган, Шевченко, Андрузький, Костомаров – четверо з яких дворяни) в такому делікатному питанні, як прізвище (сакральної структури) і пов'язаного з цим станом репрезентацією, проявлялось вельми чітке національне розуміння.

⁹⁵ Сюди входять гоголівські лекції, конспекти, матеріали з історії та географії, читані в Санкт-Петербурзі.

мовознавчі, історичні та ідеологічні складові при інтерпретації фігури М. Гоголя. Хоча у підсумку (як з огляду на джерельний, так і теоретичний сенс) з'являється потреба у більш поглибленому та критичнішому висвітленню цього образу (Агєєва, 2021)⁹⁶. Як видається, дослідниця досить слушно звернула увагу на сукупність культурних українських кодів, що спостерігаються як в творах, так і в епістолярному тексті письменника. Однак, на наш погляд, це дещо звужує формативні контексти, в яких доводилося творити письменнику: поза цілісною картиною індивідуального розуміння автора (відчуття поліконтекстності), фактологічний Гоголь інтерпретується в її знаковій книзі дещо вибірково.

На нашу думку, широкий діапазон інтерпретацій і фактів мусить представляти М. Гоголя не лише в українському, але і в будь-якому іншому національному контексті, що безпосередньо стосувався біографії письменника (зокрема, польському і московському). Тож поліконтекстний підхід, в ідеалі, передбачав би ґрунтовне опрацювання епістолярної, подієвої спадщини з контекстуальним та порівняльним аналізом, який вимагає, без сумніву, аналітичнішого за змістом дослідження.

В цілому, розвиваючи традицію діаспорної української і американської історіографії (згідно з текстом В. Агєєвої), векторними в гоголезнавстві являються праці Є. Маланюка, М. Шкандрія, Е. Бояновської; авторитетністю в питаннях домодерного історичного періоду в роботі відзначається дніпровський (нині гарвардський) історик С. Плохій. Тут не можемо не зазначити, що спеціальна історіографічна характеристика українського гоголезнавства (та не лише), підсумована І. Колесник (2009)⁹⁷, Ю. Барабашем (2015)⁹⁸ і Г. Самойленко (2009)⁹⁹. Гадаємо, що ця бібліографія може доповнити спільну теоретичну розробку.

⁹⁶ Агєєва В. (2021), *За лаштунками імперії*, Київ, 55-91.

⁹⁷ Колесник, І. (2009), *Гоголь у культурно-інтелектуальній історії України: міфи та стереотипи (до 200-річчя Миколи Гоголя)*, Український історичний журнал., Вип. 2, № 485, 135-159; Колесник І. (2009), *Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій*, Київ: Інститут історії України НАН України, 596 с.

⁹⁸ Барабаш Ю. (2015), *У напрямку до Гоголя: студії різних літ*, Київ, Темпора, 165-276.

⁹⁹ Самойленко Г. В. (2009), *Гоголь в ХХ веке: Европа, Средняя Азия и Закавказье. Тематико-библиографический указатель*, Нежин, 1-481.

Натомість дискусійними видаються кілька моментів щодо «двох душ» М. Гоголя в наведеному нами уривку. Так, В. Агеєва пише: «Про дві душі Гоголя / Гоголя написано у різні часи дуже багато. Його випадок став класичним для розуміння проблеми розколотої ідентичності людини, що мусить вибирати між поневоленою батьківщиною й імперією, між своєю національною культурою й чужою». Підсвідомий страх Миколи Гоголя перед Московщиною аналізував у статті «Гоголь-Гоголь» Євген Маланюк».

У передмові до книги М. Шкандрія дослідниця зазначала «антагонізм», «травматичні спроби», «складний, трагічний конфлікт», «вибір на користь імперських цінностей – і, з іншого [боку], могутнього підсвідомого опору на рівні ментальності й мови» (Шкандрій, 2004)¹⁰⁰. Власне, логіка В. Агеєвої ґрунтується на парадигмі опозицій. Але «конфліктність» чи «розколотість»? Імперія (метрополія) чи анти-імперія (колонія)? Психоісторична термінологія й теза «розколотої ідентичності» М. Гоголя в тексті В. Агеєвої утрагичнюється, стаючи риторичним штампом української історіографії кін. XIX – перш. тр. XX ст., побудованим на опозиції або/або. Дискурс «розколотості», імовірно, передбачав розщеплення чогось цілого. Але що могло бути тим «цілим», щоб, зрештою, «розколотись» (Барабаш, 2015)¹⁰¹: українська ідентичність чи загальноруська, образ України чи Росії? Русі? Втім, чи була розщеплена свідомість самого Гоголя?

¹⁰⁰ «Якраз у зв'язку з цими ідеологічними настановами можна побачити багато несхожого в розвитку українського та російського романтизму. Причому антагонізм був так чітко означений, що спроби пристосуватися до «ворожої» моделі, перейти в іншу літературу були здебільшого травматичними. Випадок Миколи Гоголя винятково значущий у цьому контексті вже тому, що розкриває складний і трагічний конфлікт, з одного боку, усвідомленого прагнення зробити вибір на користь імперських цінностей – і, з іншого, могутнього підсвідомого опору на рівні ментальності й мови. Позиція Гоголя й Шевченка ніби персоніфікує цей вибір між імперським дискурсом та українським антиколоніальним контрдискурсом. (Згодом цей вибір не раз ставатиме об'єктом теоретизувань і суперечок, згадаємо контрверсійні оцінки Гоголя то як «зрадника» то як «геніального сина» такими чільними літераторами, як Нечуй-Левицький, Драгоманов, Євшан, Маланюк... А Володимир Винниченко навіть погрожував невідчужим землякам «переходом» у російську словесність, хоча ніколи свою погрозу не здійснив») Шкандрій М. (2004), *В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби*, Факт, Київ. 6.

¹⁰¹ Конфлікт між «цілісним» і «роздвоєним» Гоголем помічається в коментарі Ю. Барабаша до І. Колесника: «...не можу погодитися з Вашою тезою про нібито настання «зміни парадигм» у гоголезнавстві – від парадигми «розколотості» до «парадигми «цілісності» душі, особистості, художнього світу М. Гоголя». Роздвоєність Гоголя, – психологічну та національну, – не «вигадали» літературознавці, це реальна духовна, душевна, творча драма письменника. Уявити собі закомплексованого, самотнього, трагічного Гоголя «цілісною» особою – все одно, що побачити в недужій, старій людині шварцнегтера»... То хіба лишень в апокрифах і легендах російського «православного» гоголезнавства знайдеш «цілісного» Гоголя –

Таким чином, дихотомічне «дводушність» чи «бідолашний дводушник», яке з легкої руки впровадив С. Єфремов в «Між двома душами» (1909), що через призму *естетичного сприйняття* «переполовинило» душу Гоголя на українську (приємну) і російську (відразливу), є, на нашу думку, зразком одностороннього і упередженого або/або, котре було притаманне і способу мислення К. Кондратовича.

Обмірковано і іронічно на критику С. Єфремова відповів, до речі, Є. Маланюк (1935): «Своєрідний дуалізм в поглядах на українську проблему, що doprowadив аж до теорії Костомарова псевдоорганічного симбіозу «двох руських народностей», ніби гармонійно себе доповнюючих в постаті якогось двонаціонального чи понаднаціонального синтезу, врешті – догмат федералізму, проголошуваний впливовим Драгомановим, – все це привело до того, що проблема Гоголя була раз назавше розв'язана в простій і тому привабливій формулі С. Єфремова: дві душі («Між двома душами» – студія, р. 1909). І хоч та теорія «двох душ», без точного окреслення, що то є, в данім випадку, душа «російська» («московська?»), спроваджує питання до ялової софістики і нічого, властиво, не з'ясовує, теорія Єфремова була загальносприйнята і на тім справа зупинилася довший час» (Маланюк, 1962)¹⁰².

Аргументація С. Єфремова справді суперечила навіть формальній логіці: як одна душа може «безперечно» бути двома? «Двоєдушие» в словниках має семантичне значення «лицемірства», що може легко призвести до негативних конотацій у трактовці постаті М. Гоголя. В буквальному розумінні «душа» (як знов-таки метафора національної ідентичності) «розколотись» не може, оскільки це риторичний троп. Дійсно: «душу» в

квазіфеномена «чисто русского человека»» (Барабаш Ю. (2015), *У напрямку до Гоголя: студії різних літ*, Київ, Темпора, 414). Але в читача (з дослідницької точки зору) постане закономірне питання: що таке *душа*? *Душа* як поняття у Романтизмі і сьогоденні? Чи є, приміром, критичною та відповідною психологічна термінологія і фразеологія в сучасних гуманітарних дослідженнях (враховуючи, що метафори (доволі часто) не стають об'єктом критичної рефлексії, сприймаючись натомість цілком реальними, самозрозумілими і самобутніми сутностями)? Ба більше, саме поняття «індивіду» та «індивідуальності» (*individuum*), в якій ми не відмовляємо Гоголю, з латини перекладається як «неподільне».

¹⁰² Маланюк Є. (1962), *Гоголь-Гоголь*, Книга спостережень, Торонто, 192-193.

значенні національної ідентичності застосувала А. Смірнова-Россет в листі до Гоголя (1844), однак це романтичний стиль, який належить історичному слововжитку.

Через те нам слід визначитись в дефініціях: якщо про «душу» йдеться як про психічний стан і свідомість, то вона або є, або її немає; коли ж у богословському тлумаченні – вона є вічною, безсмертною сутністю. Як і в будь-якої людини в Гоголя «душа» (свідомість / підсвідомість) була від народження і до смерті цілісною, формувала свої ідеї, зазнавала впливу інших, обирала різні ідентичності (Жуковский та інші, 1986)¹⁰³. Певно, щоб надати ясність процесам, які відбувалися, на нашу думку, з Гоголем, ми спробуємо вжити термін «конфліктність (суперечність) цілісного чи індивідуального» замість т. зв. «розколотості» (дві половини *свідомості, ідентичності, людини... душі?*).

В іншому випадку, оперуючи старими поняттями, досліднику доведеться в історіографічний (заднім числом) спосіб діагностувати Гоголя: а) клінічну шизофренію (букв. «розколотість розуму»), хоч, як видно з самих творів, листів і спогадів, Гоголь зберігав ясність розуму, логічне мислення, організованість мови, незважаючи на перманентний хворобливий стан (ентеріт (Тарасенков, 1902)¹⁰⁴, неврастенія (Записки НТШ та інші, 1910¹⁰⁵),

¹⁰³ Романтичною інтерпретацією «душі» (і самоаналізом) поділився з Гоголем В. Жуковський: «...но говоря ум, воля, и тому подобное, мы разными именами означаем одно и то же, то есть всю душу, в разных только образах её действия; нет такой особенной части в душе, которая была бы только ум или воля, все это – вся душа, полная, всегда неразделимо действующая. Мы только для ясности принуждены прибегнуть к раздроблению единства на части. Душа мыслит, избирает (то есть отвергает или принимает), творит, верует; сии разные образы действия одной и той же души мы называем: ум, воля, творчество, вера». (Жуковский В. А. (1986), *Избранное*, Москва, издательство «Правда», 417). В епістолярній спадщині Гоголя є також цікавий фрагмент щодо богослів'я і природничих наук. Про вплив молитви на душу і нервову систему (Гоголь свідомо полемізує з «естествоиспытателями») ми прочитаємо в листі 1843-го року до Н. Язикова (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 13, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 286-291).

¹⁰⁴ Тарасенков А.Т., *Последние дни жизни Н.В. Гоголя* Доступ через <http://gogol-lit.ru/gogol/vospominaniya/tarasenkova.htm>

¹⁰⁵ «П. Петровский – Недуга Гоголя (Зап. Україн: Наук. Тов. в Києві, V, ст. 20-26). Автор не годить ся з поглядом відомого московського психіатра Баженова, котрий вважав хворобу Гоголя ва періодичну меланхолію. Занепаду духової творчості, на думку д. Нетровського у Гоголя не було ніколи. А певні ознаки духовної невідновленості рано чи пізно виявили ся б, коли б Гоголь мав душевну хворобу. Гоголь просто був хорий нервово – у нього була типова неврастенія. Вмер Гоголь через своє добровільне голодування – постування. Свої думки автор стараєть ся уаргументувати з погляду медичного» (*Записки товариства імені Шевченка* (1910), Т. ХСІV, Кн. II, Львів, 230). Ба більше, Гоголю були відомі тогочасні психологічні теорії Романтизму. До прикладу, Гоголь був пацієнтом німецького психолога, дослідника й художника Карла Густава Каруса (1789-1869). Так, в листі до «культурного германофіла» В. Жуковського 14 липня 1845 р.

або б) «цензурувати» Гоголя за національними, естетичними, ідеологічними, суб'єктивними рамками, критеріями тощо.

Отже, проблема, на наш погляд, потребує радше дериторизації романтичної термінології (якщо вона дійсно спотворює наше розуміння) та конкретизація предмету. Так, проведення В. Агеєвою дихотомії український vs російський (за тією-таки формулою С. Єфремова), як видається, є дещо ризикованим в контексті перш. пол. XIX ст., бо ж не зрозуміло, чому б в таким разі не артикулювати антономізацію: український vs німецький, американський, польський, французький?

Приміром, Е. Бояновська, цитуючи «Вибрані місця з листування з друзями» (1846) не оминає факту, що Сполучені Штати Гоголь називає «мертвечиною» (Бояновська, 2013)¹⁰⁶ (так само як руську націю, він називав «мертвими душами»). Отже, спроба зрозуміти національну ідентичність (ідентичності) М. Гоголя можлива лише на шляху розширення порівняльної перспективи – введення його спадщини у більш широкий національний контекст. Гадаємо, визначення Гоголя лише в горизонтальній парадигмі

Гоголь згадував: «В Берлине посоветовали мне съездить, по крайней мере, в Дрезден к доктору Карусу. Я поехал в Дрезден. Карус, когда я рассказал ему всё дело, расспросил меня обо всем образе моей жизни и обо всех излишествах, каким я предавался в жизни и которые могли бы произвести во мне в такой силе нервическое расстройство. Не найдя их достаточными для произведения совершенного расстройства нерв и найдя жизнь мою довольно для того умеренною, он сказал, что причины должны быть иные и что он приедет ко мне на дом рассмотреть и ощупать меня всего. Раздевши меня всего, он перещупал меня так же. Стучал по всем местам и костям в груди, нашел грудь здоровою, щупал живот и потом начал вновь стучать по ребрам в правом боку. Здесь он остановился и нашел, что звук гораздо повыше места печени уже становится глухим, что, по его мнению, есть ясный признак, что печень выросла, оставляя менее и менее места для легких, что дело всё в печени, что отсюда исхудание, зеленый цвет кожи, беспорядок желудочных отправлений, нервическое расстройство и дурное кровообращение крови, что лечить нужно прежде всего печень и что, не теряя времени, следует мне прежде всего ехать в Карлсбад» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 13, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 144); 24 липня 1845 р.: «Вот уже пять дней, если не более, как пью воды Карлсбада. Больше ничего не могу сказать: так слаб и в изнуренном состоянии. У Каруса я расспросил обо всем; в этом отношении не беспокойтесь. Он составил описание найденного им во мне недуга в соединении с письмом к здешнему доктору. Доктора имя – Флеклес. Доктор Флеклес подтверждает всё то же, что Карус, что, впрочем, ни удивительно, ни слишком обнадеживательно, ибо так бывает и водится всегда. Что до меня, надежду более всего возлагаю на Бога. Его святой воле угодно – и действие, по-видимому вредоносное, обратится в полезное. Да будет же Его воля и да поможет. Он нам в бессилии нашем и подаст нам силы произносить ежеминутно: «Да будет воля Твоя!» С водами я поступаю осторожно, ибо знаю, что, сколь ни благотворны они в таком случае, если болезнь именно та, которую определил Карус, столько вредоносны и губельны, если болезнь не та, то есть если первоначальная причина болезни не в печени, а в нервах и во всеобщем расслаблении и изнурении сил» (Там само, 148).

¹⁰⁶ Бояновська, Е. (2013), *Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом*, Темпора, Київ, 498.

«або/або», «між» (Бояновська)¹⁰⁷ чи звичного нині дуалізму дещо уводить нас від парадигми, за якою Гоголь ще ніде не перебуває, а є ніби «над» (як вертикальна структура) чи на іншому національному рівні (не виключено, що утопічному і більш невизначеному – тобто, т.зв. «загальноруському»).

Але можна припустити, що і в такій моделі М. Гоголь не був «без ґрунту»: центральним поняттям його національної свідомості було «коріння», яке ми можемо пояснювати *колоніально* (з конкретними, але не узагальненими, есенціалістськими проявами) і *метропольно* (з точки зору сакрального світу і символів культури, що важать для українського аристократа і русофіла).

В тексті дослідниці «прикутість» Гоголя до Пушкіна дещо загострена, що не є крамольною, ба більше – не виглядає суто радянським образом Гоголя (Агеєва)¹⁰⁸: письменник охоче бачив себе у пантеоні спільноруської літератури (його посмертна «Автобіографія», спогад Г. Данилевського 1851 р.). Та й радянська «пушкінізація» національних літератур не ставить крапку на тому, що Гоголь у тіні Пушкіна, або що Гоголь ліпший від Пушкіна (на тій підставі, що Гоголь – українець та має іншу візію І. Мазепи (Колядинського)).

Не зайве припустити також, що, – в післядекабристських умовах всюдисущого жандармського «ока», шпигунства, чуток тощо, – А. Пушкіна, В. Жуковського, П. Плетньова та М. Гоголя об'єднувала парамасонська етика і форма приватної комунікації (не відкидаючи, звісно, національних конотацій). Гоголь не просто так увійшов в аристократичне петербурзьке коло митців, до якого допустити могли, ясна річ, не кожного. Менше з тим, оцінку Гоголем творчості Шевченка як відірваної від спільноруської літератури, про що згадує Гр. Данилевський, В. Агеєва визнає

¹⁰⁷ «Мій Гоголь є «між». Це ключовий термін у назві: між двома культурами та національними парадигмами, що співіснували в імперській структурі» (Там само, 1).

¹⁰⁸ Агеєва пише: «...принципові розходження між двома «зачинателями» російської словесности в оцінці гетьмана Мазепи більш ніж очевидні. Але в стосунках метрополії та колонії ієрархічність має неодмінно виявлятися на всіх рівнях. «Наставник» Гоголя Пушкін започаткував довжелезний, мало не до кінця радянської епохи, список «великих російських учителів», до яких незмінно ходили в науку українські класики... Російський поет таки небагато зрозумів у повістях свого геніального сучасника. Адже співоче плем'я, зображене у «Вечорах...», наділене і тожсамістю, і гідністю, і почасти навіть відчуттям моральної переваги над колонізаторами».

правдоподібною («схоже, що»). Зрештою, у підсумку вищесказаного слід отримати яснішу перспективу та ретроспективу дослідження.

Спершу зазначимо, що «*руська ідентичність*» ми трактуємо як ту, що в XIX ст. (а саме першій половині приділено увагу) не є однозначно українською, білоруською чи сучасною російською (московською, новгородською, сибірською тощо); не є в тому концептуальному вигляді, як її витлумачив Д. Овсянко-Куликовський на початку минулого століття (далі у примітках). «*Руська ідентичність*» *post factum* розглядається в дусі «імперського меридіана», як пропонує історик І. Колесник, або дотично до поняття «*нової імперської історії*» (концепт належить авторству І. Герасімова у межах сучасної російської історіографії)¹⁰⁹.

Слід сказати, що імперіознавчий погляд на історію є невід'ємною складовою вітчизняної історіографії. Приміром, так відгукується про колективну монографію «Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст.» (2020) польський історик Адам Свьонтек: «Автори вступу В. Ададуров і В. Склокін хоч і звертаються до – не знаю, чи треба – постколоніальної теорії, то, на щастя, не ставлять собі за мету визначення українців як народу-жертви імперської політики, що вже становить своєрідне *povum* в українській літературі (принаймні коли йдеться про Росію, бо ж період австрійського панування має радше схвальні оцінки в українській історіографії). Так, редактори є прихильниками т. зв. нової імперської історії, яка, – як пояснюють, – «трактує імперське панування не лише в політичних і економічних категоріях, але також культурних, що відкриває широкі можливості для аналізу проблематики дискурсивної влади і примусу, символічної географії, наукових і літературних нарацій, пов'язаних з імперіалізмом і колоніалізмом, проблемою травми, пам'яті і ідентичності». Аналізована книга є, отже, розповіддю про зустріч імперії зі здобутою територією та її мешканцями. Ця зустріч відбувається як на організаційному

¹⁰⁹ Колесник І. (2022), «Українське XIX століття» в термінах і поняттях глобальної історії, Український історичний журнал, Число 5, 121-133.

рівні (творення бюрократичної структури, нові адміністративні поділи, державні реформи, впровадження загальної державної мови), так і на інтелектуальному (культурна інтеграція, творення університетів, розвиток освіти і науки, нова література)» (Świątek, 2021)¹¹⁰.

Звісно, незважаючи на те, що помічною для термінологічного розуміння періоду для нас стала праця Девіда Сондерса (Saunders, 1985)¹¹¹ та низка нарисів В. Кравченка (Кравченко, 2011)¹¹², малодослідженим (принаймні у вітчизняній історіографії) лишається питання поширеності «руської» ідентичності на теренах Російської імперії, її реальний стан та адаптація. Так, близький зв'язок ідентичності з політикою русифікації і пропаганди торкався московських земель (Великоросії) та її північних і східних колоній. Показовий, скажімо, факт, що руська ідентичність не була популярною в Сибіру навіть у 1880-ті рр.; тамтешні сибіряки (чалдони і старожили) називали великорусів та міщан – «російськими людьми», словом, такими, що відрізнялися як книжністю мови, так і характером (Ядринцев, 1982)¹¹³.

Так само не сказати однозначно, наскільки «руським» було новгородське, московське, рязанське селянство або козацький Дон поза державною ідеологією «великої руської нації». Тут в контексті імперіальної історії є хиткою теза московського історика А. Міллера, згідно з якою «імперії являються будівниками націй» (Миф об империи та інші, 2021)¹¹⁴. Можливо, не випадково спадає на думку концепція «російського государства» Н. Карамзіна, як і старозавітна алюзія: чи є первісним Вавилон, якого збудували, чи народи-будівники (нащадки Ноя, котрі мали спільну мову)? В

¹¹⁰Świątek A. (2021). Recenzja: Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. Колективна монографія, ред. Вадим Ададуrow і Володимир Склокін [Tożsamości imperialne w ukraińskiej historii od XVIII do pierwszej połowy XIX w. Monografia zbiorowa, red. Wadym Adadurów i Wołodymyr Skłokin], Rocznik Przemyski. Historia”, nr 1 (26), 460.

¹¹¹Saunders D. (1985), The Ukrainian Impact on russian culture, 1750-1850, Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1-7, 261-262)

¹¹²Кравченко В. (2011). Україна, Імперія, Росія (вибрані статті з модерної історії та історіографії, Київ: Критика, 11-43

¹¹³Ядринцев Н.М., (1882), Сибирь как колония, Типография М.М. Стасюлевича, Санкт-Петербург, 58-59.

¹¹⁴Миф об империи: культурные практики современности [Прохорова, Гусейнов, Аронсон, Миллер], 2021 Доступ через: <https://www.youtube.com/watch?v=bwPC0dHUxG4>; Миллер А. (2013), Украинский вопрос в Российской империи, К.: Laurus, 285-308.

будь-якому разі складно погодитися з схемою *одного народу /одної мови* щодо Російської імперії (крім ідеалістичної складової).

Натомість логічним виглядає, що саме нації (як люди й твір людської діяльності) створюють імперії (до речі, як і будь-які інші форми організації влади – федеративні, республіканські, якщо йдеться про «імперію» як систему адаптації й поширення багатьма відцентровими шляхами соціокультурних зв'язків і влади на підконтрольних територіях). Відповідно, в основу *nationis* (букв. *народу*), *genus* (*роду*) або ширшого здавна *populi* (*люду*), під кутом зору історичного пізнання, покладається *людський фактор* і *свідомість*, тоді як *імперія* (*imperium* – *володарство*) хоч і лишає по собі духовну й матеріальну спадщину, не завжди (особливо централізацією) сприяє *націям емпіричним (природнім)*, що примусово чи добровільно долучались до її творення. Останні, як не дивно, здатні існувати в інших суспільних та державних формах – неімперських.

Таким чином, російський / руський проєкт в ідеалізованій основі є тривалою спробою побудови імперської православної, – від доби романтизму й раніше, – загальноєтнічної та наднаціональної нації, що існує у вигляді *ідеї / уявлення / утопії*. Так, ідея нації або імперії розуміється антропогенно; проте ж виводити, на наш погляд, нації (етноси) виключно з концепту «імперії» є дещо хибним міркуванням і штучною ідеалізацією, оскільки, не зникаючи раптово, первинні, історичні мовно-культурні зв'язки народів, спільнот формуються комунікативно (взаєминами індивідів, родин, громад, ідей і тяглістю століть). Імперія як «будівник націй», – в позитивній конотації А. Міллера, – видається узагальненою і маніпулятивною, як і негативний погляд, що є зазвичай іншою крайністю. Так, Всеросійська або Радянська імперія задля ідеалу конструювала «руську» чи «радянську націю» коштом інших і цей вплив не можна назвати позитивним, навіть якщо нації скористалися колоніальним або імперським спадком.

Отже, в даному дослідженні ми звертаємо увагу на культурну тожсамість, що перебувала в стані активного осмислення (переважно

імперського середовища). Відтак досліджувати або передбачати її результат сучасникам (в усякому разі Гоголеві) видавалося б складнопрогнозованим.

Так чи інакше, «руська» ідентичність Гоголя (в культурну добу Романтизму й народження модерних націй в Європі) окрім: **1) етнічної** (мова, походження, звичаї, історія) мала містити неодмінно політичну і конфесійну компоненти, котрі в сукупності дозволяли б бути «українцемъ», «малороссіяниномъ», «южным росіяниномъ», «общеруссомъ» чи навіть «русскімъ душой» (Бердяев та інші, 1990)¹¹⁵, про що йтиметься; власне, у сенсі **2) політичному** – означало бути підданим царської влади і монархістом (Сверстюк та інші, 2013)¹¹⁶; **3) в світоглядному** – християнином (знов-таки в контексті європейського християнства XIX ст. (Дашкевич та інші, 1902)¹¹⁷, отже, не лише дотеперішньої російської історіографії (Барабаш, 2015)¹¹⁸.

¹¹⁵ Розуміння «руської душі», – метафори, – в пізньому її тлумаченні, яке найпопулярніше і найвиразніше розробив Н. Бердяев, ми не включаємо в інтерпретаційну модель нашого викладу. По-перше, згідно з тлумаченням, що наслідує традицію російського месіанізму, Н. Бердяєва «не цікавить, чим була Росія емпірично, як те, що задумав про неї Творець, осяжний розумом образ руського народу, його ідея» (Бердяев Н. А. (1990). *Русская идея*, О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья, М.: Наука. 43-45). Але «русский народ», як і будь-який інший народ, не є неемпіричним, а значить, як і будь-який народ, його можна перевіряти у відчутних межах. По-друге, в основу міркувань Н. Бердяєва закладає (ретранслює) логічну помилку: протилежність, несумісність і парадокси, що призводять до розуміння «руської душі» як «двох протилежних початків, що лягли в основу її формації»: «природная, языческая дионисическая стихия и аскетически-монашеское православие». Як твердить Бердяев, «можно открыть противоположные свойства в русском народе: деспотизм, гипертрофия государства и анархизм, вольность; жестокость, склонность к насилию и доброта, человечность, мягкость; обрядоверие и искание правды; индивидуализм, обостренное сознание личности и безличный коллективизм; национализм, самохвальство и универсализм, всечеловечность; эсхатологически-мессианская религиозность и внешнее благочестие; искание Бога и воинствующее безбожие; смирение и наглость; рабство и бунт». Щоправда, відомий польський славіст, релігієзнавець і філософ Мар'ян Здзеховський ще в 1920 р. виступить з аналізом «руської душі», назвавши цілий присвячений Н. Бердяєву розділ: «Антиномії російської душі» (Zdziechowski M. (1920). *Wpływy rosyjskie na duszę polską*. Kraków, 15). Таким чином, надмір протилежностей і взаємовиключень не витримують жодної критики, але, в усякому разі, нас цікавить період, коли подібний концепт (руська душа) багато в чому лише наповнювався новою семантикою і ще не мав пізніших конотацій чи надінтерпретацій.

¹¹⁶ Український дисидент Є. Сверстюк без упереджень визнає в Гоголі присутність «монархічних нахилів» (Сверстюк Є. (2013), *Гоголь і українська ніч: есеї*, Кліо, Київ, 123), що досить реалістично, оскільки Гоголь того не приховував і в «Вибраних місцях із листувань з друзями» маємо розлогі пасажі про призначення царської влади в поєднанні з християнським обґрунтуванням. Щоправда, думок, які не уникли цензури ані державної, ані духовної, ані суспільної. Утім, зазначимо, що за типом правління тогочасний російський монархізм формально вважавсь *необмеженим*, тому влада царя, самодержця, монарха (на відміну від *обмеженої* британської моделі) не потребувала впливу урядників (ширше – чиновників), а покладалася, власне, на одноосібність монарха (царя). Не забуваймо, проте, що в такому випадку існувала тонка межа між *монархізмом* та *деспотизмом*, останній бо спосіб правління мав повну владу над життям і смертю своїх підданих, де воля монарха і є законом. Приміром, деспотією в Росії вважалась Туреччина. Зябловский Е. (1830), *Статистика европейских государств в нынешнем их состоянии*, СПб, 11-12.

¹¹⁷ Дашкевич Н. (1902), *Значение мысли и творчества Гоголя*. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца, Киев: Унив. Тип. Кн. 16, 438-439, 443, 451-452.; Ушкалов Л., *Про наслідування Христа» в Україні* (Ескіз на Різдво) Доступ через: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3574>; Михед П. (2012), *Гоголь и*

Ці три, так би мовити, аспекти становитимуть в подальшому основу «руської ідентичності» й руського націоналізму, що органічно відповідало концепції С. Уварова, впроваджуваній офіційно. Модель С. Уварова, як відомо, передбачала дотримання «самодержавства», «православ'я», «народності», унормовуючи параметри штучної, колективної або ж «ідеальної» слов'яноруської ідентичності (виплеканої на певному ґрунті). У цей дещо притаманний спосіб вона закладала головні взірці «руської» людини (*homo russicus*) (Петров, 2013)¹¹⁹). В будь-якому разі ми мусимо з'ясувати цю міру конфліктності і узгодженості між Гоголем і *образом новоруської людини* 1830-1850-х рр.: те наскільки цей *ідеал* відповідав емпіричній дійсності і знанням? Та чи був можливим свого роду критичний аналіз?

Так, цікаву візію на умови, в яких перебувала тогочасна *українська (національна) свідомість* (Лексикон Є. Славинецького та інші, 1973)¹²⁰, у 1936 р. запропонував в своєму аналізі історик-медієвіст, масон Марцелій

западноевропейская христианская мысль (проблемы изучения) Доступ через: <http://sites.utoronto.ca/tsq/31/mikhed31.shtml>

¹¹⁸ «...у російському гоголезнавстві активізується тенденція до інтерпретації гоголівської спадщини з неослов'янофільських, войовничих імперських позицій. Представники цієї течії (В. Воропаєв, І. Єсаулов, І. Виноградов, В. Гумінський, П. Паламарчук, В. Марченко) розглядають спадщину Гоголя у контексті т. зв. православного коду російської літератури, прив'язують письменника до політичних і духовних цінностей російського самодержавства, ортодоксальної, одержавленої московської Церкви» (Барабаш Ю. (2015), У напрямку до Гоголя: студії різних літ, Київ, Темпора, 254).

¹¹⁹ «*Homo novus*» («нова людина») – такий ідеальний або ж утопічний тип в 1924 р. сформулював В. Петров щодо «людини нового комуністичного суспільства». Петров В. (2013), *Розвідки. Том I*, 95.

¹²⁰ Латинське поняття «свідомості» (*conscientia* – з/спів + знання) в нинішній семантиці, окрім знання про довколишнє, являється «відомістю» або «знанням» про себе і/чи з урахуванням себе. Так, в XVII ст. «*conscientia*» перекладалося як «свѣсть» і «свѣденіє» (Лексикон Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (1973), Наукова думка, Київ, 139, 514). В XIX ст. руська філософська думка мала два поняття, близьких до латинського відповідника: «совесть» і «сознаніє». Між 1850-1870-ми рр. укладач «Філософського словника» С. Гогоцький давав таке визначення: «Понятие сознания употребляется различно, но общий смысл его тот, что оно отличается от состояния бессознательного, когда для нас прекращается всякое разграничение вещей, а равно и отличие вещей от нашего сознающего начала. Сознание есть собственно отчетливое разграничение того, что происходит вне и внутри нас в нашем представлении и как бы отделение и противопоставление всего, силою представления, нашему сознающему началу; оно подобно свету, открывающему, озаряющему и себя, и вещи. Сознание составляет основной вопрос психологии, потому что все отправления душевной жизни объясняются только степенью и способом их отношения к сознанию»; «Совестью называется особенный род внутреннего чувства, свойственного человеку, которое своим приятным или неприятным состоянием, при добром или дурном поступке, даёт нам возможность сознать самое качество его» (Гогоцький С.С. (2009), *Філософський словарь*, СПб, 197, 198). В цілому за Гогоцьким «свідомість» видається психічним станом і виразним розмежуванням через уявлення речей внутрішніх і зовнішніх. Таким чином, поняття «свідомості» не є анахронічним для цього періоду, а отже може бути предметом виявлення й національної свідомості, виокремленої з-поміж інших «російських» ідентичностей. Під національною (українською) свідомістю ми розуміємо передусім мовоцентричний, слов'яноцентричний, південноцентричний, україноцентричний і киевоцентричний світогляд, що в умовах XIX ст. справив на відповідність себе і свого місця в просторі та часі.

Гандельсман (1882-1945) (Handelsman, 1936)¹²¹. Принагідно зазначимо, що Гандельсман не випадково виокремив поняття «південної» і «української Русі», підкреслюючи оригінальне самобачення українців в ментальному російському світі. Однак польського дослідника спантеличувала проросійськість українців, що сполучалась, здавалося б, з природнім характером, виконуючи навіть більш представницьку функцію, аніж рідна національність. Крім всього іншого, Гандельсман доречно покликався на коментар Петра Стебницького (1862-1923): «...російський централізм не винародовлював українців, але переносив їх до народного анабіозу: ті люди не забували про своє українське або малоросійське походження, але і не протиставляли себе русифікаційній політиці, коли для них «общеруссизм» в культурному і народному сенсі був тільки вищим щаблем малоросійськості». Під цим кутом зору феномен «спільнорусизму» / «загальнорусизму» є ключовим для нашого дослідження.

Гандельсман не оминав увагою і Гоголя, бо, кажучи про московських русофілів і слов'яністів, він скаже: «Безперечно, найбільшого авторитету зазнав у тому товаристві Гоголь. Його оточує безпосередньо ідолопоклонництво старших і молодших, хоча особисто ніколи нікому не виказував симпатії. Цей авторитет, однак, спадає в 1846 р. з поширенням звістки про друкування «Листів до приятелів». Старий Аксаков писав сповнений обурення: «Все це від початку до кінця брехня, дичина і безглуздість, і, якщо буде оприлюднено, зробить Гоголя посміховищем усієї Росії». Й не дивно: те своєрідне московське середовище мало свою публічну, смішну, провінційну думку, «що надихається народним вбранням, зачіскою і

¹²¹ «Щодо свідомості, російськість у них (авт. – української інтелігенції) є все ж таки найсильнішим елементом. Інертна проросійськість в деяких переважно переходить навіть в агресивне ставлення. Поруч русифікаторської діяльності ректора Максимовича, «Пожар Москвы» Метлинського – то, може, найпотужніший акорд тієї віри, котра, оперуючи поняттям «Русі», затирає різницю між українською Руссю і Великою Руссю, котру репрезентують разом «віра, цар і мова», оскільки це затиралось тоді у психіці як мас, так і інтелігенції в Україні. Але у них, як і в українських поляках, живе дуже особлива приязнь до тієї самої землі, яка для них буде тільки південною Руссю: зі своїми степами, Дніпром, людом, бандуристами, думами; яку навіть вони самі боронять від «штучної» їхньої візії малорущення, хоч би у топоніміці. На двох кінцях тієї спільної концепції стоять з одного боку Гоголь, чистий москаль, з другого – Костомаров. То не лише обман людини, що бореться з прямим наслідком, але вираз глибокого внутрішнього божевілля, і що власне Костомаров, молодший за багатьох тамтешніх, не знає, або вдає перед іншими, що не знає, чи є українцем, чи росіянином» (M. Handelsman (1936), *Ukrainśka polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojnǎ Krymskǎ*, Warszawa, 4).

мужицькою бородою», а втім незалежну, не піддається воно на вказівки згори і на свій лад відважне» (Handelsman, 1936a)¹²².

Як видно, і серед московських русофілів Гоголь був постаттю контраверсійною, тому неприховано дистанціювався від них. Ось хоч би назви, якими він маркував своє російське оточення і співвітчизників: староверы /нововеры, славянисты/европеисты, восточники/западники¹²³. Утім, ставлення до Гоголя було складним не лише з московського боку, але неоднозначним і з земляками (Новицький та інші, 1925)¹²⁴.

Менше з тим: нам слід zilюструвати складність української свідомості і ідентичностей перш. пол. XIX ст., адже маємо достатню

¹²² Там само, 33.

¹²³ «Все эти славянисты и европеисты, или же староверы и нововеры, или же восточники и западники, а что они в самом деле не умею сказать, потому что покамест они мне кажутся только карикатуры на то, чем хотят быть, – все они говорят о двух разных сторонах одного и того же предмета, никак не догадываясь, что ничуть не спорят и не перечат друг другу» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 51). Суто ідеологічно М. Гоголь розмежовує прихильників *слов'янізму* (руських/московських націоналістів, таких як М. Пагодін, А. Хомяков, родина Аксакових) і *лібералізму-соціалізму-комунізму* (європеїзаторів, вестернізаторів, модернізаторів Російської імперії, як Н. Надеждин, В. Белінський, А. Герцен і інші).

¹²⁴ Крім А. Смірнові, по-різному відгукувалися вже київські слов'янофіли. Т. Шевченко у 1844 р. присвячує Гоголеві закличного вірша, де вдається до перехресних образів, як вважають, Тараса Бульби і Гонти, але, на наш погляд, й до суто приватних, адже Шевченко апелює до Гоголя, як до типового українця-аристократа з російським вихованням, про що він зазначає вже в 1847 р.: передмовою другого «Кобзаря» («А на москалив не вважайте, нехай вони собі пишуть по своєму а мы по своему, у ихъ народъ и слово и у насъ народъ и слово, а чіе краше нехай судять люди. вони здаюця на Гоголя шо винь пише не по своему а по московскому, або на Вальтер Скотта, шо й той не по своему писавъ, Гоголь вырись в нижени а не въ малоросіи – и свого языка не знає. – а В: С: въ Эдемборгѣ а не въ шотландіи – а може и ще було шо шебудъ. шо вони себе одцуралысь. не знаю, а Борнцъ усе таки поэтъ народній и великій. и нашъ Сковорода такимъ бы бувъ, якби ёго незбила з плыву латынь а потим Московщина») (Новицький М. (1925), *Шевченко в процесі 1847 р. і його папери*, Україна: науковий двохмісячник українознавства, Кн. 1-2, Київ, 73). Дистанція між Шевченком і Гоголем вирізнялась здебільшого соціальною ознакою й за фактом походження. Натомість в засланий період поет, листуючись з приятелем Гоголя – Й. Бодянським, а також княгинєю В. Репніною – не тільки не ганить, а й навпаки шкодує його смерті, хвалить «Мертві душі», відзначаючи християнський гуманізм автора. Вісімнадцятирічний «панчик» Г. Андрузький (з кола тих-таки київців) також резюмував у 1846-1847 рр., стаючи на захист «Мертвих...»: «Правда, Гоголь и прочая братия пишет великороссийским языком; но это значит, что они привыкли (как дворяне) более к великороссийскому, чем к отечественному (авт. – української)». Нижче він продовжує: «Правда, первые произведения вырожденной нашей литературы комические, или, справедливее сказать по-нашему «кумедний», но и всякая литература этим начиналась, в особенности малороссийская, потому, что предубеждение против нее и теперь еще в ходу. Но все же нельзя отвергать существование малороссийского языка. Произведения Котляревского, Основьяненка, Шевченка и пр. показывают, что литература уже есть. Тем более, что ей сочувствует само наше дворянство, а русские журналы клянутся, на чем свет стоит, что ее нет. Не достоинство ли Гоголя, что его явно бранят, а исподтишка заучивают?» (Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 2 (1990), Київ, Наукова думка, 428-430). Щоправда, незрозуміло, в якому значенні «земляцтва» (широкому чи вузькому) висловлювався Гоголь В. Жуковському в Парижі 1836-го р., коли той ділився думками щодо свого твору: «Огромно велико мое творение, и не скоро конец его. Ещё восстанут против меня новые сословия и много разных господ; но что делать! Уже судьба моя враждовать с моими земляками. Терпенье! Кто-то незримый пишет передо мною могущественным жезлом. Знаю, что моё имя после меня будет счастливее меня, и потомки тех же земляков моих, может быть с глазами, влажными от слез, произнесут примирение моей тени» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 11, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 84).

кількість зразків не лише руської «українськості», але одночасно й польської (східних кресів). Таке співіснування прямо відображало, в яких умовах складалася культурна ідентифікація М. Гоголя як українського аристократа.

Від поч. XIX ст. слов'янський романтизм виступав широким інтелектуальним рухом, що пробуджував з одного боку національно-культурну свідомість, з іншого – співіснував із національними відповідниками в Європі. Тож для більшої коректності «русський романтизм» Гоголя ми розглядатимемо як складову слов'янської парадигми (Слов'янщини (Michalski, 2013)¹²⁵), розокремлюючи всередині українські (український/ малоросійський/південний Романтизм) і московські/великоруські/північні традиції. Що важливо: ми принципово не уникаємо інтелектуальних зв'язків з польською славістичною думкою, для якої український (наддніпрянський) край являвся спільним простором пам'яті, культури, геополітичних інтересів.

Таким чином, певність, що мислитель – найперше його термінологія, означає, що для того, аби наблизитись до розуміння Гоголя, нам слід дешифрувати його мову. Так, для з'ясування етнічної і національної ідентичності поставимо формальне питання: чи був Гоголь «русским»? Джерела дають позитивну відповідь (Овсянико-Куликовский та інші, 1902)¹²⁶, проте годі сумніватися, що ментально Гоголь лишається етнічним

¹²⁵ Michalski M. (2013), *Dawni Słowianie w tradycji polskiej pierwszej połowy XIX wieku: w poszukiwaniu tożsamości wspólnotowe*, Poznań, 7.

¹²⁶В 1902 р. мовознавець Д. Овсянико-Куликовський лишив нарис, присвячений М. Гоголю. Вчений природно трактував імперську націю, принаймні у тому вигляді, що склалася на поч. XX ст. в колективній уяві: «Обыкновенно в том смысле, как мы говорим здесь «общерус», говорят «русский», – и это вносит путаницу. И в самом деле: хохол из глубины Полтавщины и русин из Галиции ведь также русские, не меньше великоросса из Москвы, великоросса из Новгородской губернии, сибиряка, белоруса и т.п. Все это – этнические разновидности, подводящиеся под видовое понятие – «русские», которое служит только для их обобщения, их суммирования». Овсянико-Куликовский, Д. (1902), Гоголь, http://az.lib.ru/o/owsjanikokulikowskij_d_n/text_1902_gogol.shtml. Попри те, що Е. Бояновська визнає надзвичайну доречність імперського контексту гоголезнавства, дослідниця лишає сумнівним зведення «національності до мови, особливо для неіснуючого *общерусского языка*» (Бояновська, Е. (2013), *Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом*, Темпора, Київ, 16). Але ми бачимо, що «етнолінгвістичність» часто-густо визначала і визначає цю форму націоналізму (Malloy T. (2009), *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe by Tomasz Kamusella*, Nations and Nationalism, 15 (4), 728). На наш погляд, не варто відкидати «спільнорусизм», оскільки це «уявлення» є однією з давніх форм націоналізму; воно має довгу історію виникнення, конструювання, трансформацій і перевтілень безпосередньо серед українських (проімперських) інтелектуалів минулого. В XIX-XX ст. ця форма націоналізму набула свого осмисленого імперського вигляду, існуючи в свідомості еліт, що в широкому розумінні вважалися «росіянами» або «русскими»; тут же перебували народности (націоналізми), які

українцем , як неодноразово відтворено у спогадах. На сер. XIX ст. Гоголь позиціонував себе тубільцем в Вітчизні, маючи шляхетність предків, вже за визначенням сприймаючи себе іншим, ніж, скажімо, «великорос», тож виникає питання: як «малоросійський» інтелектуал міг виразити себе в імперській дійсності: в мовний спосіб (коли освіченою, високою чи просто інтелектуальною мовою був «російській» або «русскій языкъ») і символічний (будучи «малоросом»)?

Спосіб нашого сприйняття вимагає більш досконалого заглиблення в термінологію і розуміння на семантичному, культурологічному рівні, позаяк мовиться про певний історичний період (як безпосередньо у нашому випадку). Відповідно, ця принципова парадигма стосується як Гоголя, так і «українського XIX ст.», бо ж Гоголь, – і це зумовлює когнітивний конфлікт, – ідентифікується «українцем» і «русскімъ». Що слушно: не всі «русскія» в Російській імперії як за простором, так і світоглядом могли бути рівнозначними і етнічно тотожними, отже, це змушує переглянути, що значило насправді бути іншим «русскімъ», а надто – корінним? Важливо зрозуміти, як руські ідентичності конкурують між собою? Як ця модель пояснює гоголівський випадок та як виглядає Гоголь в українському інтелектуальному контексті імперії? Постановка даної проблематики спонукає звернутись до історії понять.

вважалися спорідненими, але не монолітними. Пам'ятаймо, що впроваджуючи концепцію націоналізмів, завжди трапляється ризик бачити в минулому дихотомічні, націоналістичні, самотні тенденції, що висвітлюють з одного боку український, білоруський або російський (московський) націоналізм, з іншого ж – не пояснюють, чому в перш. пол. XIX ст. ці націоналізми (деякі їхні групи) виборюють чи конкурують за свою «руськість» (тобто за право давності аж до заперечення одне одного)? Відтак «спільнорусизм» Д. Овсянко-Куликовського не більш, як «ідеал», вдаваний за дійсне. Та, втім, наявність цього факту не означатиме безперечну рацію, оскільки ідеальний конструкт належить мінливому історичному процесу, котрий сприяє внутрішнім конфліктам як М. Гоголя, так і конфліктам його попередників (надто ж наступників: прикметною може являтися самоідентифікація українського євразійця Г. Вернадського, що на поч. XX ст. усвідомлював себе одночасно українцем та росіянином; його нео-імперська руська ідеологія була фактично виявом етнолінгвістичного світогляду (Вернадский Г. (2006), *Георгий Вернадский: «Считаю себя украинцем и русским одновременно»*, *Ab Imperio*, №4, 369)). Необачним може видатись ототожнення «руськості» (як цілісного уявного образу) виключно з московським націоналізмом через оманливість дотеперішнього прикметника «російський», оскільки передсуд полягатиме не стільки в речах, скільки в словах, не так у розумінні означення, скільки означуваного. Відповідно, розрізнення/врахування *ідеальної ідентичності* (спільноруської) і *реальних або природних* (східнослов'янських націоналізмів) доби романтизму, на наш погляд, є важливою умовою для інклюзивного прочитання й аналізу (врешті-решт, побудови цілісної інтерпретаційної моделі).

1.3 Гоголь та ідеологія русизму/слов'янїзму

Тема колективної загальноросійської (спільноруської/загальноруської) ідентичності – не надто нова: ще в 1820-х рр. її артикулював російський русин Ю. Венелін (Гуца) (Венелин, 2011)¹²⁷. Карпатський інтелектуал, учений з імперським світоглядом – здається, першим концептуалізував явище, якому дав назву «россизма» (Венелин та інші, 1848)¹²⁸, визначаючи паралельно, з яких гілок складається російський народ взагалі (приміром, до руської нації автор залучав болгар, що, на його думку, вийшли з Поволжя). В досить автентичній концепції руського націоналізму (русизму) Венелін порівнював погляди двох основних російських національностей («южан» та «северян»), а також те, які уявлення про себе вони формують. Нарис Ю. Гуци «О споре между южанами и северянами на счет их россизма» (опубл. 1848 р. в Москві українцем Й. Бодянським – наступником харківської «скептичної»

¹²⁷ Ю. Гуца мешкав у Москві. М. Пагодін згадував, що саме він зацікавив його слов'янськими дослідженнями, тож навряд чи Гоголь про нього не знав (Венелин Ю. И. (2011), *Истоки Руси и славянства*. Институт русской цивилизации, Москва, 149).

¹²⁸ Як вповні синонічний, Ю. Гуца використав також вираз «идеи руссизма» (Венелин Ю. И. (1848), I. О готах; II. Об обрах; III. О споре между южанами и северянами на счет их россизма, Москва: В унив. тип., 5). Це ж саме явище, дещо видозмінено, усвідомлював московський соціаліст А. Герцен, вживаючи поняття «русицизм» як синонім «славянизма» (Герцен А. И. (1976), *Былое и думы*, Дніпро, Київ, 500). Тому в контексті тогочасної слов'янської ідеології в Росії ми розрізняємо два головних руських явища: русизм (північний/московський; південний/український) та слов'янський українїзм чи київське слов'янофілство (поруч з харківським). За ідеологічною класифікацією серед прихильників слов'янських ідей можна виокремити такі групи: українських русистів/русофілів (М. Максимовича, Й. Бодянського, М. Гоголя, І. Срезневського, інших), московських русистів/русофілів (С. Аксакова, К. Аксакова, М. Пагодіна, Ю. Самаріна і т.д.), а також слов'янських українїстів/українофілів (П. Куліша, Т. Шевченка, Г. Андрузького, інших). Хоч номінально ці групи і називалися слов'янофілами або слов'яністами тим не менш вони мали суттєві відмінності в національних і політичних стратегіях. Тому не випадково ми перетлумачуємо усталене російське значення «слов'янофілства» з причини, яку пояснив Д. Дорошенко в 1921 р.: «Слов'янські справи зробились за останні десятиліття не дуже популярними на Україні серед поступовішого громадянства через те, що цими справами займались і ніби взяли в монополію опіку т. зв. «слов'янофільські круги», котрі відзначались своїм реакційним напрямком та самий свій інтерес до слов'янства сполучали з дуже вузьким і нетерпимим московським націоналізмом... Ще в першій чверті XIX віку прокинувся на Україні інтерес до слав'янського світу і зразу ж прийняв характер далеко симпатичніший та ідеальніший, ніж слав'янофілство московське, що завжди мріяло тільки про те, як то «славянськія ручьи сольются въ русскомъ морѣ»; після переліку перших слов'янознавців-українців (Й. Бодянського, В. Григоровича, Ізм. Срезневського), кирило-мефодіївців, «старогромадівця» М. Драгоманова Д. Дорошенко доходить такого висновку: «матимемо сказати, що серед українців справді виробилась була якийсь час гарна слав'янофільська традиція, що пригасла тільки за останні десятиліття, під впливом політичних обставин та розчарувань. Спеціальні утиски над українським словом у Росії не дали змоги виявитись слав'янським інтересам в українській літературі» (Дорошенко Д. (2010), *Слов'янський світ у його минулому та сучасному*, Темпора, Київ, 24-25). Як приклад, І. Нечуй-Левицький дещо зумисне називав московських слов'янофілів – «слов'яноїдами» (Нечуй-Левицький І. С. (1968), *Зібрання творів у 10 томах*, Т. 10, Київ: Наукова думка, 74). Тут зазначимо, що появу модерної української нації ретроспективно зумовила саме всеслов'янська ідеологія. Тому сучасний український націоналізм (в широкому значенні) є синтезом трьох головних стихій: українїзму (українофілства), русинїзму (народоєцтва), «двоїстого» південнорусизму (в пізнішій редакції П. Куліша – старорусизму). До речі, М. Грушевський був далеко не першим, хто структурував і зближував ці різновиди. Відлік елітарної стадії українського націоналізму (коли масовий характер «руського» націоналізму був неможливим і в самій Великоросії, котрий і обмежувався, як правило, думкою освічених верств) варто починати з доби Романтизму.

школи) подає дві узагальнені точки зору щодо права називатися «справжнім русским». Так, на думку «москвитян» (московців/росіян), – ймовірно, еліт, – лише той «настоящий русский», хто говорить «по-русски», а значить, як на Півночі і ніяк інакше (Венелин, 1848а)¹²⁹ (щоправда, ми бачимо чи не найпомітнішу рису етнолінгвістичного націоналізму); на противагу цьому виступали колективні українці: «по мнению Южан, настоящая Русь простирается только до тех пределов, до коих живут Южане, а все прочее Московщина» (Венелин)¹³⁰. Схоже, що, попри актуальний аналіз, в свідомості Ю. Венеліна не існує кризового розколу – існує, так чи так, один великий російський народ; давність цього народу визначається цілим, а не частинами.

Ю. Венеліну належав також цікавий вираз: «...сердце Русского народа находится на Юге, а голова на Севере» (Венелин, 1834)¹³¹; крім того, українська (південноруська) поезія, на його думку, була невичерпним джерелом поезії північних русів. Загалом, як для людини, що переконана в глобальній російській ідентичності, ця суперечка дійсно видавалася марною. Ю. Гуцу цікавив синтез. Ми ще повернемося до нього у зв'язку з поглядами Гоголя 1840-х рр. Наразі перейдемо безпосередньо до Гоголя 1830-х рр.

Хай там як, але тема «корінної національності» була відомою для Гоголя і вже дещо осмисленою. Гоголь мислив у національних категоріях. Приміром, у 1836 р. Гоголь, міркуючи системно про руську націю, висловлюється про національну розмаїтість Петербурга: «Є дещо схоже на *європейсько-американську колонію*; так само мало *корінної національності* і так само багато *іноземного змішання*, яке ще не злилося у щільну масу. Скільки у ньому різних націй, стільки і різних верств суспільства. Ці суспільства геть окремі: аристократи, службовці-чиновники, ремісники, англійці, німці, купці – усі складають окремі кола, що рідко зливаються між

¹²⁹ Венелин Ю. И. (1848), I. *О готах*; II. *Об обрах*; III. *О споре между южанами и северянами на счет их руссизма*, Москва: В унив. тип., 4.

¹³⁰ Там само, 5.

¹³¹ Венелин Ю.И., (1834), *Об источнике народной поэзии вообще и о южно-русской в особенности*, Москва, 54-56

собою, більше живуть, веселяться непомітно від інших» (Гоголь, 1959)¹³². В словах двадцятирічного «южанина» М. Гоголя, здавалося б, Петербург постає не столицею, а колонією, не ядром нації, а сумбурним відшибом. Етнічна стратифікація міста спонукала до порівняння двох уявлених спільнот: американської і російської (хоч остання і не утворить якісної маси, але для Гоголя вона стане класичною *метафорою* «мертвих душ» (Гоголь та інші, 2009)¹³³). Утім, про яку корінну національність Гоголь говорить щодо Росії? Де, на думку Гоголя, мала перебувати домінанта або зародки «руського народу»? Так, увиразнену в українській історії генезу Русі Гоголь вбачав на Півдні, – «у справжній Вітчизні слов'ян, землі давніх полян, деревлян, сіверян, чистих слов'янських племен» (Гоголь, 1959)¹³⁴, – оскільки свідчення літопису піддажували слов'яноцентричні погляди (Гоголь, 2009)¹³⁵, згідно з якими імовірна прабатьківщина розглядалася у межах північної України, Волині й Полісся. Більш прикметно Гоголь проговорюватиме тут козацьку

¹³² Гоголь Н. В. (1959), *Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.6*, Москва: Издательство АН СССР, 111- 112.

¹³³ Гоголь згідно з «Вибраними місцями...» (але і раніше) прагнув сприймати Росію (Русь) державою національного типу, в той самий час, як колоніальною, через різноманітність і багатонаціональність, вважав США, бо ж, на його думку, в Америці немає народного стрижня. Слід звернути увагу, що для США в 1847 р. Гоголь добирає метафору, дуже подібну на «мертві душі», відтак називає американський устрій, власне, «мертвечиною» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 6*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 42-43). Все, що не мало «національної цілізми і народного духу», – стверджує Гоголь, – «не є шляхетним і самовідданим, а має лише прибуткові особисті інтереси». Петербург – столиця з перевагою німецької ідентичності, куди, додаючи до прізвищ закінчення «въ», прямують здирники-українці, чим і спотворюють національність, – у 1836 р. Гоголь вже тоді вважав колонією, що схожа на американську. Характер П. Чікіова (можливо від дієслова *чимчикувати*) невинно створено Гоголем як образ «придбавця» («приобретателя»), маючи під цим щонайперше бездуховне збагачення, нешляхетність, радше «придбання шляхетності». Нагадаємо, що діаметральний погляд на американський або республіканський шлях розвитку Слов'янщини мали інші прихильники українського (малоросійського, південноруського) Романтизму. У спогадах київського студента-поляка Зигмунта Мілковського або ж в матеріалах справ Кирило-Мефодіївців ідея «Слов'янських штатів» відобразилась у Т. Шевченка й Георг. Андрузького (до речі, на заслання в Олонецькій губернії той-таки Андрузький сформулює тезу радикальніше (1850): «чтобы создать Украину – нужно рушить Россию» (*Кирило-Мефодіївське товариство*, Т. 2 (1990), Наукова думка, Київ, 578-581)). Щоправда, з острахом або скепсисом до подібних задумів ставився М. Костомаров. З. Мілковський пригадує, що на проєкт М. Костомарова зібрати слов'ян під владою царя, Шевченко відповів наступне: «Ось тобі, бабо, весілля! Та ти, Миколо, хочеш усіх слов'ян в попівську хату завернути!» (Świątek A. (202.), *Taras Szewczenko i działalność Bractwa Cyryla i Metodego w świetle wspomnień polskich studentów Uniwersytetu Kijowskiego*, „Krakowskie Pismo Kresowe” R. 1, 2009, nr 1, 93-120.). Аристократ Гоголь, утім, не розділяв ідеї скасування «Русі» в слов'янському світі, і, на відміну від проамериканського погляду Шевченка – був головно антиамериканістом.

¹³⁴ Гоголь Н. В. (1959), *Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.6.*, Москва, Издательство АН СССР, 25. «Подобно как германцы аборигены Европы западной, так славяне аборигены восточной» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 8*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 32).

¹³⁵ «Подобно как германцы аборигены Европы западной, так славяне аборигены восточной» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 8*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 32).

народність, що виникла на цьому ґрунті; підтвердженням «корінності», відповідно, слугувала «мова та її південна слов'янська фізіономія».

Також зазначимо: *метамова* Гоголя являлася сферою спільних понять, отже – спільного простору (середовище відтворення і її практичне застосування окреслювалось, так чи інак, загальноросійським дискурсом (Козеллек, 2005)¹³⁶). Тож простір *термінологізації* відрізнявся, певно, від сьогоденного, а надто – сучасного російського, що теж очевидно, адже мова, попри час і обставини, семантично застарівала. Ця ж таки мова і представляє для нас дослідницький інтерес, а тому потребує особливої уваги. Скажімо, листування дають підстави говорити, що прямуючи свідомо до «руського берега», Гоголь стає адептом *нової руської ідентичності* (доволі утопічної) не так через кар'єру (хоч це мало місце), скільки те, що чулий шлях був інертним, спадковим, по-друге – традиційним. Для проімперського українського дворянства (малоросіян) пер. пол. XIX ст. (багато з яких навчалися в Києво-Могилянській академії, Харківському університеті, Ніжинській гімназії Вищих наук тощо) стратегія пізнання передбачала вивчення минулого, опрацювання пам'яті, окреслену перспективу, причетність до історичної спадщини, по суті, усього, що осмислювала вчорашня старшинська й духовна еліта XVIII-XIX ст. Так, в російських умовах освічені, корінні українські дворяни поступалися амбіціями, але навряд відкидали історичну тяглість, з якою ототожнювали своє походження, стан або культурні зв'язки (інше питання, яку інтерпретацію це набувало в певний період). Без сумніву, до ідеологічного оточення Гоголь належав так само як і ті українські русофіли, прихильники монархічного ладу й одностудії, котрі плекали і пізнавали «руську» спадщину Півдня (М. Максимович, Й. Бодяньський). Відповідно, зростаючи в оточенні старих українських родів (Трощинських, Капністів) (Кулиш, 1856)¹³⁷, деякого русинського впливу (І. Орлай та вільнодумуюча ніжинська професура)

¹³⁶ Як стверджує Р. Козеллек: «Без спільних понять не існує суспільства, насамперед політичної єдності дій». Козеллек Р. (2005), *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу*, 114.

¹³⁷ Кулиш П. А. (1856), *Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя*, Том первый, СПб, 11-16.

(Машинский, 1951)¹³⁸, відкривши згодом для себе «Історію русів» чи літописи малоросійської минувщини (Гоголь, 2009)¹³⁹ (що не менш важливо – українські пісні), було б марним сподіватися, що в Гоголі не гратиме особлива національна риса і відчуття своєрідності.

Нагадаємо: південний «інтелектуальний клімат», в якому Гоголь виховувався, впливав на свідомість, що слід принципово враховувати при аналізі світогляду й подальшого становлення його як особистості. Подібні явища привертають увагу дослідника і, певно, уточнюють наявність мережевої системи, яку в просторі імперії можна розцінювати як традиції інтелектуального «Півдня» і Гетьманщини (Гоголь, 1959)¹⁴⁰.

В цьому сенсі сучасний український читач небезпідставно шануватиме Гоголя за український цикл ранньої прози, хоч більшість текстів Гоголя (не лише окремі) читаються не менш іронічно, не буквально, а головне – контекстуально. Розглянемо кілька прикладів, спробуючи перепроцитати хрестоматійні місця «гоголівським» чином. Насамперед розглянемо ці приклади під кутом зору самого Гоголя і те, в який спосіб вони характеризують період 1830-х рр., як-то: 1) образ запорожців у Петербурзі з «Вечорів на хуторі»; 2) образ Тарас Бульби з однойменного твору. Так, начебто принизливим вважається епізод, коли запорожці покійно, і ніби навшпиньки відвідують Єкатеріну II, прохаючи милості і називаючи

¹³⁸ Машинський С. (1951), *Гоголь*, Государственное издательство культурно-просветительской литературы, Москва, 9-43

¹³⁹ Гоголь робив виписки з «Історії Русів» (гаданого натовді Г. Кониського). Цей твір Гоголь пригадує в листі до І. Срезневського, ставлячись до твору досить вибагливо (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 10*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 242-243). Однак не можна не зазначити, що читання тексту мало і символічний ефект, адже містив декілька фрагментів про власного предка – Остапа Гоголя (докладніше про О. Гоголя: Чухліб Т., (2013), *Козацьке коріння Миколи Гоголя*, Київ: Наш час, 12-35).

¹⁴⁰ Під «інтелектуальним Півднем» ми розуміємо традиційні зв'язки і комунікацію україноцентричних спільнот, родин, кіл, салонів, товариств та закладів, які формували інтелектуальний «клімат» і простір в південних губерніях (Новоросії, Малоросії (України-Гетьманщини), Слобідської України, серед вихідців з Карпатської Русі) і «інтелектуальних колоніях» (в Москві і Санкт-Петербурзі). Загалом такі утворення були просвітнім і духовним ландшафтом попередньої доби краю, його історії, розумових практик та досвіду. І. Котляревський, І. Орлай, М. Каченовський, Ю. Венелін (Гуца), М. Максимович, Й. Бодянський, М. Гоголь, А. Метлинський, П. Куліш та інші були виразними носіями цього дискурсу. Прикметним є нарис М. Гоголя «Несколько слов о Пушкине» (1835), який інтерпретує російського поета через призму південних впливів на його творчість та характер (Гоголь Н. В. (1959), *Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.6.*, Москва, Издательство АН СССР, 33-40).

«мамою»¹⁴¹ (одразу зазначимо, що і в неакадемічній сфері поверховий та часто надуманий радянським кінематографом образ, потребує ретельної критики). Насправді текст Гоголя показував, що запорожці особистою присутністю розвіюють міф і хибне (тобто, стереотипне) враження про себе: «...я слышала, что на Сечи у вас никогда не женятся» (Гоголь, 1959а)¹⁴². На що Гоголь відповідає таким абзацем: «Як же мамо! Ведь человеку, сама знаешь, без жинки нельзя жить, – отвечал тот самый запорожец, который разговаривал с кузнецом, и кузнец удивился, слыша, что этот запорожец, зная так хорошо *грамотный язык* (авт. – книжну російську мову), *говорит с царицею, как будто нарочно (!), самым грубым, обыкновенно называемым мужицким наречием* (українською мовою). *Хитрый народ!* – подумал он сам в себе, – *верно, не даром он это делает*» (Гоголь, 1959а)¹⁴³.

Подальша інтерпретація мала би виглядати, що запорожці, зрозуміло, не лише спростовують упередження щодо своєї дикості і нібито не одружуються, але й дозволяють говорити з царицею українською мовою (Кулиш, 1861)¹⁴⁴. Коваль Вакула рефлексує над цим безпосередньо, доходячи висновку про «хитрість» козаків, і ані слова про дурнуватість чи прислужливість. В наступному абзаці запорожець настільки «нахабніє», що на очах у цариці говорить «Україна». Отже, не дивно, що запорозька дипломатія вивершилась царициними черевичками: так, Гоголь змальовує запорожців справжніми і природніми, а «червонітима» за них лише Патьомкін, для якого все «пішло не зовсім за планом». Певно, думаючи, що він узгодив із козаками моменти гречності, «гетьман» «кусав собі губи» не за козаків, які щиро впали та вцупились у підлогу, а репутацію, бо ж обіцявсь показати цариці «її народ». Таким чином, читач помітить, що граф «сам

¹⁴¹ Шкандрій М. (2004), *В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби*, Факт, Київ, 186-187.

¹⁴² Гоголь Н. В. (1959), *Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.1.*, Москва, Издательство АН СССР, 143.

¹⁴³ Там само, 144.

¹⁴⁴ Про цей епізод висловився свого часу П. Куліш: «Гоголь, зная по преданию, как извивались мудрой змеей сечевики, как бы в предчувствии близкой гибели, – пытался представить их в художественной картине при дворе Екатерины Второй; но картина вышла бойким эскизом, который даёт только чувствовать, что в самом деле было что-то этому подобное в нашей смешной и трагической истории». Кулиш П. А. (1861). *Котляревский*, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Январь, 242.

підійшов та наказово прошепотів одному з козаків на вухо», тільки тоді вони підвелися. Цікаво, що у радянському фільмі 1961 р. («Вечера на хуторі близ Диканьки» / реж. А. Роу), який і формував загальний, але «усічений» образ для радянського і пострадянського глядача, цієї деталі не показано, як не показано і вище описану промову, адже за контекстом запорожці говорили українською майже постійно і деколи суржиком.

Що ж до «Тараса Бульби»: образ батька-отамана Гоголеві видається яскравим типажем, як він називає, «малоросіянина» (1835). У 1842 р., з нагоди видання прижиттєвої 4-томної збірки творів, цю ідентифікацію змінено, щоправда, на «південного росіянина» (Bojanowska та інші, 2007)¹⁴⁵. Але чи було це для Гоголя принциповим? Звернімо увагу, що ідентифікатор (в усякому разі в тодішній термінології) був швидше синонімом до «українця», яке цією ж елітою вживався паралельно (Рубан та інші, 1773)¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Е. Бояновська зауважила на співприсутності двох ідентифікаторів («малоросіянин» і «південний росіянин»): «While «Little Russians» was an official name for Ukrainians in the Russian empire, the designation «southern Russians» stresses the unitary category of «Russians», making their southern variety a secondary characteristic not exclusive to Ukraine» (Bojanowska E. (2007), *Nikolai Gogol: between ukrainian and russian nationalism*, Cambridge, Harvard University Press, 268). Проте дослідниця не ставила мети дослідити трактування цих понять сучасниками: значень, які вони мали для певних груп чи моду на вживання і осередки створення. Тим не менш яким був сенс появи такої концептуальної одиниці, коли була зручною і нібито офіційна назва? Гоголь, як відомо, використовував обидва варіанти. Ю. Венелін, як бачимо, поділяє росіян за тими ж ознаками. Так само (і що не дивно) комбінували ці поняття М. Максимович, Й. Бодяньський, А. Метлинський, П. Куліш і інші. До речі, згодом М. Костомаров у 1861 р. рефлексував над новотвором «південний рус»: «Выдуманное в последнее время название южноруссов остается пока книжным, если не навсегда останется таким, потому что даже по своему сложному виду, как-то неусвоительно для обыденной народной речи, не слишком любящей сложные названия, на которых всегда почти лежит отпечаток задуманности и, отчасти, ученой вычурности» (Костомаров Н.И. (1861), *Две русские народности*, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Тип. Н. Тиблена и Комп., СПб, 40-41). Тим часом в другій редакції «Тараса Бульби» образ запорожця показано як тип «південного росіянина» (цього опису в першому варіанті немає): «...нужно было иметь всю хладнокровную наружность запорожца, чтобы сохранять неподвижное выражение лица, не моргнув даже усом, – резкая черта, которою отличается донныне от других братьев своих южный россиянин» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 2, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 322). Слід зазначати, що на термінологічні аспекти звертав увагу історик Девід Сондерс, кваліфікуючи їх такими, що «заплутують» дослідження українсько-російських взаємин: «Russia and Ukraine, the northern and southern parts of the empire, differed from one another politically, socially and culturally. They were different before 1750 and different in new ways after 1850, but the differences were particularly important at the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth centuries because the Russians were integrating their domains. As a result of the process of integration, northern and southern cultures interacted in more ways than they liad in the past [...] Terminological and historiographical problems bedevil the study of Ukrainian-Russian relations. To take one example of a terminological difficulty, mid-nineteenth-century Ukrainian intellectuals sometimes used the words «Iuzhnaia Rus'», «Southern Rus'», to describe their homeland. The adjective derived from Iuzhnaia Rus', iuzhno-russkii, probably has to be translated as «south Russian»; yet Ukrainians who called themselves «south Russians» in the nineteenth century did not mean to indicate that their local culture was a provincial version of Russian culture» (Saunders D. (1985), *The Ukrainian Impact on russian culture, 1750-1850*, Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1-7, 261-262).

¹⁴⁶ «Україна» для Гоголя, як і для В. Рубана (Рубан В. (1773), *Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России*, СПб, 1), починалася не далі 50° п.ш. (приблизно від Полісся й Чернігівщини, продовжуючись, – не вельми чітко, – степами, де кордони розходяться у Новоросії): «Эта

В «руському» оточенні Гоголя повноцінно протиставляти *російське* (в загальному значенні) і *українське* (в конкретному) було б щонайменш дивно (ми не схильні ставитись до цих понять упереджено за умов їх належного прочитання).

Зазначимо, що в Російській імперії для пер. пол. XIX ст. подібне порівняння справді могло розглядатися цілісним явищем або ж зв'язок *загального* і *частини*. В цьому сенсі українська самотність утримується всередині ширшої, загальнішої конструкції «*росіянина*» або «*руського*». Так, для поняттєвого розрізнення Гоголь послуговуватиметься низкою назв, що активно вживались: *південний росіянин*, *південний рус*, *малоросіянин* і, безумовно, *українець*. Зазначені поняття вирували в тогочасній російській мові навколо певного ментально-географічного ландшафту; відповідно, *семантизація* (набуття нових значень) у мовленні українських середовищ призводила до *десемантизації* (зникнення старих), так і до *ресемантизації* (певної зміни), хоч ті поняття й побутували синхронно. Отож в контексті висловлювань українська/малоросійська ідентичність (в колі українських русофілів) не ставилася, як модерне поняття і антипод до «російської», а остання ототожнювалась не лише із московським (північним) світом.

Формальний метаконцепт «російський/руський» у XIX ст. нагадує метаконцепт «радянський» («советский») (у тому випадку, що аналогія вповні допустима для сталінського і постсталінського СРСР) (Словарь научного коммунизма, 1983)¹⁴⁷. У пострадянському просторі цей російський контекст асоціюється з московською/російською нацією (себто, титульною нацією

земля (авт. – південна Росія), получившая после название Украины, простирающаяся на север не далее 50° широты, более ровна, нежели гориста. Небольшие возвышенности встречаются очень часто, но ни одной гористой цепи. Северная её часть перемежается лесами, содержащими прежде в себе целые шайки медведей и диких кабанов; южная вся открыта, вся из степей, кипевших плодородием, но только изредка засевавшихся хлебом» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 7, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 164). В центрі північної і південної України Гоголь бачить Дніпро з гористим правим берегом та рівнинним – лівим. Так, *українець* (для Гоголя) є мешканцем правого і лівого берега Дніпра. Треба зазначити, що нині зберігся запис, де більш-менш офіційно Гоголя (при житті) представлено як *Ukrainien* (тобто українця) (De Carro J. (1846), *Almanach de Carlsbad*, Carlsbad, 17).

¹⁴⁷ Формуючи образ ідеальної радянської ідентичності, з історичної точки зору «майбутнє націй» виглядало «оптимістичним» і «обнадійливо» визначеним: «...Общие пути и тенденции стирания национальных различий помогают уяснить образование новой исторической общности – *многонационального советского народа*...». Словарь научного коммунизма (1983) <http://tapemark.narod.ru/kommunizm/114.html>

Російської Федерації), що фактично порушує первинну відповідність. Однак, щоб повернутись до первинного варіанту, назви самовизначень в ХІХ ст., – згідно з логічним ланцюжком, – можна умовно поділити на такі групи: 1) *старокнижні архаїзми* (до ХVІІІ ст.), що позначали носія консервативної термінології (приміром, московського слов'янофіла М. Пагодіна); 2) *новокнижні поняття* (кін. ХVІІІ-ХІХ ст.); 3) *не-книжні, народні або локальні*. Так, працюючи з матеріалом і сферою застосування, слід мати їх на увазі, оскільки українські носії використовували локальну палітру маркерів, що була відомою, почасти невнормованою, проте накопиченою століттями. Відповідно, питання виникнення нової термінології у той чи інший період – не випадковий процес, радше *показник зрушень у мисленні*, що триває з оновленням культурних практик. Враховуючи це, новокнижна термінологія ХІХ ст. (із українськими акцентами) мала б, згодом, належати представникам південної генерації, адже спостерігаємо її найчастіше, що відповідало б потребі суб'єктивації (чим можна пояснити до певної міри її активний ужиток й південноцентричні тенденції).

Оскільки ж ідеться про уявлення українських мислителів (до яких належав і Гоголь) – походження, вигідний соціальний, символічний статус, що формували *корінні дворяни* і який корелював би, на їхній погляд, з приналежністю до т. зв. «*русского/российского народа*» або ж нації (визнаних або невизнаних межах імперії) є питання пріоритетне. Потрібно зазначити, що зацікавлення вищою верствою минулим нагадувало пошук себе і продуктивних сенсів, котрі мали неабияке значення (насамперед через те, що від успіху справи залежала *репрезентація в імперії, символічний капітал, а також матеріал для інтелектуальних потреб і майбутнього*) (Гоголь в *вспоминаниях*, 2013)¹⁴⁸. В добу загальнослов'янського Романтизму (т. зв.

¹⁴⁸ Так, написання «Історії Малоросії» стало гарною традицією (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич та інші). М. Гоголь, щоправда, так і не здійснив власну версію цього наративу, на що у 1838 р. іронічно натякнув бібліограф, масон В. Анастасевич: «Жаль, что добрый Гоголь пустился над Сеною собирать материалы для обещанной Истории Малороссии» (*Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников* (2013), Т. II, Москва, 137).

«Слов'янщини» (Jełowicki та інші, 2014)¹⁴⁹), спалаху етнографізму та європейських рухів подібна діяльність потребувала внутрішнього попиту; як правило, що інтелектуальніша особа, то більше важила б для неї рідна історія як спосіб уникнення культурної амнезії, утвердження суспільного стану (себе), врешті-решт, утвердженні і просування корпоративних поглядів. Найпомітнішою рисою видається символічне узгодження представником певного роду свого «індивідуального», станового взаємозв'язку із колективним «росіянином» (як із загальнодержавною політичною ідентичністю).

Тож проблема увідповіднення в символічній системі, згідно з якою суб'єкт погоджує «Я» із «Я-загальним», не була аж такою вторинною. З цієї причини виникала закономірна потреба в маркерах, відповідній термінології, оскільки на ниві творення українських імен (ідентичностей), а також осередками діяльності залишатиметься дворянство. Як приклад, Гоголь

¹⁴⁹ Поняттям «Слов'янщини» здебільшого виражали цивілізаційний образ слов'янського світу (І. Куций), культури, історичної тягlosti, географії, політики; простіше кажучи – простір слов'янства і маркер слов'янофільської ідеології. Одним з перших, хто закликав до вивчення старовини, був Зоріан Доленга-Ходаковський (справжнє ім'я – Адам Чарноцький), що склав невеличкий нарис «О Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem» (1818). Збирач фольклору надихав майбутніх слов'янолюбців та етнографів (ширше про польську етнографію в Україні: Jełowicki A. (2014), *Zbiory etnograficzne kultury ukraińskiej w Polsce. Charakterystyka i recepcja*, Poznań, 77-82). В тогочасній українській мові «Слав'янщина» було тотожним пол. «Sławiańszczyzna», рос. «Славянщина», «Славянський мір». Це поняття, як і європейські слов'янські ідеї, проникали до Російської імперії з поч. ХІХ ст., а особливо помітним його вплив був на Півдні у Харкові. «Українській збірник» (1838), виданий І. Срезневським, присвячувався «Любителям Славяничины» (Срезневский И. И. (1838), *Украинский сборник, Книга первая*, Харьков, 3). В донесеннях ІІІ-го відділу «Кирило-Мефодіївське товариство» зазначається саме як «Слов'янське товариство» (Кирило-Мефодіївське товариство: Т.1 (1990), Київ: Наук. думка, 38). Ось як звертається В. Білозерський до М. Гулака (1 жовтня, 1846 р.): «Я недавно читав в Москвитянина статью «Славянские новости», которая своими простыми известиями чрезвычайно меня воспламенила. С тех пор, как я расстался с Киевом, я ни с кем не мог поговорить о милой Славяничине с такими чувствами, с какими говорил у вас» (Кирило-Мефодіївське товариство: Т.1 (1990), Київ: Наук. думка, 100). П. Куліш до В. Ганки (28 квітня 1846 р.): «Чуючи про вас, чехів, як ви щиро працюєте, радуємось ми серцем. Розложили ви серед Славяничины таке огнище, що з Вами да й нас стало трохи виднійше» (Куліш П. О. (2005), *Листи. Т. 1*, Київ: Критика, 82). «Слов'янщина» зустрічається і в корпусі листувань М. Гоголя. Ось що власноруч пише М. Гоголь до М. Пагодіна в 1836 р.: «Не можеш ли прислать мне каталога книг, приобретенных тобою и не приобретенных тобою относительно славяничины, истории и литературы – очень обяжешь...» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 11, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 41). А. Смирнова в вересні 1844 р.: «Общество я еще не видала. Кутеж между молодежью, впрочем, все та же, пустая и вялая, Самарин, ваш большой аматер, приехал из Москвы, т. е. из Славяничины, и, бедный, до сих пор ничего не понимает, да и его никто бы не понял, если бы он заговорил по-московски» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 12, Издательство Московской Патриархии Москва- Киев, 463). Насправді, значення «Слов'янщини» виходить за межі нашої розвідки, проте цій проблематиці присвячено деякі дослідження: Міяковський В. (1928), *Люди сорокових років: кирило-мефодіївці в їх листуванні*, 42.; Куций І. (2015), *Між Руським світом та Слов'янщиною: цивілізаційні образи у науковій спадщині Михайла Максимовича*, 7.; Michalski M. (2013), *Dawni Słowianie w tradycji polskiej pierwszej połowy XIX wieku: w poszukiwaniu tożsamości wspólnotowe*, Poznań, 7.

належатиме до вихідців малоросійсько-українських губерній: *людей книжного світу, культури слова і понять*; слід обов'язково звернути увагу, що селяни не мали потреби в творенні політичної самоідентифікації (через брак тієї ж освіти), тож традиційно цим опікувалася як місцева аристократія (корінна українська і польська), так і духовенство, міщани, різночинці й решта освічених класів, котрі прикладали ті чи інші метаконцепти на малоросійську/українську народність. У цьому сенсі як представник аристократичної малоросійської (староукраїнської) гілки Гоголь дбав про родове ім'я, ґрунтуючи національну філософію.

Повернімося, однак, до загального. Позаяк ми не схильні говорити про конфліктні ідеологеми Гоголя в двох редакціях *«Тараса Бульби»* (як про такі, що віддзеркалюють його розрив у світогляді, злам та національну українську кризу в її модерному розумінні), то від початку зазначимо, що це наразило б нас на деякі труднощі інтерпретації¹⁵⁰. Насправді можна бачити, що редакція 1842 р., яку вважають *анофеозом української зради* (Фаріон та інші, 2017)¹⁵¹ чи *гімном самодержавству* (для московської публіки) (Барабаш, 2015)¹⁵², видається більш вивершеним і зрілим варіантом пізнього Гоголевого світогляду (цілком сформованого), аніж намагання звести його до чорно-білої оптики (тут Гоголь або радше *зрадник* (Зрадники, 2022)¹⁵³, або ледь не *український повстанець чи диверсант* (Чому Гоголь, 2022)¹⁵⁴). «Україна» не зникає з твору другої, цензурованої самим Гоголем, редакції, ніж та, що, як видається, передувала їй 1835 р. (напевно хибною вважатиметься думка, що

¹⁵⁰ Обидві редакції є одночасно проукраїнськими і проімперськими. З цього погляду звертання козаків до образу майбутнього царя – є радше сюжетною вставкою, яку треба розуміти не в історичному смислі, не в політичному, а до певної міри в містичному, адже козаки (як і ватажок Бульба) за задумом автора віщують на того царя, який їм не відомий (М. Гоголь, імовірно, гадає на Петра І). До речі, ідея «пророка в народі» стає провідною темою в 1840-х рр. і мала свої відповідники в польській месіаністичній традиції. Ця проблема потребує іншої розвідки (див. Розділ 2, 3,4).

¹⁵¹ Ірина Фаріон про загадкового Миколу Гоголя | Велич особистості | березень '17 (2017) Доступ через: https://www.youtube.com/watch?v=zr44_er3xEw&t=10s Власне, про містифікацію М. Босака (часто цитовану І. Фаріон) писав М. Наєнко (Наєнко М. (2009), *Гоголь крокує планетою...*, Слово і Час, №12, 109). Про інші містифікації (П. Кралука) дивіться П. Михеда (Михед П.В. (2017), *Розвінчання Гоголя, або поп-наука в дії*, Слово і Час, №4, 106-115).

¹⁵² Барабаш Ю. (2015), *У напрямку до Гоголя: студії різних літ*, Київ, Темпора, 274.

¹⁵³ ЗРАДНИКИ? Гоголь, Короленко, Чехов, Бунін – як вони стали росіянами? | Розповідає @Stepan_Protsiuk (2022) Доступ через: https://www.youtube.com/watch?v=VO-6PN_oyok&t=124s

¹⁵⁴ Чому Гоголь спалив «Мертві душі» і до чого тут Україна? (2022) Доступ через: <https://www.youtube.com/watch?v=DQ0YGBVG3dA&t=308s>

перша редакція є досконалішою, враховуючи, що Гоголь, який мав схильність до перфекціонізму, вже у 1841-42 рр. її сюжетно доопрацював). Погляньмо, що писав автор у 1842 р.: «Кто сказал, что **отчизна моя Украина!**?» – каже зрадник Андрій до польської панянки. Згідно з фрагментом «Україна» названа Андрієм «Вітчизною» (лат. patria), і вже невдовзі його страчено батьком (лат. pater). В редакції 1842-го р. «Україна» звучить як антитеза «*руського світу*» (читаємо: українського XVII ст.) до «*польського*», хоч в 1835 р. натяків на Україну-Отчизну не відшукується (вставка словосполучки була пізнішою). Слід наголосити, що буквальне розуміння цього фрагменту лишається проблематичним. По-перше, формулювання («отчизна Украина» (Закревский та інші, 1861)¹⁵⁵) сильно вирізняється з нормативного дискурсу й російського офіційного реєстру (Гоголь та інші, 2009)¹⁵⁶; по-друге, 1842 р. – є роком перевидання «Тараса Бульби» і довгоочікуваної презентації «Мертвих душ» (для Гоголя, як для письменника, цей період припадає на особисті чинники: а) цензорський

¹⁵⁵ Це формулювання також ужив М. Закревський у своєму словнику в 1861 р. (Закревский М. (1861), *Старосветский бандуриста, Книга третья*, Москва, 557); Про Малоросію як «наше отечество» казав Гр. Галаган (Галаган Г. (2020), *Журнал (1836–1841)*, StreamArLine, Київ, 33.). На прикладі Новгороду Галаган протиставляє поняття «отечества» і «губернии» (Там само, 29). Можна припустити, що концепт «малоросійський патріотизм» Гоголь збагачував старим синонімом – «український».

¹⁵⁶ Зокрема, на рівень дисонансу вказує те, що *Отчизна Украина* перегукується з «Litwo, Ojczyzna moja!» (рядком передмови «Пана Тадеуша»). З цією поемою А. Міцкевича Гоголь, як відомо, був обізнаний. Ще в 1838 р. він прохав О. Данилевського придбати примірник: «...пожалуйста, купи для [меня] новую поэму Мицкевича, удивительнейшую вещь, Пан Тадеуш. Она продается в польской лавке, где эта польская лавка, ты можешь узнать у других книгопродавцев» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 11*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 138). Прикметно, що поняття не-російської «Вітчизни» для столиці мало й потенційну загрозу. Як приклад, в листах до III-відділу особливості польського патріотизму пояснював редактор «Сина Отечества» Фадей Булгарін. Так, в таємній записці «О духе и характере польского народа» (1828) він стверджував: «Польский мужик знает, что такое ojczyzna. Он и его предки сражались за свое отечество с косою и сошником вместо оружия... В 1815 году я имел случай спросить у собранных перед корчмою мужиков: «Вы все поете об *ojczyźnie*, а знаете ли что такое *ojczyzna*?» – Мы люди простые, – но тогда почитаем землю нашу *ojczyzną*, когда нами поляки по-польски управляют и говорят с нами по-польски». – Правда, что в нынешнем Польском войске весьма мало или почти нет людей с именем, и бедные офицеры, хорошо запалаченные, имеют выгоду служить. Не сомневаюсь в их верности и удостоверен, что войско никогда не восстанет противу правительства. Но не дай Бог, чтобы какая-нибудь воюющая с Россией держава стала смущать войско патриотическими прокламациями и согреть народными песенками. В Австрии военная служба легкая, но все польские легионы составлены были из поляков-дезертиров. Посылались туда переметчики, называвшиеся апостолами, и приводили именем *ojczyzny* целые вооружённые плутоны (авт. – чоти)» (Видок Фиглярин: письма и агентурные записки Ф.В. Булгарина в III Отделение (1998), Москва: НЛО, 258-265, 316, 338, 348-349, 423). В 1840-ві рр. ідею «Вітчизни» і суть слов'янського патріотизму А. Міцкевич розкрив в паризьких лекціях: «Вітчизна поляків живе і діє всюди, де б'ється вірне серце її синів» (Dzieła Adama Mickiewicza, Tom II (1912), Lwow, 9-10).

вплив на літературне життя, б) жандармський нагляд, що також пильнував за цензорами) (Лемке та інші, 1909)¹⁵⁷.

Звернімо, щоправда, увагу, що у першому розділі «Тараса Бульби» маємо прикметну цитату: «Бульба був впертий страшно. Це був один із тих характерів, який міг виникнути тільки в тяжке XV століття на напівкочівницькому куточку Європи, коли уся *південна первісна Росія*, залишена своїми князями була спустошена, випалена ущент неприборканими набігами монгольських хижаків [...] Коли лайливим полум'ям зайнявся *давньо-мирний слов'янський дух* і завелось *козацтво* – широка розгульна замашка *руської природи*» (Гоголь, 2009)¹⁵⁸.

Очевидно, історична лінія й струнка *траєкторія пам'яті* для Гоголя є реальною і можливою в одному абзаці. Гоголь таким чином вибудовує із *слов'янської історії* («Слов'янищини») генетичний зв'язок, який в авторській концепції вже переходить в *південноруську* (*першу Русь*), а переходом з неї народжується й особливий український тип – *козацтво*. Тож, вкладаючи козацтвові руську пам'ять, через козаків Гоголь фактично транслює старий «руський світ» та давньоруський концепт літопису – «Русская земля» (руський літописець, вочевидь, і гадки б не мав, що закладає «бомбу» модерного імперіалізму, а конкретна «земля» стане загальною) (Halperin, 2022)¹⁵⁹. Принагідно можна сказати, що тут Гоголь уявно з'єднує паралелі, інтегруючи Україну до руської нарації. Усе разом це нагадувало приклад романтичного історіюбачення, спрямованого на вітчизняне минуле, де і видніє зв'язок з одвічною Руссю (до слова, подібну модель конструював П.

¹⁵⁷ Це вводить нас, як видається, у певний парадокс Гоголя: «між молотом, ковадлом і компромісом», хоча відомо, що через В. Жуковського (придворного дворянина) та А. Смірнову-Россет (фрейліну) Гоголь міг одержати фінансову винагороду від імператора; щоправда, остільки, перефразуючи М. Лемке, оскільки цар платить Гоголю не так за хист, як за корисність цього хисту, яким має прославляти владу російський письменник, ба більше, видатний (певна подібність з «пушкінським» сценарієм є цілком зрозуміла) (Лемке, М. (1909), *Николаевские жандармы и литература 1826-1855 годов*, СПб, 134-135; *Видок Фиглярин: письма и агентурные записки Ф.В. Булгарина в III Отделение* (1998), Москва: НЛЮ, 564-565).

¹⁵⁸ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 2, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 307.

¹⁵⁹ Докладніше про середньовічне вживання концепту «Руська земля» в книзі: Halperin C. J. (2022), *The Rise and Demise of the Myth of the Rus' Land*, Arc Humanities Press, Leeds, 1-26, 79-104.

Куліш у «Чорній Раді» (Куліш, 2019)¹⁶⁰ та «Історії України» (Куліш, 1861¹⁶¹). Про це свідчить і той факт, що Гоголь писав раніше А. Пушкіну, прагнучи скласти «історію України і Півдня Росії» (Гоголь, 1959)¹⁶², інакше Гоголю не довелося б додавати смисловий синонім.

Але судячи з масштабу, історична модель Гоголя не видається занадто регіональною (чи звуженою до козацького міфу); вона радше має вітчизняний характер, оскільки проєкт (для кола «освічених малоросів», що вважали Петербург «колонією», за висловом Є. Гребінки) є амбіційний і державно-значущий. То чи слід, – під кутом зору корінної аристократії (українських/південноруських/малоруських патріотів), називати регіональною історію, що належала до історичних «метрополій» держави (аспект дискусійний)?

Як перша столиця і «мать городів руських», Київ був для Гоголя, певне, не фактичною, але все ж таки *символічною метрополією*, тож загальноросійська історія (приміром, в «північному» дискурсі Н. Карамзіна, Н. Полевого, Н. Греча), звісно, могла обійтися умовно без якісного опрацювання історії Малоросії (старосвітської України або Південної Русі), але, по факту, український наратив, джерело або бажання сумлінної критики змушувало традиційно переглядати (Каченовський, 1811)¹⁶³ історію Росії, як *sine qua non* гранд-наративу. Хай що, Гоголь сприймав українську історію цілісною, відцентровою і національною.

Можемо зазначити, що історичну первісність українців (південних росіян) Гоголем підкреслено у другій редакції «Тараса Бульби». Як і належало концепції, українці залишатимуться на своїй природній території (у «Південній Росії»), творячи вже історію «Литовської Русі». Образ давнини,

¹⁶⁰ «...Да тільки козацькою одвагою держитись на Вкраїні *предся* (авт. – *попередня*) Русь і благочестива віра...», «...громитимем усякого, хто покуситься ступити на *руську* землю...», «...треба нам з москалем за руки держатись. Се ж усе *одне Русь*, Боже мій милий...», «...підніmemo Вкраїну вгору і возвеселим душі тих великих кийвських Ярославів і Мономахів...». Куліш П. (2019), *Чорна Рада. Хроніка 1663 року*, Київ: Видавничий дім «Особистості», 57, 83, 93.

¹⁶¹ Куліш П. (1861), *Історія України*, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Тип. Н. Тиблена и Комп., Санкт-Петербург, 79-107.

¹⁶² Гоголь Н. В. (1959), *Полное собрание сочинений в 6 томах.*, Т.6., Москва, Издательство АН СССР, 313.

¹⁶³ Каченовський М. (1811), *От Киевского жителя к его другу (Письмо I)* Доступ через: http://az.lib.ru/k/kachenowskij_m_t/text_0020.shtml

що виникав із схеми русько-литовсько-козацької історії, в авторській інтерпретації Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831) та «Миргород» (1835) став зовсім не колоніальною екзотикою¹⁶⁴, а, годилося б сказати, «паспортом» тубільця, яким Гоголь «розмахує» перед читачем – «північним русом» / «великоросом» (Гоголь, 2009)¹⁶⁵ і «німцем» (Гоголь, 1959)¹⁶⁶. Певне, ця ситуація показує, що для самої Півночі Гоголь унаочнює сюжети слов'янської Русі (Гоголь)¹⁶⁷.

Отже, стаючи на загальний курс державного зросійщення / слов'янізації, як ідеолог українського русизму, він свідомо і несвідомо «інфікує» столицю слов'янськими ідеями, додаючи «південного», насамперед українського духу й первісної руської стихії. Авторська русифікація через літературу відображатиме таким чином стільки українські (за своєю суттю), скільки й давньоруські типи. Якщо наша логіка правильна – ми маємо справу з ідентичним кодом (чи кількома культурними кодами), поміж яким Гоголь ставив «дорівнює», хоча здебільшого, впроваджуючи цю концепцію, він *південнорусифікував/змалоросійщував* (читаємо: українізував) великоросійську публіку. І справді, в умовах пер. пол. XIX ст. ця тенденція фіксувала українську (смыслову) русифікацію (себто, одну з хвиль, що прямувала на Північ, а не навпаки, як низка урядових репресій Півночі/Великоросії/Москви/Санкт-Петербургу, що мало негативний відбиток на національній українській свідомості 1860-х рр. (Ponura, 1867)¹⁶⁸).

¹⁶⁴ Під «не-колоніальністю» чи «гібридною колоніальністю» ми розуміємо відсутність свідомого позиціонування «провінції» як «провінції». У випадку з М. Гоголем (українським русистом/русофілом) те, що могло б сприйнятися як «провінція» – являє себе, як одвічну «метрополію». Цей факт, здається, не «віддзеркалює» зміст постколоніальної теорії цілковито. Недарма Є. Гребінка, сучасник М. Гоголя, називав Санкт-Петербург – «колонією образованих малороссиянъ» («української інтелігенції» за Є. Маланюком).

¹⁶⁵ Звернімо увагу, які прикметники добирає Гоголь в листі до матері 30 квітня 1829 р.: «В следующем письме я ожидаю от вас описания полного наряда сельского дьячка, от верхнего платья до самых сапогов с поименованием, как это всё называлось у самых закоренелых, самых древних, самых наименее переменявшихся малороссиян...». (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 10, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 99).

¹⁶⁶ Гоголь Н. В. (1959), *Полное собрание сочинений в 6 томах*, Т. 6., Москва, Издательство АН СССР, 110- 112

¹⁶⁷ «Коли перший страх минув, тоді помалу вихідці з Польщі, Литви, Росії почали селитися в цій землі, справжній вітчизні слов'ян, землі стародавніх полян, чистих слов'янських племен, які у Великій Росії починали вже змішуватися з фінськими народами, але тут зберігалися в колишній цілісності, з усіма язичницькими повір'ями, дитячими забобонами, піснями, казками, слов'янською міфологією, яка так простодушно у них змішувалася з християнством». (Гоголь Н. В. (1959), *Полное собрание сочинений в 6 томах*, Т. 6., Москва, Издательство АН СССР, 25).

¹⁶⁸ Ponura O. (1867), *Siolo: pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim*, z.3, Lwów, 177-178.

Відтак «українщина» (українські справи), котра формувалася на досвіді попередників, як бачимо, і в 1830-1840-ві рр. провадиться дещо схоже:

а) сенсами, притаманними культурі Півдня;

б) засобами книжної «вітчизняної» російської мови, яку Гоголь природно насичує українізмами.

Хвилі цього українського зросійщення не були, певно, новиною, оскільки українці (світські й церковні діячі) переносили до північних губерній інтелектуальну культуру, яка засвоювалася великоросійськими елітами охоче (Венелин, 1847)¹⁶⁹. Щоправда, до побічних ефектів процесу великороси мали скоріше стримані, підозрілі і деколи ворожі очікування (як ставлення, скажімо, Н. Полевого). В будь-якому разі, було б украй важко «вберегтися» (особливо в добу слов'янського романтизму) од суто національних українських проявів, що часто і відбувалося.

На поч. XVIII ст. (в контексті правління Петра I) годі уявити, аби проросійська лінія вкотре викривала малоросійських підданих у «мазепинських» настроях. Однак подібні звинувачення й гетьманські амбіції інкримінували жандарми учасникам Кирило-Методіївського товариства у 1847 р. (Сидорова, Щербакова, 2006)¹⁷⁰. Образ Мазепи, як і «мазепинець» XIX ст., дещо перевтілювався за аналогією в радянського «бандерівця» чи «буржуазного націоналіста». Без сумніву, подібний вектор прирікав українську самобутність на компроміси, поступове злиття у «руському морі» (за пушкінським виразом), щоправда, ця політика не була б виправданою для неімперсько-налаштованого українства. Умовно кажучи, для національної

¹⁶⁹ Влучно висловився про це ще Ю. Венелін (Гуца): «...я не знаю кому більше зобов'язана Росія своєю просвітою, чи Петру Великому, чи Петру Могилі, Київському Митрополиту. Маючи свідчення, що Південна Русь (так звані малороси), що зайшла, майже виключно довгий час завідували вченими, здебільшого духовними, навчальними місцями, з самого початку училищності в Північній Русі» (Венелин Ю. (1847), *Мысли об истории вообще и русской в частности*, ЧОИДР, год 2, 8(12), Москва, 11-12). У тому ж дусі напише І. Призов в «История кабаков в России в связи с историей русского народа» (1868): «Володіючи надзвичайно поетичною та свіжою мовою та щедро наділена красою своїх жінок, Україна дала російському народу і музику, і пісні, і, нарешті, завдяки міцному складу народної особистості, вона досі не перестає висилати до Росії кращих державних мужів та вчених» (Прызов, И.Г. (1914), *История кабаков в России*, Типо-литография В.В. Вараксина в Казани, 165).

¹⁷⁰ Сидорова М.В., Щербакова Е.И. (2006), *Россия под надзором: отчеты III отделения. 1827-1869*, Москва, 401.

свідомості цей факт не робив з Гоголя не-українця, тому доцільніше припустити, що образ руської історії, – в якому криється не лише суперечність Гоголя, а й певною мірою невизначеність оточення, – ускладнювався розмаїтим поняттєвим нагромадженням (особливо в 1840-х рр.), що коли і не визначено остаточно, то пояснюється принаймні термінологічним хаосом. Зазначимо: як українець, Гоголь перебуває в певному часовому вимірі, але найважливіше – в культурних контекстах. Тож ХІХ ст., – коли новітні національні ідентичності переусвідомлюючись, суб'єктивізуючись, випрацьовуючись, шукають шляхів виходу й інтеграції, – показове тим, що не резонує, часто не збігаючись з сучасним пострадянським досвідом.

Відтак звернімо увагу: в перш. пол. ХІХ століття Гоголь міг позначатися досить строкатою палітрою термінів («українцем» (Кондратович та інші, 1775)¹⁷¹, «степовиком» (Василенко, 1904)¹⁷², «малоросіянином»

¹⁷¹ В процесі творення православного російського народу синонімічні комбінації «українського» як «малоросійського» (і навпаки) на поч. ХVІІІ-го ст. виразно представлені в термінології Самійла Величка (людини мазепинського кола), котрий змішував книжні терміни з автентичними (те саме ми помічаємо в творах Лева Максимовича та Василя Рубана, що входив до петербурзького кола графа К. Розумовського). Образ України/Малоросії тут постає обобічною по Дніпру країною. З поширенням національно-православної (греко-руської) ідеології слобідський українець К. Кондратович у 1775 р. польське «Ukraina» тлумачив як «пограниччя, порубіжжя, суміжність» (Кондратович К. (1775), *Польський общій словарь и библейный с польскою, латинскою и российскою новоисправленою библиями смечиван*, Императорская Академия наук, Санкт-Петербург, 201). Як польське його також тлумачив автор «Історії Русів». Згодом у 1820-х рр. Ю. Венелін (Гуца) стверджував: «Украиною [слывёт] хоть Харьковская или Полтавская губерния» (Венелин Ю. И. (1848), *I. О готах; II. Об обрах; III. О споре между южанами и северянами на счет их россизма*, Москва: В унив. тип., 2). Полтавський аристократ С. Кочубей в 1832 р. писав наступне: «Наконец, чтобы преобразовать для пользы её Малороссию, не можно ли бы и самое имя козака заменить другим? Это совершенно было бы для земли сей благоденствие. В Польше оставшейся части Малороссии, имя сие исчезло и все слились с именем поляка. Почему бы их не назвать, сих свободного состояния жителей, полтавскими украинцами и черниговскими украинцами? Можно бы и губернии назвать: Украинскою Полтавскою и Украинскою Черниговскою. Обе же губернии вместе сохранили бы название Малороссии, так как Могилёвская и проч. вместе составляют Белоруссию; три губернии – Новую Россию, десятки Великороссию, и проч. и проч. По крайней мере не было бы малороссийского козака столь званного для воспоминания многого и для лени и столь противящегося смешению сего народа с русским» (Г. Швидько, Б. Галь (2004), *«Мысли мои о крае сем...»*: (С. М. Кочубей і його записки про Малоросію), Схід-Захід: Історико- культурологічний збірник., № 6, Київ, 123). Близький до харківського кола і М. Каченовського московський європеїст Н. Надеждин писав наступне: «...Малороссийское наречие может также служить к обогащению нашего языка. Пусть украинцы знакомят нас с ним в своих поэтических думах, в своих добродушных казках! Мы должны им быть душевно благодарны...» (Надеждин Н. И. (1972), *Литературная критика. Эстетика*, Москва, 437). *I. Срезневский*: «...Вот напр. понятие украинцев о москалях...» (Срезневский И., (1834), Письмо проф. И. М. Снегиреву: взгляд на памятники украинской народной словесности, Ученые записки Императорского Московского университета. Часть 6., 148); *И. Бодянский*: «...Совсем другое – народная поэзия южных руссов (украинцев, малороссиян), поэзия всем своим составом, внутренним и внешним, есть прямо противоположная поэзии руссов северных» (Бодянский И. (1837), *О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень магистра философского факультета первого Отделения*, Москва, 103, 122); *К. Тополинский*: «Не знаю

(Венелин, 1848)¹⁷³, «гетьманцем» (Гоголь, 2009)¹⁷⁴, «південним русом/росіянином» і, очевидно, великоруським «хохлом»). Відповідно, цей перелік відображав вживані в мові українських еліт (у межах Російської імперії) маркери українства чи південної руськості. Вочевидь, набуваючи або не набуваючи чіткої національної орієнтації, представники Півдня, як можна помітити, схиляються інертно то в *руське культурне поле (русизму)*, то в *польське (полонізму)*, коли і зовсім байдужі до тогочасних національних проєктів (так, можна згадати українських селян, що на сер. ХІХ ст. не могли

решительно, почему сим местам дают название Украины и почему тамошние жители называют себя *украинцами*. Быть может, что они живут в том краю, где первоначально образовалось общество, служившее началом нынешних малороссийских казаков» (Кирилл Тополя (1837), *Чары, или несколько сцен из народных былей и рассказов украинских*. Москва: В тип. А. Евреинова, І). Учасник листопадового повстання Северин Гошинський в передмові і приписах до поеми «Канівський замок» (1828) називає мешканців Правобережжя або «козацьким», або «українським людом». Щоправда, він дещо уточнює, кажучи про «польську Україну» (в чому є натяк присутності України «російської»), й «яку зі сходу омиває Дніпро, Буг з заходу, з півночі Волинь, а на півдні оточують херсонські степи». Так, гайдамаків, серед іншого, він називає «польськими українцями» (Goszczyński S., *Zamek kaniowski* Доступ через: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/zamek-kaniowski.html>). Не менш цікавий опис залишив Ігнацій Крашевський у «Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy» (1840): «Козак, який віз мене великим галопом, коли я зумисно спитав його про те місце (авт. – с. Скочище), кивнув головою і з поетичною простотою, що властива українцям (адже був родом з України), почав мені розповідати» (Kraszewski J. (1840), *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy* Доступ через: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/29858/edition/28613/content>). Той же Крашевський, відвідуючи у 1843 р. Київ, своїх «київських» поляків називав «українцями» (Pietkiewicz A., *Józef Ignacy Kraszewski na Ukrainie w latach czterdziestych XIX w.* <http://tau.broszkowscy.com/kraszewski.htm>). Лівобережний дворянин фр. походження Я. де Бальмен (приятель Т. Шевченка), в листі до В. Закревського так описував Правобережжя: «Бродя по степи, среди этой необозримой равнины, которая оканчивает Подольскую губернию со стороны Буга, я часто заглядывался на множество курганов – памятников старой славы нашей Украины. Эти степи – древние рубежи трех земель: Польши, Турции и земли казачьей. Курганы усыпают их, как будто клейма, наложенные на почву удальсом украинцев». (Бальмен Я. П. (1988), *Повести: С прил. портр. писателя, его рисунков, отрывков из записной кн. и недавно обнаруж. писем*, Х., 338). «Кирило-мефодіївець» Георг. Андрузький в нарисі «Зостатній запорожець» (1846) вживав поняття «українець», зокрема, в такому контексті: «Дуже, дуже я заплакав, згадуючи, як було попереду добре. Спасибі вам, люди, що хоч не забули дідусевої могили. Коли, добрий чоловіче, ти ще не забув, що ти українець, любиш свій край, його славу, то молись за дідуса Василя. Він був великий запорожець». Прикметно й те, що в 1856 р. П. Куліш називав Правобережжя – «Західною Україною» (Куліш П. А. (1856), *Записки о южной Руси, Т. І*, СПб., 82). Образ, власне, української Русі склався у нього в 1843 р. («Україна: Од початку України до батька Хмельницького»), як, до речі, і у М. Закревського, що наголошував на середньовічності назви «Україна» вже з ХІІ ст. (Закревський М. (1861), *Старосветский бандурист, Книга третья*, Москва, 247). В 1882 р. різницю між Малоросією і Україною П. Куліш пояснював так: «Рік 1847-й становить епоху в житті України, прозваної Малоросією. Сим нещасливим роком розпочинається період гонення нашого рідного слова в нашій рідній краї», «...по-письменськи Малоросія, а по-народньому – Україна» (Куліш П. (1882), *Хуторна поезія*, Львів, 7, 120).

¹⁷² Так висловлювався Й. Бодяньський, виправляючи молодшого русофіла Гр. Данилевського: «В заключение с какой стати Вы называете малороссийское наречие или язык, его письменность, сказки, песни и т.п. степными? Под степным разумеется у нас только «Слободско-Украинское», отнюдь же не всё малороссийское» (Василенко Н.П. (1904), *О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии*, Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 210).

¹⁷³ «По большей части, в Москве, малоросс слывет тот, кто из Черниговской или Полтавской губернии» (Венелин Ю. И. (1848), І. О готах; ІІ. Об обрах; ІІІ. О споре между южанами и северянами на счет их Россизма, Москва: В унив. тип., 2).

¹⁷⁴ В листі до М. Максимовича Гоголь використовує концепт «Гетьманщина»: «Бросьте в самое деле Кацапию, да поезжайте в Гетьманщину» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 10, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 220).

вимовити «малоросіянин» за спогадами П. Куліша, не кажучи про те, аби вважати це стійкою, масовою ідентичністю чи свідомим імперським забарвленням (Кулиш, 1856)¹⁷⁵).

1.4 Конструювання М. Гоголем «руської душі»: образ «загальноруської» людини

Перейдімо до національного питання. М. Гоголь провадив національний (загальноруський) вектор свідомо. Певно, освічена людина і, сказати б, історичний суб'єкт, Гоголь шукає відповідності в ретроспективно інших умовах і обставинах: головно – в видимий для нього і слов'янофільської спільноти спосіб. Як для людини й особистості перед Гоголем стояло щонайменш питання вибору й цілком очевидно, що обирати він зрештою намагався. Так, український аристократ (підданий) перш. пол. XIX ст. в подібній системі вважався або *українцем з виразною загальноруською ідентичністю*, або знов-таки з не менш домінантною *загальнопольською* (Langiewicz, 1863)¹⁷⁶, – що, зрештою, і було питанням культурної орієнтації. Культурна ідентичність гартувалась між двох ідеологічних слов'янських течій (т. зв. *слов'янізму*), поміж якими точилося зовнішнє/внутрішнє протистояння: *полонізму* й *русизму*. З іншого боку модерний *українізм-русинізм (націоналізм, українофільство, народовецтво)* (Remy та інші, 2016)¹⁷⁷, формуючись, відповідно, у міжимперських умовах, у

¹⁷⁵ Кулиш П. (1856), *Записки о Южной Руси*, Т. I, СПб, 235.

¹⁷⁶ Найімовірніше, перспектива січневого повстання 1863 р. (при ідеальному успіху та встановленню монархії чи демократії) для політичних груп («білих» і «червоних») передбачала б відновлення *загальнопольської нації*. В цьому сенсі прикметною видається відозва прибічника «білих» – командира Мар'яна Лангевіча в березні 1863 р.: «A teraz ludy Korony, Litwy i Rusi w jeden Narod Polski połączone! Wzywam Was raz jeszcze w Imie Boże do powszechnego i bezwloznego powstania, przeciw najazdowi i barbarzyństwu moskiewskiemu! Zgoda wszystkich Synów Polski bez różnicy stanu i wyznania, wspólność i powszechność usiłowań i poświęceń, jedność kierunku spotęguje do strasznego dla wroga ogromu, rozstrzelone dzisiaj siły nasze, i wywalczy niepodległość dla naszej Ojczyzny, swobodę i szczęście dla przyszłych pokoleń Narodu, chlubną i niesmertelną pamięć dla tych, którzy w tej świętej walce polegą» (Langiewicz, M. (1863), *Rodacy!* Доступ через: <https://polona.pl/item-view/08373c6d-8966-4641-82f1-8ebadfc232fb?page=0>).

¹⁷⁷ Йоганнес Ремі: «...from the 1840s to the 1870s the Ukrainian nation existed in the minds of nationalists as a goal to be achieved, rather than as a reality in the consciousness of the entire Ukrainian speaking population or its majority» (Remy, J., (2016), *Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s.*, Toronto: University of Toronto Press, 11). Серєда О. (2006), *Павлин Свенцицький у суспільному житті Галичини: до історії польського українофільства*, Україна, культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 15., 481. Поняття ж «українізму» в значенні політичної програми для галицьких українців згадано в промові Яна Гжегожевського на проводах П. Свенцицького (14 вересня 1876 р.): «Obok prac skierowanych ku oświeceniu ludu – któremu to zadaniu poświęciło się głównie towarzystwo «Proświta», i

глибині Слов'янщини намагавсь обмірковувати самостійне чи федеративне існування або ж втілюватись чи адаптовуватись до наявних монархічних проєктів) (Костомаров, 1860)¹⁷⁸.

Тут можна почати з прикладу українця-емігранта Богдана-Юзефа Залеського (польськомовна альтернатива Т. Шевченка), котрий чудово доповнював компаративістику з Гоголем. Залеський, як відомо, став епігоном української школи, однак в польській романтичній літературі і думці (Михед, 2008)¹⁷⁹. У 1837 р., перебуваючи в Парижі, Гоголь лишив Залеському єдиний відомий до сьогодні лист, писаний українською зі звертанням «земляк» (Гоголь, 1952)¹⁸⁰ (Залеський народився в с. Богатирка на правобічній Україні;

usiłowań przeprowadzenia programu politycznego dla Ukraińców galicyjskich, nad czym znów pracował wraz z innymi śp. Ławrowski – z wolna postępowała myśl jawnego wypowiedzenia **zasady ukrainizmu** jako zasady narodowej dla piętnastu milionów ludzi. Świącicki chciał, aby się to stało dogmatem wiary politycznej dla Polaków, aby wyraźnie i otwarcie przyznali w zasadzie odrębność narodowy Ukraińców tak od Moskali, jak od Polaków. Praktyczne załatwienie sprawy równouprawnienia obu narodowości, zwłaszcza używanie języka w instytucjach publicznych w Galicji, pozostawiał politykom» (Świącicki P. (2020), *Opowieści stepowe (Pisma proza)*, Białystok, 814). Цілком ймовірно, що це поняття могло використовуватись й раніше: як синонім «українофільства» та «українства».

¹⁷⁸ Наприклад, в 1860 р. М. Костомаров надіслав листа до закордонної редакції А. Герцена (Колокол): «Большинство великорусской и польской публики привыкло не считать нас отдельным народом, не признавать в нас элементов для самобытной жизни, выработанных прошедшим, сомневаться в существовании у нас своенародного языка и в возможности его литературного развития и вообще ставить наши особенности в ряд провинциальных оттенков – то русской, то польской национальностей. Этот ошибочный взгляд возник от того, что, к чести нашей, южнорусской, общественной церкви, от ней отщеплялось все, носившее на себе отпечаток барства и привилегии, да и сама эта церковь предавала его анафеме. Дворян-малороссиян нет, за исключением немногих, которые в последнее время, вместе с сознанием о несостоятельности дворянской институции, обращаются к чистому народному источнику; и прежде не было у нас дворян: они были чужие, хотя и происходили из нашей крови; прежде они становились поляками, теперь – великороссиянами. Народность малороссийская, как ее привыкли называть с легкой руки дьяков Алексея Михайловича, всегда оставалась достоянием угнетенного сословия, потом и кровию утучнявшего и Вишневецких и Разумовских. Можно-ли признавать народом мужичье? Можно-ли давать ему права самобытного существования?» (Костомаров Н. (1860), *Украина. (Письмо к издателю «Колокола»)*, Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде», Лист 61, Лондон, 499-500); «...идея панславизма принялась в Украине совсем не так, как в Москве, где она проявлялась или в стремлении уразуметь смысл тропарей и букварей, или в риторических похвалах старомосковской Руси, под которые боязливо подкладывалась всероссийскому престолу надежда простреть когда нибудь царственную десницу на славянские народы и уготовать им вождественную судьбу Украины и Польши. В Украине эта идея тотчас облеклась въ светлую форму федеративного союза Славян, где бы каждая народность сохраняла свои особенности при всеобщей личной и общественной свободе; вместе с тем возникло убеждение, что только этим, и единственно этим путем Украина может подняться из упадка и сохранить свой собственный, столь несправедливо и безжалостно погранный образ. Молодые люди Харьковского и Киевского университетов быстро стали проникаться этими идеями. Могло-ли это ускользнуть от бдительных преследователей всяких идей при императоре Николае?» (Там само, 501).

¹⁷⁹ Михед П. (2008), *Микола Гоголь і поляки (деякі аспекти дослідження)*, Слово і Час, № 5, 9); Бояновська, Е. (2013), *Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом*, Темпора, Київ, 385.

¹⁸⁰ Лютий 1837 р., Париж: «Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало – не то сояшныця, не то завійныця (хай їй прысынься лысый дидько), та тепер, спасибо Богови, кажут начей-то пан зовсім здоров. Дай же Боже, щоб на довго, на славу усій козацкій землі давав бы чернецького хліба усякій болізны и злыдням. Та й нас бы не забував, пысульки в Рым слав. Добре б було, колы б и сам туды колы-небудь прымандрував. Дуже, дуже близькый земляк, а по серцю ще близьчий, чим по землі» (Гоголь Н. В. (1952), *Полное собрание сочинений 14 т., Т. 11*, Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 88.

адміністративно – «у Київській губернії»). Натомість в листуваннях Діонізії Понятковської з братами Залеськими (Богданом і Юзефом) відстежується справді вражаюча «українськість», адже Д. Понятовська, як і Залеські, мешкали в «Україні» (Правобережжі) (Nowicka, 2020)¹⁸¹. Слід сказати, що з небажанням опинитись у польському таборі, «земляками» для Гоголя були і ті лівобережці, хто геть не вважав себе причетним до польської нації (як М. Максимович і Й. Бодянський). Тому з певної суперечності постає висновок: в умовах домінантності російського дискурсу культурний ґрунт та «земля» (як певна структура, що образно уособлює місце народження) видавалося універсальним, священним, певною мірою сигнальним маркером, відтак складовою аристократичної ідентичності українця в уявленнях Гоголя й близького кола земляків, але, не слід забувати, й тутешньої польської аристократії.

Контактно Гоголь товаришував з поляками після листопадового повстання 1830-1831 рр. й, по факту, з політичними емігрантами (зокрема, згаданим Б. Залеським). З представниками «Великої еміграції» він, очевидно, спілкуватиметься і далі, як, приміром, з інтелектуалом А. Міцкевичем. Певно, що вже на пізні 1840-ві рр. ці взаємини сходили поступово нанівець (документальних підтверджень цьому стає небагато) (Михед, 2008)¹⁸². Сам же Міцкевич, як репрезентант князя Адама Єжи Чарторийського в Парижі (аристократичного кола емігрантів) і, відповідно, намірів князя відновити польську Річ Посполиту (до Конституції 3 травня 1791 р.), мав деякий образ України у межах цього геополітичного проєкту. В актуальній темі *слов'янського ліризму*, що розгорнулася в промовах паризьких лекцій 1841-43 рр., назву «України» він давав певній частині степового простору (між «Польщею» і «Руссю»). На думку польського романтика, це визначало характер народу, якого він називає «козацьким» (Dzieła, 1912)¹⁸³. Звісно,

¹⁸¹ Nowicka E. (2020), *Dionizja Poniatowska – «sawantka» z Kijowszczyzny*, Pamiętnik Literacki, CXI, z. 3, 168-169.

¹⁸² Михед П. (2008), *Микола Гоголь і поляки (деякі аспекти дослідження)*, Слово і Час, № 5., 8-9.

¹⁸³ «Тут зачався початок військового люду, відомого за назвою «козаків», що складався зі слов'ян, татар і турків. Козаки говорять мовою посередньою між польською і руською... Література їхня змінювала думку і

Міцкевич не стверджував, що народ, який склався з слов'ян, татар і турків, польський або руський, але й не заперечував, що залежно від переможного впливу він тяжів спершу до Польщі, а нині до Росії. Прикметно, що погляд на Україну як на *посередній простір* був притаманний і Максимовичу (лінгвістична класифікація народної «руської мови» (Собрание сочинений, 1880)¹⁸⁴), а також Гоголю («земля страху» в «Погляді на складання Малоросії» (Гоголь, 2009)¹⁸⁵): пасажі Міцкевича про прикордонний тип території збігалися з описами Гоголя (не виключено, що в розмовах Гоголь міг «консультувати» Міцкевича).

Можна припустити, що медіальну (перехідну) «козацько-українську» ідентичність¹⁸⁶ Міцкевич убачав би і в Гоголі, але, ясна річ, не з тим значенням, котре останній відводив «південноруськості» (основі найсхіднішої цивілізації слов'янського світу). Гоголю радше імпонувало, що навіть польський монархіст Міцкевич хвалив «руських» поетів за *ліризм*, що доводив В. Жуковському (поняття «ліризм», – себто тонке відчуття, – в Міцкевича і в Гоголя невинно збігаються) (Гоголь, 2009а)¹⁸⁷. Тож твердження, що коментар Міцкевича Гоголь сприймає на свій український рахунок, не є безсенсовим: в тексті промови поет згадує козацько-українські пісні, котрі, як зауважив, «облітали всю Слов'янщину»; найпевніше, це слугувало Гоголю доказом, – знов-таки через призму історії, – істинно

форму відповідно до переможного впливу Польщі чи Русі... Українські терени є столицями (осередками) ліричної поезії. Звідти пісні невідомих поетів облітали часто усю Слов'янщину» (Dzieła Adama Mickiewicza, Tom II (1912), Lwow, 10-11); «...Україна, ця посередня земля між Польщею і Росією, стала місцем зустрічі поетів. Народ, що сюди замешкав, ніколи не мав окремого політичного існування; справи його належать до двох історій, його кров є мішанина двох кровей – російської й польської; поперемінно підданий або переможець, – то поляків, то росіян, – цей народ однаково обходить як перших, так і других. Поети обох народів, Залеський, Пушкін, Рилєєв, Гошинський, зустрілись в Україні довкола тих самих джерел натхнення, оспівували тих самих її героїв» (Там само, 193).

¹⁸⁴ Собрание сочинений М. Максимовича (1880), Том III. Языкознание. История словесности, Киев, 426- 427.

¹⁸⁵ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 7, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 167.

¹⁸⁶ До слова, П. Куліш сприймав Гоголя не інакше, як носієм козацького духу. Після викриття Кирило-мефодіївського товариства він, перебуваючи на засланні в Тулі, 16 березня 1849 р. писав до Й. Бодяньського такі рядки: «Щастє твоє, що ти своїми працями приманив до себе і самого Гоголя: багачко ти, може, зробиш нам усім добра, нашіпиговавши його святою старосвіщиною нашою. Коли ласка, напиши, добродію, до мене, як тобі тепер здаєсь той чудний та дивний козарлюга? Що він робить або має робити? Чи не покинув навіки своєї України?» (Куліш П. (2005), Повне зібрання творів. Листи, Т.I., Київ, 284).

¹⁸⁷ «Царські гімни наших поетів дивували самих чужинців своїм величним складом та складом. Ще недавно Міцкевич сказав про це на лекціях Парижа, і сказав у такий час, коли і сам він був роздратований проти нас, і все в Парижі на нас обурювалося» (Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 9).

«руської» риси або ж української ліричності; знов згадаємо, що живим прикладом «іншого українця» (полонофіла) для Міцкевича був також Б. Залеський.

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що українці (Залеський і Гоголь), перебуваючи на перетині цивілізаційних шляхів, в той чи інший спосіб залучались до польської (імперської) картини буття (полонізму). Проте, оцінка Міцкевичем українсько-козацького типу, якщо ж не мала цілковитої рації (у сучасному розумінні), то відображала принаймні ставлення польської консервативної думки до Східної Слов'янщини.

Перейдімо ближче до рефлексій самого Гоголя. В 1846 р. в записникові «давнім коренем Русі» він називав мальовничі описи України (Гоголь, 2009b)¹⁸⁸. Як і раніше, в символічній моделі Гоголя Україна постає «первісною Руссю»; центр руської цивілізації йому видається ніжнішою слов'янської природи (метафора Києва як «серця Південної Росії» (Гоголь, 1959)¹⁸⁹ у Гоголя ми зустрічаємо вже в 1832 р.; згодом – «руськими Афінами, богоспасаємим нашим містом» (Гоголь, 2009)¹⁹⁰). Дещо раніше (після видання «Мертвих душ») Гоголь зізнавався А. Смірновій, що він не знає, яка в нього душа, і дає досить компромісну відповідь, що «не дав би переваги ані малоросіянину перед руським, ані руському перед малоросіянином». На наш погляд, відповідь Гоголя, що була продиктована кон'юнктурою спільноруського націоналізму, цілком би відповідала не лише його настроям, оскільки Гоголь мислив бінарно (двоїсто) (Вибрані листи та інші, 2004)¹⁹¹.

¹⁸⁸ З записника 1846-1850 рр.: «Вишневі низенькі садочки, і соняшники над тинами і ровами, і солом'яний навіс чисто вимазаної хати, і миловидне, червоним обводом оточене віконце. Ти древній корінь Русі, де сердечніше почуття і ніжніша слов'янська природа, темніша за кучері, чорніша за брови, і без бороди гарний слов'янин: закручені вуса, висока шапка з червоним верхом; весь табір, що обтягнувся вправно, або обійдені в три рази, і при шароварах, що багато розташувалися над сапогами, при шапці з наполовину» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 9, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 701).

¹⁸⁹ Гоголь Н. В. (1959), *Полное собрание сочинений в 6 томах*, Т. 6., Москва, Издательство АН СССР, 26.

¹⁹⁰ «Що ж ти не пишеш ні про що? О, ці земляки мені! Що ми, брате, за ледарі з тобою! Однак наперед покласти умову: як тільки до Києва – лінь до біса, щоб і дух її не пах. Нехай перетвориться він на російські Афіни, богорятунане наше місто!» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 10, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 235).

¹⁹¹ Носієм бінарного мислення був київський слов'янофіл П. Куліш. Поняття «двоїстости» він ужив в контексті історії української мови та концепцій «руського» націєтворення, з яких мав власну (дуалістичну) схему (за характерним поділом, до речі, апробованим ще в 1850-х рр., на *старорущину/новорущину*). Ось що

Тут нагадаємо, що і Ю. Венелін у 1820-х рр. сприймав руських «южан» і «северян», як дві половини (тобто задовго до нариса М. Костомарова про «Дві руські народності»). Гоголь пропонував Смірновій аналогічну структуру щодо якості однієї частини «руського» народу там, де є недоліки іншої. Тож Гоголь, – свідомо чи несвідомо, – наслідує свого московського попередника – карпатського русофіла.

У цьому контексті прикметною видається репліка московського слов'яніста (Бодянский, 1854)¹⁹² («старовіра» за гоголівською термінологією) Фьодора Чіжова (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990)¹⁹³. З явно неспокійною інтонацією, сповнена максималізму, вона висловлена Гоголеві 1847 р. у Римі: «...наші склади зовсім різні. Я русак, люблю Росію, бо вона я,

писав П. Куліш навіть в 1892 р.: «Задатки ж нашого **процвіту національного староруського** були такі потужні в нашій **природі полуденно-руській**, що не погибли під польщицзною ні за київського її апостола Петра Могили, ні за чернігівського – Лазара Барановича. Не вдовольнившись братньою новоручиною, почали вони розвиватись із свого природнього кореня, – і се, поруч літератури, котру лубили царі, з'явилися, наперекір царським творителям руської єдності, **провідники руської двоїстости**» (Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані = Selected Letters of Panteleimon Kulish (in Ukrainian) (2004), Нью-Йорк; Торонто: Укр. вільна акад. наук у США, 267). «Провідником руської двоїстости», – зокрема поширювачем ідеології *старорусизму*, – в умовах др. пол. XIX ст. можна вважати П. Куліша. Щоправда, наявність *двоїстости*, що суперечила проекту *руської єдності* (*злиття, уніфікації*), відігравала принципове значення для його етно-політичної свідомості, а також розвитку ідей українізму і адаптації політичної термінології до нових умов. «Старорусизм» П. Куліша визрів, по суті, з імперського бінаризму *українських русофілів* (Південь/Північ), і на відміну від неблагонадійного «українофільства» він був способом нейтрального мовно-політичного адаптування в системі спільноруського дискурсу (зокрема московського слов'янофільства). Словом, це була та мова, яка могла бути зрозуміла великорусам, але водночас вигідно проукраїнська, якою можна було маскувати свої справжні погляди. Так, приміром, Куліш переконував С. Аксакова (умовно – творителя єдності) термінологією за якою «Русь на півдні» давніша від «Московської держави», а отже її мова має дійти такого ж культурного рівня розвитку. Куліш говорив те, що хотів би чути Аксаков: тільки так ці дві руські стихії можуть з'єднатись (теоретично) в одне (Куліш П. (2005), *Повне зібрання творів. Листи, Т. II.*, Київ, 323.). Але в неопублікованій статті «Дві мови: книжня і народня» (1858) про «російську мову» він говорив діаметрально протилежне. Тим-то П. Куліш демонстрував парадоксальний приклад гнучкої лояльності та обережної сміливості. Загалом бінарна структура в націтворчих концепціях могла стати на шлях: 1) *спільнорусизації* (до гаданого злиття) або 2) *старорусизації* (*автономізацій-федералізації*), що, так чи інак, гальмувало б проєкт злиття народностей в одне імперське тіло. Пріоритетом для П. Куліша було за будь-що доводити існування південноруської/староруської народності, її право на розвиток, ситуативно маніпулюючи інтересами загальнодержавної користі.

¹⁹² Під час Східної (Кримської) війни цікавий поетичний образ надав український славіст Й. Бодянский віршем «Опека» (1854): «А петербурзький дендизм, незбагненний, безприкладний: за ним московський слов'янізм, собою таємничий, безмірний! А мало того? Щит вірний – незламний антагонізм, слуга у всьому нелицемірний – німецький ваш патріотизм». Бодянский И. (1854), *Стихи* Доступ через: http://www.poesis.ru/poeti-poezia/bodjanskij/frm_vers.htm

¹⁹³ Прикметну характеристику, – у зв'язку з перевіркою Ф. Чіжова на причетність до Кирило- Мефодіївського товариства, – надано таємною поліцією у доповіді гр. Арлова Нікалаю І: «...без сомнения, он есть только славянофил, вроде других московских славянофилов, даже патриот русский, но патриот, не знающий никаких пределов, и мечтатель бесполезный; самыми занятиями и направлением своим он не только не обещает ничего существенно и истинно важного, но, напротив того, может сбивать с толку молодое поколение и сделаться источником вреда, а по пылкости своей принадлежит к тем людям, которые при случае легко вдаются во всякие преступления. Посему я полагаю бы освободить Чижова из-под ареста, но не позволять ему издания журнала, воспретить выезды за границу и учредить над ним секретное наблюдение». (*Кирило-Мефодіївське товариство. Т.3* (1990), Київ: Наукова думка, 248-250).

а я вона; не зійтись мені з людьми, які люблять за те чи за інше і вважають себе її частиною... Половина не в природі (по нутру) російської природи...» (Гоголь, 2009)¹⁹⁴. Ймовірно, Чіжов закидав Гоголю національну «неповноцінність», чого б не визнав Гоголь і не прийняв би Чіжов. Натомість інший представник московського слов'янофільства Канстантін Аксаков (1817-1860) (син Сергея Аксакова – одного з ідеологів цього руху) «руську народність» приймав так само беззаперечним фактом, з чим, – під впливом німецького ідеалізму, – себе ідентифікував (Венгеров, 1912)¹⁹⁵. Упродовж 1840-х рр. Гоголь все-таки намагатиметься врівноважити в собі дві, як він гадає, протилежні «руські» ідентичності, не заперечуючи жодної, а тільки «приріднюючи» їх разом (Гоголь, 2009)¹⁹⁶ (хоча далека від ідеалу перспектива передбачала злиття, яке Гоголь бачив насамперед у мові). І справді: в 1849 р. (в пореволюційний рік для Європи) Гоголь, пояснюючи свої ідеалістичні мотиви і навертаючи до «руської національності», пише А. В'ельгорській наступне: «Легше стати руською мовою та пізнанням Росії, ніж руською душею. Тепер у моді слова: народність і національність, але це поки ще одні крики, які кружляють голови та засліплюють очі. Що таке стати руською насправді? У чому полягає привабливість нашої руської породи, яку ми тепер прагнемо розвивати навперейми, скидаючи все їй чуже, непристойне, невластиве? У чому вона полягає? Це потрібно розглянути уважно» (Гоголь, 2009)¹⁹⁷.

Гоголь, схоже, розумів, що конструкт ідеальної ідентичності не вирішував суті проблеми, а саме – появи якісно нової національної (до того ж християнської) свідомості; надто було схоже, що й спільноруська (унітарна

¹⁹⁴ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 14*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 83.

¹⁹⁵ «И когда здесь, в конце первой части, коснулся Гоголь общего субстанциального чувства русского, то вся сущность (субстанция) русского народа, тронутая им, поднялась колоссально, сохраняя свою связь с образом, ее возбудившим» (Венгеров В. А. (1912), *Передовой боец славянофильства. К. Аксаков*, СПб, 223, 228-229).

¹⁹⁶ Там само: «Обнять обе половины русского народа, северн[ую] и южн[ую], сокровище их духа и характера» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 9*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 711).

¹⁹⁷ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 14*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 169.

східнослов'янська) свідомість (чи *душа*) йому видавалась гаданою та примарною. Гоголь гостро відчував кризу, але вірив, що такий утопічний націоналізм чи національно-християнська утопія – можлива, однак за умов удосконалення самої «руської» людини (душі) (Гоголь та інші, 1882)¹⁹⁸. Невипадково це відчуття проявилось в ліричних відступах «Мертвих душ» (зокрема, в фінальному): «Русь, куди ж несешся ти? дай одвіт! Не дає одвіту!» (Виноградов, 2018)¹⁹⁹. Штучний характер вчувається і в попередньому виразі: «Ех, трійко! птахо-трійко, хто тебе вигадав!? Знати, у жвавого народу ти могла тільки родитись, у тій землі, що не любить жартувати, а рівнем-гладнем розійшлася на півсвіту, та йди лічити версти, поки не зарябить тобі в очі [...] Чи не так і ти, Русь, що баска, необгонима трійка несешся?».

¹⁹⁸ Дещо схожого висновку щодо Гоголя дійшов автор «Слова от видавництва» (ймовірно, з кола Наукового товариства ім. Т. Шевченка), що було присвячено українському перекладові «Мертвих душ» (1882) (перекладач Іван Франко): «Самъ авторъ такожъ невыродный сынъ своей землѣ, якъ и свого часу; горячий патріотъ бажає онъ передовсѣмъ блага своїй отчині. Навѣтъ его гуморъ носить на собѣ національну цѣху: есть се гуморъ родной Украины; якъ въ гуморѣ украинского народа, такъ и у Гоголя переважає передовсѣмъ иронія. Но хто жъ посмѣвъ бы заперечити, що понадъ націонализмомъ Гоголя стоить его гуманізмъ, отдаючий справедливость каждой націи по заслужѣ?! Гоголь не заслѣпленный національ; для него Россія и все, що російське, не есть ще послѣднимъ словомъ людскости, якъ се буває у шовинистівъ. Онъ хочъ закоханный въ свою отчину, знає помимо того ажъ надто добре єи пороки, и старає ся тїи справити, чтобы по зможѣ зближати Россію до идеалу, до чистой людскости» (Гоголь М. (1882), *Мертві душі*, Львів, 278). До речі, щодо Гоголя в 1881 р. Франко писав М. Драгоманову: «д. Нечуй [Левицький] відгріває давні Кулішеві закиди в новій едиції «Україна заснула під Гоголеву ліру», «Гоголь Україні пошкодив», «Гоголь для України не здалий» і т. д. Я думаю, що тут як раз би конечно показати інший погляд у нас на Гоголя. Здаєсь міні, що те, що новішими роками в Россії друковано про Гоголя, радше тикає его яко чоловіка, менше яко поета, а вже, звісно, найменше яко Українця, – так що про се тільки Вам би сказати своє. На всякий спосіб на написане біографії ми лишаєм Вам ще доволі часу, до кінця марта, так як портрет его містити будем аж в 4 н-рі.» (*Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова* (2006), Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 31)

¹⁹⁹ Схоже, деяке підґрунтя має гіпотеза Г. Виноградова (Виноградов Г.М., *Давньоруська державність: теологічно-лінгвістична модель та принципи практичної реалізації*, Акцент ІП, Дніпро, 153-202). В рамках історії ідей дніпровський дослідник пов'язує терени Центральної і Центрально-Східної Європи з християнством як важливим чинником глобалізму. Автор пропонує концепцію свідомої інтеграції майбутнього «руського» простору до матриці християнського світу (в її римській і грецькій редакції). Значну роль у здійсненні такого задуму, на думку Г. Виноградова, відігравала інтелектуальна каста церковних і світських еліт. Так, засобами штучної біблійної мови і символів, алюзій, ідей, взірців, ритуалів тощо зумовлювалася й «програмувалася» дійсність: тобто образ ідеальної християнської країни, «богословсько-лінгвістична модель», «грандіозний проєкт», «ідеальне четверте царство» (згідно з теократичною юдейською парадигмою чотирьох царств), іншими словами – «проєкція моделі Ізраїлю як земного варіанту Царства Небесного». Можливо, що трохи бракує гіпотезі автора щодо «теологічно-лінгвістичної моделі» Русі – останню можна концептуалізувати як глобальну християнську утопію, інспіровану біблійними текстами та ранньохристиянським ідеалізмом, що мала і очевидні недоліки, зважаючи на свою виразну ідеалістичну природу (так, Г. Виноградов свідомо послуговується концептом «ідеального»). Найімовірніше, втілюючи глобальні ідеї, взнаки давалася відсутність безпосереднього пізнання простору, можливостей реалістичної корекції (аж до XVII-XVIII ст.), апіорність положень задуму, психо-емоційний стан творців, їхня ідентичність, часто-густо схематичність уявлень і домодерність світогляду. Можливо, у цьому тисячолітньому ланцюгу рефлексивна криза М. Гоголя виглядає також доволі симптоматичною.

Ця психологічна криза, як можемо припустити, стала однією з умов індивідуалістичного й самокритичного протесту, свідомого літературного й суспільного «самогубства/очищення» – «не оживе, коли не помре» (Гоголь, 2009)²⁰⁰, – що автор переживав останніми роками. «В листі щодо Мертвих душ» (чорнове доповнення до «Вибраних місць...») він «діагностично» констатуватиме про «небезпечність доби», що доводить людей до божевільні, про шкodu простого філософування замість історичного пізнання, про добу мутних і темних сперечань ворогуючих «партій», до яких він, віддаючи перевагу аполітичності, не бажає приставати (Гоголь, 2009a)²⁰¹.

Слід сказати, що діяльність українського кола «руського» слов'яністичного руху сприяла конструюванню національно-імперського типу: своєрідного експерименту, з яким виникали труднощі на стадії задуму і

²⁰⁰ «Затем сожжен второй том «Мертвых душ», что так было нужно. «Не оживет, аще не умрет», - говорит Апостол...»; «Многие у нас уже и теперь, особенно между молодежью, стали хвастаться не в меру русскими доблестями и думают вовсе не о том, чтобы их углубить и воспитать в себе, но чтобы выставить напоказ и сказать Европе: «Смотрите немцы: мы лучше вас!» (авт. – тут, ймовірно, Гоголь говорить про московське слов'янофілство і вдаваний патріотизм). Это хваставство – губитель всего. Оно раздражает других и наносит вред самому хвастуну. Наилучшее дело можно превратить в грязь, если только им похвалишься и похвастаешь. А у нас ещё не сделавши дела, им хвастаются! Хвастаются будущим!»; «Не судите обо мне и не выводите своих заключений: вы ошибётесь, подобно тем из моих приятелей, которые, создавши из меня **свой собственный идеал писателя**, сообразно своему собственному образу мыслей о писателе, начали было от меня требовать, чтобы я отвечал ими же заданому идеалу. Создал меня Бог и не скрыл от меня назначения моего...»; «Жгу, когда нужно жечь, и, верно, поступаю как нужно, потому что без молитвы не приступаю ни к чему...»; «Тот, Кто горем, недугами и препятствиями ускорил развитие сил и мыслей моих, без которых я бы и не замыслил своего труда, Кто выработал большую половину его в голове моей, Тот даст силу совершить и остальную – положить на бумагу. Дряхлею телом, но не духом. В духе, напротив, всё крепнет и становится твёрже; будет крепость и в теле. Верю, что если придет урочное время, в несколько недель совершится то, над чем провел пять болезненных лет» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 86-88).

²⁰¹ «Я б хотів, щоб не докорив мені ніхто в пристрасті, а краще, щоб люди найпротилежніших думок сказали про мене: «Ця людина дійсно впізнала російську природу. Не сховавши жодного з наших недоліків, він відчув глибше за інших нашу гідність. Він сказав про нас правильно» [...] Моя справа зображати життя людей, живцем виставити людей і життя, як воно є. Чому знати, можливо від цього вже станеться те, що навіть думки стануть визначальнішими [...] Читай уважно російську історію і в той же час перечитай загальну історію всього людства [...] (авт. – Гоголь явно тяжів до наративу глобальної історії з концепцій Й. Гердера, а особливо італійського історика Чезаре Канту). Мені траплялося іноді чути вельми дивну думку, що порядок речей почався зовсім новий, що, оскільки теперішній час не схожий на колишній, то тому марно знати історію. Тому самому і потрібне тепер знання історії повніше і глибше, ніж будь-коли раніше! Коріння та насіння всіх нинішніх явищ там. Прийми пораду мою, приятелю історії. Тобі будуть на кожному кроці нові відкриття. Думка твоя випромінюватиметься світлом, і ти будеш на кожному кроці робити знахідки. Не поспішай з ними і не випускай пораду – не пускай їх у поводження. Не пускай у хід ідею, поки вона гаряча, дай усьому вистоятись, принаймні за часом, доки не закінчиш читання, доки не обіймеш предмет від початку до кінця. Повір, ти зробиш тільки нову суперечку, непорозуміння на місце часто розуміння. Люди, які легковажні, нехай сперечаються, сперечаються, але люди глибокі повинні залишити суперечки, відсторонивши на якийсь час умисел. Все перемогти, відкинути всі переконання і перейнятися одним чистим бажанням дізнатися істину з чистою, постійною...» Там само, 255-257. Отже, не померши б 1852-го р., Гоголь, напевно, був готовий до «відкриттів» руської історії і «національної Одиссеї». Хтозна, як би розвинулась його концепція в наступне десятиліття?

реалізації. За спогадами русина-воскресенця Петра Семененка (родом з Підляшшя) Гоголь, стикнувшись з подібною проблемою, не міг скласти моделі «руського» народу ще в 1837 р., коли зізнався, що гадки не має, як сполучити це «домище» (Бояновська, 2013)²⁰². Фактично, коли Гоголь пише листа В'єльгорській, обравши шлях невизначеної національної уніфікації, вже інший, прихильний справі А. Є. Чарторийського, русин (родом з Волині) Іполит Терлецький («Слово русина до усієї братії слов'янського роду щодо слов'янських справ», 1849 р.) критикуватиме новоутворювану російську сутність. Терлецький протестуватиме «проти хибного втілення (його) руської народності, історії і літератури в народність, історію і літературу російську». Спостерігаючи сторонньо за процесом творення сусідньої імперської народності, він називає її «грабіжем», через те, що вона претендує на всі «руські» національності, бо ж: «російські письменники, – пише він, – надихаючись урядом або під страхом кар і літературної цензури, намагаються поширювати це навздогін» (Terlecki, 1849)²⁰³.

Однак деякий інтерес для ідентичності Гоголя можуть представляти індивідуальні «заповіти» («Як умру...» Т. Шевченка 1845 р. і «Завещание» М. Гоголя 1846 р.) (Сверстюк, 2013)²⁰⁴, що демонструють співставність християнського світогляду і дійсності, адже релігійна свідомість певним чином впливала на письменника. Звернімо ж увагу, що українські романтики (автори літературних заповітів) *програмували* (Ващенко, 2022)²⁰⁵ особистий ритуал прощання, прописуючи сценарій власної смерті, у чому можна спостерігати певні переміни душевного настрою. Це пояснює, чому тексти *межових станів* є цінними для характеристик духовної складової

²⁰² Бояновська, Е. (2013), *Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом*, Темпора, Київ, 388-389.

²⁰³ Terlecki, H. (1849), *Słowo Rusina ku wszej braci szczepu słowiańskiego o rzeczach słowiańskich*, Drukarnia L. Martinet, Paryż, 51-52.

²⁰⁴ До цього порівняння чи не вперше наблизився Є. Сверстюк. (Сверстюк Є. (2013), *Гоголь і українська ніч: есеї*, Кліо, Київ, 294.

²⁰⁵ Нещодавно історична українська історіографія поповнилась дослідженням в сфері психоісторії та психогенеалогії. Історик В. Ващенко присвятив роботу інтелектуальним біографіям, звернувши увагу на передчуття/осмислення індивідуальної смерті і, як переконує автор, *програмування* її суб'єктом (его-тексти М. Грушевського, Ф. Ніцше, З. Фрейда) (Ващенко В. В. (2022), *Малі есхатології великих постатей Модерну: психогенеалогія останніх часів Ф. Ніцше, З. Фрейда, М. Грушевського*, Дніпро, Акцент ПП, 7-18).

персональних ідентичностей²⁰⁶. Приміром, у випадку з Шевченком, *душа*, яку прирікає – неспокійна, прив’язана до рідної землі доти, доки не здійсниться справедливість (...а до того я не знаю Бога) (Шевченко, 2012)²⁰⁷. Хоч як це дивно: в той самий час М. Гоголь, – що мало би свідчити про його духовний стан (Біографія, 1958)²⁰⁸ у 1840-х рр., – зовсім не має наміру долучати посмертну душу до «земного» (національного), як і те, що доля власного тіла йому байдужа, де би його не поховали (Гоголь, 2009)²⁰⁹. Вочевидь, ми маємо різні християнські моделі посмертного заповідання, в якому у Гоголя (на відміну від іншого земляка), – з наближенням до «іншого світу», – дедалі меншу роль відіграють національні мотиви, а то й взагалі – відсутні. Іншими словами, згідно з текстом «Вибраних місць...», полишаючи «землю», Гоголь передбачливо байдужіє до природи і національності. Щоправда, свідчення, переказане П. Кулішеві у 1854 р. Н. Трушковським (племінником Гоголя), показує (принаймні як суміжний факт), що Гоголь все-таки заповідав поховати тіло в рідній Василівці (Куліш, 2005)²¹⁰. Певно, що відкидати

²⁰⁶ Як зізнається М. Гоголь у «сповіді» (1847): збірку «Вибраних місць...» він (дослівно) «видав під впливом страху своєї смерті, яка переслідувала його під час хворобливого стану». Що вже до «заповіту», то Гоголь пояснює, що «в ньому судиш себе суворо, тому що готуєшся стати на суд перед Тим, перед Ким жодна людина не буває правого». (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 216, 218).

²⁰⁷ Шевченко Т.Г. (2012), *Кобзар. Вперше із щоденником автора*, Книжковий Клуб «Клуб сімейного Дозвілля», Харків, 335.

²⁰⁸ Ось яку оцінку зі слів лікаря А. Козачківського (1875 р.) дав Гоголю Т. Шевченко в післязасланчий період (до речі, психічний стан Гоголя він кваліфікує як «розумовий розлад»): «Сумне враження справляв на нього мій погляд. Повернувшись із ярмарку, він розвіявся, розговорився, згадав про сумне перебування його в Новопетровську, хоча йому там було легше, ніж у Орській фортеці. Зайшла мова про Гоголя. Він не співчував йому: за його словами, невдалі честолюбні мрії стали причиною розумового розладу» (*Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників* (1958), Київ, 245).

²⁰⁹ «Віддати ж тіло моє землі, не розбираючи місця, де лежати йому, нічого не пов’язувати з прахом, що залишився; соромно тому, хто повернеться якоюсь увагою до гниючої пперсті, яка вже не моя: він вклониться хробакам, що її гризуть; прошу краще помолитися міцніше за душу мою, а замість усіляких похоронних почесей пригостити від мене простим обідом кількох що не мають насущного хліба». (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 9-10).

²¹⁰ Куліш П. (2005), *Повне зібрання творів. Листи, Т.І.*, Київ, 253; Можна також порівняти з духовним заповітом, який Гоголь залишив у 1851 р.: «В ім’я Отця і Сина та Святого Духа. Віддаю все майно, яке є, матері та сестрам. Раджу їм жити в любові разом у селі і, пам’ятаючи, що, віддавши себе селянам і всім людям, пам’ятати вислів Спасителя: «Паси вівці Моя!» Господь нехай вселяє, що вони повинні зробити. Служивших мені людей нагородити. Якими відпустити на волю. Семена також, якщо він прослужить років десять графові. Мені б хотілося, щоб село наше після смерті моєї стало притулком усіх дівчат, що не вийшли заміж, які б віддали себе на виховання сироток, дочок бідних незаможних батьків. Виховання найпростіше: Закон Божий та безперервна праця у полі на повітрі біля саду чи городу... Я хотів би, щоб тіло моє було поховано якщо не в церкві, то в огорожі церковній, і щоб панахиди на мене не припинялися» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 413-414).

усвідомлення Гоголем духовного зв'язку з місцем народження (наприкінці життя) так само не слід.

Ми не брали до уваги останні місяці життя Гоголя в Москві, описані лікарем і психіатром А. Тарасенковим (Тарасенков, 1902)²¹¹; головно – щодо раптового загострення й схуднення (додати: відлюдність, депресію, свідоме «очікування» смерті, що супроводжувалось візитами до Преображенської лікарні (віщун Іван Яковлєвіч Корейша), полемічними розмовами з священником Матфеєм і спаленням творів). Можемо висунути припущення, що свідоме очікування/підготовка до смерті могло мати цілий комплекс причин: 1) повторення долі і низка смертей приятелів і руських поетів, які, за словами Гоголя, були «викрадені насильницькою смертю» (Пушкін, Лермонтов, Язиков, Грібаєдов, Веневітінов) (Гоголь, 2009)²¹²; Гоголь міг ставити себе в цей містичний ряд, почуваючись «знаряддям Бога», а творчу діяльність сприймати «місією, що добігає кінця» (видужання в Римі 1840 р. Гоголь називав «дивом», пояснюючи, що Бог ще має на нього плани; не враховуючи, щоправда, смерті рідного брата в дитинстві); 2) усвідомлення віку батька, що помер в ідентичному віці (43 роки) також могло мати сенс, як і 3) хворобливість та пов'язаний з нею психоемоційний стан. Ці припущення далеко не остаточні і потребують уваги дослідників.

²¹¹ Тарасенков А.Т., *Последние дни жизни Н.В. Гоголя* Доступ через: <http://gogol-lit.ru/gogol/vospominaniya/tarasenkov.htm>

²¹² «Чути страшне у долі наших поетів. Як тільки хтось із них випустив з уваги свою головну ниву і призначення, кидався на інше або ж опускався в той вир світських відносин, де не слід йому бути і де немає місця для поета: Пушкін, Грібаєдов, Лермонтов, один за одним, зважаючи на всіх, були викрадені насильницькою смертю, протягом одного десятиліття, в пору найквітнішої мужності, у повному розвитку сил своїх, - і нікого це не вразило: навіть не здригнулося вітряне плем'я.» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 189

РОЗДІЛ 2. «РУСЬ» ЯК ЛІНГВІСТИЧНИЙ КОД: СТРАТЕГІЯ КОНСТРУЮВАННЯ МЕТАФОРИ «РУСЬКА МОВА» М. ГОГОЛЕМ

2.1. Загальнолінгвістичний контекст «руської мови» (поч. 1800-х – кін. 1830-х рр.)

«Шафарик був в омані, ставлячи московську мову на чолі руських наріч» (Zorian, 1867)²¹³. Так починалась стаття львівського часопису П. Свенцицького, що відкидала схему славіста П. Шафарика, оскільки, затуманюючи реальну картину східнослов'янського світу, містила класичну структуру імперської мови. Та як і тоді ми розглядаємо історію останньої, хоч і нечасто задумуємось, яких думок чи уявлень були тогочасні романтики (зокрема, наскільки науковими і методологічними були їхні підходи). В російських реаліях московський лібераліст Н. Надеждин в статті «Европеизм и народность» (1836) наголосить: «Як бути літературі руській, коли ще немає руської мови?» (Надеждин, 1972)²¹⁴. Проте інший його сучасник скаже: «У руській мові головна справа – вміти ставити «ѣ» та «е», а це ви й так знаєте, як видно з ваших зошитів».

Ця порада, озвучена під час приватних уроків М. Лонгінову, належить М. Гоголю (можливості викладання посприяли В. Жуковський і П. Плетньов в 1831 р.) (Гоголь в воспоминаниях, 2011)²¹⁵. Щоправда, крім легкого почуття гумору, це не говорить ані про глибину мовознавчої свідомості М. Гоголя, ані про шлях її становлення і розвитку. То що найімовірніше думав Гоголь про «руську мову»? Як розвивалися його наукові уявлення про цей складний предмет?

²¹³ Zorian (1867), *Szafarzyk był w błędzie stawiać język moskiewski u czoła narzeczy ruskich*, Siolo: pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim, z.3, Lwów, 113.

²¹⁴ «Як бути літературі російської, коли ще немає руської мови? Так! розглядаючи уважно справжнє становище нашої писемності, мимоволі задумаєшся, мимоволі поринеш у смуток і спитаєш вже – чи не «є», а – «може навіть бути у нас своя жива література?» Отже, у нас немає ще мови, своєї, народної, руської; немає матерії, яка б відгукнулася на творче слово творить духу, яка б відповідала струнким, прекрасним, чудовим життям на могутнє: «хай буде світло!» Звісно, історія людства створення мови передує розвитку творчого початку літератури, навпаки, передбачає вже значний рівень цього розвитку; бо мова, не як здатність, а як система певних явищ звуку, зі своєю граматичною правильністю, риторичною круглою та поетичною гармонією, також твориться народом: це велика, тисячоустна поема, якою предметом вся природа, якою Гомером ціла нація!» (Надеждин Н. И. (1972), *Литературная критика. Эстетика*, Москва, 417-418)

²¹⁵ Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников (2011) Т. 1, 645-646.

Ми змушені порушити не лише питання *мовної свідомості* Гоголя (ця проблема в історіографії не нова (Чапленко та інші, 1948)²¹⁶), але й *мовознавчої*, тобто, як він пізнавав мову на тлі розвитку порівняльної лінгвістики, що припало на кін. XVIII ст. і далші часи. Зазначимо, що притаманним для XIX ст. є факт, за яким більшість українських сенсів перебувають за ширмою «русского языка» (раніше ж цю роль виконувала латина і церковнослов'янщина, що, по факту, обмежували сферу діяльності української, радше ж її «поглинали»). Це ускладнює до певної міри сприйняття «свого» в «поза своїм», але що слід розуміти, кажучи «руській языкъ» в XIX ст.? Ми досить умовно називатимемо це «російською мовою», аби уникнути стійкої асоціації з *сучасною російською*. Відтак, аби в перспективі уникнути небажаного ототожнення Гоголя виключно з російською культурою, ми вживатимемо деінде «лапки», деінде адаптовану назву «руська», «слов'яноруська», «загальноруська» тощо.

Отже, без сумніву: Гоголь зростав в тому полтавському середовищі, де не почути живої української мови, певне, було неможливо (Виноградов, 2013)²¹⁷. Матінка М. Гоголя в листі до українофіла П. Куліша (1854 р.), згадувала, що російська мова в їхній родині називалася «петербурзькою» (Куліш, 2005)²¹⁸. Цей вельми цікавий асоціатив позначав немісцевість, деяке відмежування, хоча й вживаність «петербурзького» книжного стандарту серед українських дворян. Цієї «петербурзької» або, говорячи звично, «російської мови» він привчався змалку. Гоголь опановуватиме її в освітніх закладах України/Малоросії, зокрема в Полтавській і Ніженській гімназії. На тлі розквіту слов'янського романтизму, юнацьких років Гоголя варто згадати ректора Ніженської гімназії І. Орлая, що приділяв багато уваги історії та

²¹⁶ Чапленко В. (1948), *Українізми в мові М. Гоголя*, Авґсбург, 5-25; Барабаш Ю. (2015), У напрямку до Гоголя. Студії різних літ, Київ: Темпора, 341-359; Чухліб Т. (2013), *Козацьке коріння Миколи Гоголя*, Київ: Наш час, 187-189.

²¹⁷ Пізніше Яким Німченко (кріпосний М. Гоголя) згадував: «Тут, у Яновщині, коли приїжджав, то теж писав у себе у флігелі; тоді Марія Іванівна до нього нікого не пускала. По-малоросійському Гоголь говорив добре, пісні «прості» дуже любив, але сам співав погано. Вдома, в Яновщині, зовсім не вникав у господарство. Більше малював та так гуляв, садом займався....» (Виноградов І. А. (2013), *Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников. Т. I*, 404-405).

²¹⁸ Куліш П. О. (2005), *Листи. Том II*, Київ: Критика, 230.

етнографії Русі (південній). Як відомо, «карпато-русин» Орлай друкувався в журналі московського товариства любителів історії. Він мав ідеї і щодо можливого відкриття на півдні Росії (Україні) дослідницького центру (на жаль, не втіленого у життя). Втім, чи відображало це мовосвіт ректора та його мовознавчі погляди? Лист від 15 січня 1820 р., адресований І. Орлаю від З. Ходаковського, починається словами: «Вы, [Орлае], возложили на мене повинность, счобы я коли нибудь к вашей милости писав по Малоруски» (Свенцицкий, 1905)²¹⁹. Доленга-Ходаківський (Адам Чарноцький) для означення цієї мови застосував додаткову словосполуку: «реч полуднева» (південна річ) (для польської, ймовірно, рідної, Чарноцький ужив – «рѣч ляцка»). Та, як бачимо, 26 січня того ж року Орлай відповідає літературною російською такими словами: «Благодарю Вас за хартію на Руськом язицѣ...» (Свенцицкий, 1905a)²²⁰, вочевидь, маючи на увазі «руську мову», українськість якої є лиш певною частиною від загального.

Як ми бачимо, Орлай, з огляду на проросійськість, є прибічником діалектологічного/емпіричного підходу і тієї концепції, що «руська мова» – не лише книжно-петербурзька, але й жива «малоруська», що впливало, скажімо, з статті 1822 р. В описі українських теренів він пригадає діалект, яким розмовляють тубільці, а саме «київським руським наріччям» («*киевское русское наречие*») (Орлай, 1826)²²¹. Слід зауважити, що «київське наріччя» – назва діалекту, якого виокремлено харків'янином І. Тимківським; це може наштовхнути на думку, що Орлай був принаймні обізнаним в доробках своїх сусідів-колег та харківської філологічної думки, якщо користали і запозичували одну термінологію. Постає питання: чи нагальною була потреба ректорові збирати ту «південну мову»? Прохаючи А. Чарноцького (З.

²¹⁹ Свенцицкий, И. С. (1905), *Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. Т. 1*, Львов, 25-30.

²²⁰ Там само, 27.

²²¹ Там само, 38. До речі, в статті «О юго-западной России» (1826) І. Орлай прописує ментальні орієнтири, які відображають рутенську або ж навіть польську поняттєву традицію; особливим є те, що Орлай позначає терміни новокнижні, що нібито набирають вживаності: «новомодное название Россиянин»; «киевское русское наречие»; «Южная Русь», «Южная Россия», «Юго-Западная Русь», «Русин – древнейшее название русского народа», «Русские», «Язык русский», «малейшая часть Южной Руси – Малороссия» (Орлай И. (1826), *О юго-западной России*, Труды и записки общества истории и древностей российских, III, 220-228). Значна частина цього словника спостерігається у Гоголя, Гуци (Венеліна), Максимовича, Бодяньського та інших.

Доленгу-Ходаківського) написати йому листа українською, чи не міг він не заохочувати тим самим своїх гімназистів (бодай прикладом)? Під ці роки Гоголь поповнює записну книжку «малоросійщиною», цікавиться малоросійською лексикою, «всякою всячиною» і складає словника²²² (Гоголь, 2009). Звісно, немає прямих свідчень, щоби до цього спонукав виключно Орлай (зрештою, батько Миколи, – Василь Гоголь, – також збирав лексику), проте прикметна небайдужість ректора, як і деяких вихованців, заледве була вимушеним чи випадковим явищем. Можливо, це відображало дух етнографізму та мовознавства в гімназії, іншими словами – дух «Ходаківщини». В усякому разі контрольний іспит в гімназії Гоголь напише за темою давньої історії слов'ян, що в 1828 р. є близькою до ідей *слов'янізму* (Гоголь, 2009а)²²³.

Класифікація слов'янських мов (і, зокрема, російської), звісно, звертала на себе увагу, але все ж таки поволі і вкрай дискусійно. Впродовж майже тридцяти років (1800-1830) погляди на «*российский язык*» мали представники різних наукових середовищ в імперії: А. Шлецер, І. Орнатовський, І. Тимківський, О. Павловський, Гр. Глінка, Н. Карамзін, А. Вастоков, А. Шишков, М. Каченовський, І. Орлай, Ю. Гуца (Венелін) та інші. Тож панували в основному кілька концепцій, що стали підмурками для тодішнього дискурсу. Загалом, як видається, їх небагато:

а) синтетично-універсальна концепція. «Російська мова» сприймалася монолітом, з найменшим проникненням в її структуру (щонайменше од часу граматики М. Ломоносова (Ломоносов та інші, 1775)²²⁴ та А. Шлецера (Шлёцер, 1904)²²⁵);

²²² Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 9, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 494-586.

²²³ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 8, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 8-10, 588.

²²⁴ «§ 108. У правописі спостерігати слід: 1) щоб він служив до зручного читання кожному знавцю російської грамоти, 2) щоб не відходило далеко від головних російських діалектів, які суть три: московський, північний, український. 3) щоб не віддалялося багато від чистої вимови, 4) щоб не зачинилися зовсім сліди походження та утворення слів», «§ 111. Московському наріччю справедливо віддається перевага не тільки для важливості столичного міста, але і для своєї відмінної краси іншим наріччям; а особливо вимова букви О без наголосу, як А набагато приємніше; але від того московські уродженці, а більше ті, котрі трохи й не уважно по церковних книгах читати вчилися, у правописі часто грішать, пишучи А замість О: хачу замість хочу, гавари замість

б) аналітично-диференційна концепція. «Російська мова» не була монолітом, а значить мала строкатий, непередбачуваний і нез'ясований достоту внутрішній зміст, історію походження окремих її стихій; нові джерела і мовофакти обумовляли подальший розвиток мовознавчої критики. Найпомітніше місце тут відігравала історична граматики, лексикографія і діалектологія.

Згідно з першою концепцією (якої дотримувавсь очільник Російської Академії Наук А. Шишков) не існувало жодної різниці між слов'янською мовою (церковною) і (велико)руською – фактично, це була однорідна мова²²⁶. Близько до того міркував харків'янин І. Орнатовський в «Новѣйшее начертание правил российской грамматики: на началах всеобщей основанных» (Орнатовский, 1810)²²⁷. Харків'янин Ілля Тимківський (до речі, дядько М. Максимовича) пропонував власну синтетичну модель (Тимковский, 1811)²²⁸: «славенский язык» є джерелом двох напрямів «избранная часть» і «народная часть» (що нагадуватиме схему Гоголя 1830-х рр., але про це далі). Відповідно, перша є мовою *Писання (книжна)*, що передавала «первісну чистоту слов'янської мови», а друга – це *три народніх говори: новгородський, київський, московський*, що втілились у письмову

говори. Але якщо зважити, щоб за цією вимовою усім писати і друкувати, то слід більшу частину Росії говорити і читати знову перевчити насильно» (Ломоносов М. (1755), *Российская грамматика*, СПб, 51- 52). Те, що Ломоносов розрізняв «природну російську мову» (живу) і «письмову» (книжну) звертав увагу М. Максимович (*Собрание сочинений М. Максимовича, Том III. Языкознание. История словесности* (1880), Київ, 70)

²²⁵ Шлєцер А. (1904), *Русская грамматика*, СПб, I-IX.

²²⁶ «... поширені на шкоду словесності чутки про уявну різницю слов'янської мови з російською не тільки не дають їй процвітати, але й бути твердою і постійною. Ці чутки ми можемо бачити і читати в багатьох нинішніх книгах. Отже, про це я маю намір ширити власне слово. Хоча таке дослідження надмірне для вчених людей, що становлять Російську Академію, але не зайве воно для всього кола людей, які вправляються в словесності. Звідки народилась безпідставна думка, що Словенська і Руска мови різні між собою?» (Шишков А. (1811), *Рассуждение о красноречии Священного Писания*, СПб, 43-35).

²²⁷ На думку І. Орнатовського, існувала корінна «Слов'янська мова». Між цією мовою і «руською» не було різниці, це була одна й та сама мова. Тому називати її, на його думку, слід було «слов'яно-руською». Це ж стосувалося і церковної. Саме в такий спосіб Орнатовський міркує, що не могло бути двох особливих, різних мов (слов'янської і рускої). Грекам, якби мов було дві, довелося би створювати, відповідно, дві письмові мови, але цього ми не спостерігаємо. Це означає, що оскільки греки надали одну вчену мову, то виключно тому, що й була одна. Невдовзі зовнішні чинники й сусідство (татари, поляки, литовці) змінюють тільки загальнонародну стихію цієї мови, через що розходиться на кілька говорів (діалектів). Серед них він вирізняє: великоросійське, малоросійське, білоруське, низовське і решту наріч. Що ж до вченої, книжної мови, то Орнатовський вважає її тією, що відтворювала корінну слов'янську мову, яка незмінно зберегалася до XVII ст. (Орнатовский И. (1810), *Новейшее начертание правил российской грамматики*, Харьков, 3-35).

²²⁸ Тимковский И. (1811), *Опытный способ к философическому познанию российского языка*, Харьков, 43- 53.

мову – «російську». Таким чином, «нинішня російська мова», як вживає Тимківський, по суті – «славено-російська мова», цим розумінням він споріднює себе, певна річ, з позицією І. Орнатовського. Ще один дослідник, чернігово-сіверець О. Павловський, що підготував перший огляд «малоросійського наріччя», імперську мову визначає: «чистою російською мовою», «вітчизняною мовою», «спільною нашою мовою», і, на відміну від попередників значно урізноманітнює діалектний її склад (малоросійський («почти настоящий язык архангельский, муромский, полоцкий, новгородский, стародубский тощо) (Павловский, 1818)²²⁹. Того ж, власне, року й московець Н. Карамзін, як відомо, в «Истории государства Российского» торкається мовного питання, надаючи мові вже особливого призначення, хоча не відкидає того розуміння, що сучасна літературна мова (руська) є неподільною²³⁰. Тоді ж російський географ Є. Зябловський (Зябловский та інші, 1818)²³¹, за творами якого Гоголь опановуватиме згодом

²²⁹ Павловский А. (1818), *Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями*, СПб, V-VI.

²³⁰ «...Не маючи жодних пам'яток цієї первісної слов'янської мови, можемо судити про неї тільки за найновішими, з яких найдавнішими вважаються наша Біблія та інші церковні книги, перекладені в IX столітті Св. Кирилом, Мефодієм та помічниками їх. Але Слов'яни, прийнявши Християнську Віру, запозичували з нею нові думки, винайшли нові слова, висловлювання, і їхня мова у Середньовіччі, без сумніву, так само відрізнялася від стародавнього, як уже відрізняється від нашого. Розсіяні Європою, оточені іншими народами і нерідко ними підкорювані, Слов'янські племена втратили єдність мови, і протягом часів сталися різні її наріччя, з яких головні суть: Російське, найбільше інших освічене і найменше інших змішане з чужоземними словами. Перемоги, завоювання і велич державна, піднявши дух народу Російського, мали щасливу дію і на саму мову його, яка, будучи керованою даруванням і смаком Письменника розумного, може дорівнювати нині в силі, красі та приємності з кращими мовами давнини і наших часів. Майбутня доля її залежить від долі держави...» (Карамзин Н.М. (1818), *История государства российского*, СПб, 121-122). Карамзін прирівнює долю мови з долею держави й нації. Ці три компоненти є між собою тотожні і потребували загальнонаціонального письменника.

²³¹ В «*Курсе всеобщей географии*» (1818) Є. Зябловський, – крім того, що походження мови розглядав як цілком людський фактор, – мав доволі системну класифікацію мов і їхній поділ. Наприклад, мови він поділяв на ті, що мають питомі слова, отже, такі мови є «першопочаткові-корінні» (Гоголь так само вживатиме термін «*корінний*»: «коренные обитатели южной России» (1832), «коренная национальность» (1836), «коренное русское слово» (1842), «истинное значение коренных русских слов» (1847-1848 pp.), «коренная русская старина» (1844), «коренной русский дух» (1847), «русские коренные начала» (1847) тощо; ті мови, що складаються з кількох головних мов для Зябловського будуть «похідними-побічними». В його розумінні є мови «живі» і «мертві»: «VI. Словенська мова, що панує в Східній Європі, за своїми наріччями дуже різна. Російське наріччя у Росії; польське у польських областях; богемське в Богемії, Моравії, Лузації; сербське у Сербії, Славонії, Іллірії; венденське в Сілезії та Померанії; болгарське в Болгарії та інше» (Зябловский Е. (1818), *Курс всеобщей географии по нынешнему политическому разделению*, СПб, 272). В «Географии Российской Империи» (1831) він дещо удокладнив (принаймні минуло понад 10 років). Тут він не виводив зі «слов'янської мови» «російського наріччя», а замість останнього убачатиме лише два наріччя: «§ 97. Языки. Из запропанованого народами видно, що у Росії говорять, крім різних поселенців, мовами: 1. Слов'янською, поділеною на наріччя великоросійське, малоросійське. Польська мова хоча є корінь слов'янської; але від останнього так багато в чому віддалилася, що складає не наріччя слов'янського, а особливішу мову»

географічну науку, мову «панівного російського народу» вважав саме «**славянским языком**», що пояснює ставлення до «руської мови» як до ідентичної з праслов'янською і взагалі слов'янською. Прескриптивний погляд зберігається в його підручниках (1830-х рр.), здавалося, до непорушних питань (Глинка, 1813)²³². Хоча прискіпливішим, мабуть, виявиться М. Каченовський – харківський науковець, що започаткує «скептичну школу»; згодом Каченовський викладатиме в Московському університеті (між іншим, його учнями стануть І. Войцехович та Й. Бодянский). Каченовський, спираючись здебільшого на Й. Добровського, у 1816 р. пояснював, що церковна мова, найміовірніше, є сербським наріччям, тобто, одним з-поміж слов'янських (Каченовский, 1816)²³³. Мовознавець А. Востоков (Остек), – в 1820 р. опонент Каченовського, – тоді висловивсь, здається, нествердно, однак і не заперечував, називаючи цю мову – «власністю росіян» (Филологические наблюдения, 1865)²³⁴.

Отож структура російської мови, у найзагальніших рисах, була для сучасників або досить *синтетично-універсального складу* (одне джерело, один корінь із деякими різновидами), або *аналітично-диференційного* (що стало наслідком аналітичних підходів до мови, простіше кажучи – критики). Церковну мову, яку тут визначають сербського походження, Гоголь на поч.

(Зябловский Е., *География российской империи*, СПб, 136). Схоже, що Є. Зябловський і далі вважає руські наріччя, по суті, найбільш спадковішими до «слов'янської мови», і навіть виключатиме зі слов'янської родини, як мусить визнати, польську.

²³² «Тут, до речі, можна помітити, що загальноновживана мова російського народу і церковна або слов'янська мова, на рахунок яких у наш час вийшло багато вчених дебатів і в яких сторони, що сперечаються, більше одні у інших спростовують, ніж що-небудь створюють самі, обидві вони здавна були двома відмінними між собою наріччями», (Глинка Г., (1813), *Рассуждение о российском языке* Доступ через: http://az.lib.ru/g/glinka_g_a/text_1813_o_rossiyskom_yazyke_oldorfo.shtml)

²³³ «У всьому сказаному мною висновуються такі головні положення: по-перше, давня корінна слов'янська мова нам невідома; по-друге, нинішня церковна наша мова є старовинною сербською говіркою. Смію сподіватися, що любителі слов'янських наріч, яких бажав я, так би мовити, навести на цю матерію, продовжать далі свої дослідження, і осягнуть такий цікавий предмет світлом своїх знань. Я ж, з Божою допомогою, маю намір з часом розглянути причини багатства нашої церковної та інших діалектів слов'янської мови, і пошукати в наших і чужоземних літописах слідів того шляху, яким благодійний для Росії цей церковний діалект принесений до нашої Вітчизни» (Каченовский М. Т. (1816), *О славянском языке вообще и в особенности о церковном*, Вестн. Европы, Ч.89, N 19/20, 241-263)

²³⁴ В «Филологических наблюдениях А. Х. Востокова» (виданих в 1865 р. І. Срезневським) містився нарис «Рассуждение о славянском языке» (1820): «Якому б діалекту спочатку не належала мова церковних слов'янських книг, він став тепер як би власністю росіян, які краще за інших слов'ян розуміють цю мову і більше за інших скористалися нею для збагачення і для очищення власного свого народного діалекту» (*Филологические наблюдения А. Х. Востокова* (1865), СПб, 27).

1830-х рр. вважатиме «православною руською», що споріднює його з мовознавцями першої когорти – синтезаторів. Про це далі.

У Санкт-Петербурзі М. Гоголь увійде до *цільової спільноти* слов'янофілів (М. Пагодін, М. Максимович, І. Срезневський), де зацікавиться загальнослов'янською, а зокрема руською лінгвістикою і палеографією. Як свідчать нотатки за 1830-ті рр. Гоголь читатиме «Малоросійську грамматику» О. Павловського (Гоголь, 2009)²³⁵, «Нестора» А. Шлецера (Гоголь, 2009а)²³⁶, якого й вважав «філософом-критиком» (Гоголь, 2009b)²³⁷ (Шлецерова праця прислужилася гарним вступом до давньоруського джерелознавства). Дещо виразно про мовознавчі зацікавлення Гоголя в цей час свідчать фрагменти «особливих поміток». Фрагмент №11 узято з §18 «Языкъ», конспектованої праці А. Шлецера (Шлёцер, 1809)²³⁸. Гоголь наводить цю цитату, відтворюючи загальну класифікацію слов'янських мов («слов'янська мова» розуміється в дусі А. Шлецера як давньослов'янська, а також мертва церковна; відповідно до цієї концепції складається формула: «писемна мова = народ»): «Освіта народу з того часу, коли він починає писати своєю мовою... народів слов'янських 60 народів (за Конрадом Геснером), а між народами тими безліч нарід: руське, польське, богемське, крайнінське, кроатське, боснійське, іллірійське, або долматське, луазицьке чи вендське та ін. Але корінь усіх цих мов – слов'янська мова. Був же час, коли всі говорили одним слов'янським, так, як був час, в який була одна тільки мова, німецька – германська, що згодом перетворилася на саксонську, франконську; франконська – в ісландську, шведську, датську, голландську. Честь

²³⁵ Порівняймо перелік українських народних імен (Павловский А. (1818), *Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями*, СПб, 75-78) з гоголівським списком 1830-х рр. («Имена, даемые при крещении») (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 9, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 528-529).

²³⁶ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 7, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 322.

²³⁷ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 7, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 322.

²³⁸ Шлёцер А-Л, (1809), *Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке*, СПб, бн.

збереження слов'янської мови належить виключно руським» (Гоголь, 2009)²³⁹.

Слід сказати, що слов'ян Гоголь вважає «аборигенами Східної Європи» (Гоголь, 2009а)²⁴⁰, проте з лінгвістичної точки зору, як йому видавалось, мови віддалялись від своєї основи внаслідок географії («несообщаемости земли») (Гоголь, 2009b)²⁴¹.

Значну увагу в тексті німецького дослідника Гоголь звертає на літописну справу і літописців як перших кодифікаторів: «...Наші руські (авт. – літописці) перші почали опрацьовувати мову. З усіх слов'янських народів вони одні тільки писали літописи своєю мовою (Гоголь, 2009с)²⁴², і [при] великому князі Володимирі розумні грецькі мужі вже починали перекладати з грецької багато книг і за букварем грецьким склали і російську азбуку, а як мова грецька мова багата, то тоді і наша православна руська, а нині церковна прийняла багато літер таких, яких і не треба було зовсім. І тому інші народи не обробляли своїх мов, що як прийняли латинську віру, то й богослужіння почали відправляти латиною, і так [як] ніхто не знав цією мовою, то й не розумів, що бурмотів піп їхній, а тому, незважаючи на те, що прийняли християнську віру, довго ще були басурманами» (Гоголь, 2009d)²⁴³.

Останнє речення, на наш погляд, найбільш прикметне. Для порівняння: у А. Шлецера («повинні були відправляти своє богослужіння невідомою для них латинською мовою, яка у напівварварів перетворилася на *тарабарську*») (Шлєцер, 1809)²⁴⁴. Як бачимо, алюзії на «попа» і «басурман» Гоголь додав від себе, як і поняття «наша православна руська мова, а нині – церковна».

²³⁹ Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 8, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 34.

²⁴⁰ «Подобно как германцы аборигены Европы западной, так славяне аборигены восточной» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 8, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 32).

²⁴¹ «Что славяне не соединялись в одно, причина – несообщаемость земли. Только весною, при разлитии рек, усматривались некоторые сношения. См. визант[ийские] хр[оники]» (Там само, 20).

²⁴² Слов'янську мову («...славянский язык более раздавался на Руси, нежели скандинавский») Гоголь вважає «писемну» і «живу» (Там само, 35).

²⁴³ Там само, 35.

²⁴⁴ Шлєцер А.-Л., (1809), *Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке*, СПб, бз

Але з іншого боку Гоголя цікавила Шлецерова критика давньоруського письменства і, зокрема, «переписування». Образ руського літописця для Шлецера мав низку індивідуальних рис та психопортрет середньовічного письменника, що не дотримується церковного штибу, а пише за місцевою говіркою. Тут важливо зазначити наступний момент. Говорячи в параграфі про «відпущення гріхів», Шлецер матиме на увазі німецьких монахів (Шлѣцер)²⁴⁵, тоді як Гоголь у конспекті на цьому не зауважує (Гоголь, 2009)²⁴⁶.

В фрагменті №13 («Докази про писемність договорів») Гоголь міркує про походження кириличного письма і азбуки у «руських слов'ян» з-перед Володимирового Хрещення (988/989 р.). Він висуває гіпотезу варязького (норманського) посередництва: «Але хіба слов'яни не могли до Володимира дізнатися абетку Кирила та Мефодія? Як же могла [вона] з'явитися? У Києві була церква, отже, була писемність та мова. Ясна ознака. Були вони грамотні? Якщо повідомлення між Царгородом були такі часті, якщо варяги були друзями, приймалися в службу, якщо цей [народ] був у такому безперервному зносінах, при своїй цікавості, хіба не міг [він] дізнатися [азбуку]? Що нормани тодішньої Європи не писали? Але нормани в Західній Європі осіли на землях, що майже не набули форм громадськості, де дикість і полювання і грубість, загальний характер століття, приховували жалюгідну громадськість народів римських і зачинання Карла, що не прийнялись. Цієї переваги не мала Європа» (Гоголь, 2009а)²⁴⁷.

У підсумку Гоголь щонайменше добачає «церковну» й «народну» мови, розрізняючи їхній склад, що видно з наступного фрагменту, що не є компіляцією з твору А. Шлецера, а є власними висновками («Думки та нотатки власні»): «Причини малонаселеності півночі – холод, суворість клімату. Вчені вживали церковну мову, і тому немає сумніву в існуванні

²⁴⁵ Там само, п'а.

²⁴⁶ Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 8, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 36.

²⁴⁷ Там само, 37.

народної мови, різної від неї, що ухилялася з кожним століттям. Сановники і всі головні начальники були варяги, але знали слов'янською, і слов'янська мова більше лунала на Русі, ніж скандинавська. Нормани любили країни багаті і тому довго залишали слов'ян у спокої і проходили через землі в Царгород» (Гоголь, 2009b)²⁴⁸.

Не можна не зазначити, що читаючи Шлецера, Гоголь не оминув згадки щодо руських наріч (§19): *великоруського, малоросійського, білоруського, червоноруського* (Шлёцер)²⁴⁹. Отже, до моменту європейської мандрівки 1836 р., Гоголь мав базові знання з історії мови та її складу. Він подорожував з певною лінгвістичною системою, яка в подальшому корегувалася.

Паралельні тексти, писані в північній столиці, теж відображають погляди Гоголя щодо *слов'яно-руської мови*. В історичному нарисі «Погляд на стан Малоросії (Взгляд на составление Малоросии)» (1832), говорячи наступне: «Більшість цього товариства складалася, однак, з первісних, корінних жителів *південної Росії*. Доказ – у мові, яка незважаючи на прийняття безлічі татарських і польських слів, мала завжди суто слов'янську південну фізіономію, що наближала її до тодішньої руської, і у вірі, яка завжди була грецькою» (Гоголь, 2009c)²⁵⁰.

Схоже Гоголь висловиться у листі до матінки, перебуваючи у 1839-му р. у Трієсті (Італії, поруч сучасної Словенії): «...половина італійців, половина слов'ян (авт. – словенців), які говорять майже руською мовою, дуже близькою до **нашої малоросійської**» (Гоголь, 2009d)²⁵¹. Безперечно, це нова асоціація в мовній картині світу Гоголя, яку він отримав у безпосередньому зв'язку з живою словенською. І в першому, і в другому випадку порівняння з українською мовою як базовим асоціативом було присутнє.

²⁴⁸ Там само, 35.

²⁴⁹ Шлёцер А.-Л. (1809), *Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке*, СПб, пг-пд.

²⁵⁰ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 7*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 167.

²⁵¹ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т.11*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 246-247.

Врешті-решт, Гоголь, – щодо мовознавчої свідомості, – для себе удокладнив питання історії «руської мови»: 1) причини і передумови диференційної мовної ситуації в слов'янському просторі імперії; 2) історію книжного «руського» стандарту (письма), чому посприяли греки і візантійське християнство; 3) історію живої «слов'яно-руської» мови, яка мала діалектні різновиди (зокрема південні/українські). Тож якщо Гоголь свідомий діалектологічної класифікації, то свого наріччя (або мови) він свідомий щонайбільше (Гоголь в воспоминаниях, 2011)²⁵². Лінгвістичний підхід Гоголя в 1830-х рр. був комплексним, адже мова сприймалася ним не лише «з книги», а й з самого повсякдення і народного життя. Це позначилося на циклі українських творів, де народні слова і вирази слугували матеріалом відтворення «південноросійської» дійсності. Книжний «петербурзький» стандарт став формою вираження, але для Гоголя він був радше випрацьованою, як і належить, «руською» мовою. Видається, що Гоголь свідомо повертає дистильовану «петербурзьку» мову до українських джерел, наслідуючи, ймовірно, приклад київських літописців, що, як і за А. Шлецером, брали її з «руського народу». Гоголь долучається до цього проєкту розвитку нового книжного стандарту на «руській» основі, що розвивався паралельно з діалектологією, етнографією і був у стані творення. Так, в статті «Про рух журнальної літератури у 1834 і 1835 році» (1836) Гоголь висловився з оптимістичною (але реальною) нотою щодо нової руської літератури і словесності: «Наша словесність молода, корифеїв її було небагато; але для критика, що мислить, вона представляє ціле поле, роботу на роки. Письменники наші відлилися в особливу форму, і, попри загальну рису наслідування, вони містять у собі суто *руські елементи*; і наслідування наше

²⁵² М. Максимович в 1858 р. згадував: «Пан Куліш тому хіба зважився сказати так про Гоголя, що не знав його особисто. Але мені, як і всім Малоросіянам, які знали Гоголя близько, безсумнівно відомо, що він свою рідну українську мову знав ґрунтовно і володів нею досконало. В інший час, коли, бувало, заговорить він українською, представляючи якусь оригінальну, типову особу, то – заслухаєшся його, як заслуховувалися ми від співу Шевченка... Я кажу вам мою особисту думку та враження» (Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников (2011), Т. I, Москва, 641).

носить цілком північноподібний характер, чудове навіть для *європейської літератури*» (Гоголь, 2009)²⁵³.

Мовознавчий світогляд Гоголя проявився в ранніх текстах петербурзького періоду. Але яким чином Гоголь відтворює мовний простір в прозі поч. 1830-х рр.? Як приклад візьмемо «руську мову» в «Страшній помсті» (1832 р.) і «православну руську» (церковну). Землі, що увійшли до складу Австрійської імперії (Галичина) для Гоголя були частиною історичного руського простору. Ця спільність могла визначатися за мовним принципом, отже, й культурною спорідненістю. Приміром, в «Страшній помсті» Гоголь напише: «Ще до Карпатських гір почувеш руську мову (русскую молвь), і за горами ще де-не-де відгукнеться наче рідне слово; а там уже й віра не та, і мова не та» (Гоголь, 2009а)²⁵⁴.

Певно, не слід доводити, що «руська річ або мова» на Заході сучасної України – зона південно-західного наріччя української мови, поширеного на території Галичини, Карпат і Поділля. В усякому разі підказкою на мовну руськість цього краю могла вказувати згодом збірка пісень («Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego»), що укладена в 1833 р. Вацлавом з Олеска. Збірка Вацлава матиме для Гоголя практичне значення (Гоголь та інші, 2009b)²⁵⁵. Отже, узагальнюючи, можна додати: колишні землі домонгольської Русі були для Гоголя зоною живої «руської» мови і потенційно рідного і пісенного слова.

В описах, що сягають теренів «Карпату», де Гоголь змальовує географічний характер краю, ми матимемо ще одну вказівку на

²⁵³ Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 7, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 480.

²⁵⁴ Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 1, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 236.

²⁵⁵ Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 10, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 248, 367; В 1839 р. Й. Бодянський писав до М. Пагодіна про ледь не анекдотичну ситуацію, що трапилась між славістом П. Шафариком і М. Гоголем: «Третього дня отримав лист від Шафарика... він пише, що Мик[ола] Вас[ильович] Гоголь взяв у нього малоросійські та польські пісні, видані В[ацлавом] з Олеска, обіцяючи послати назад йому з Відня, але він дотепер не отримував цієї книги. Якщо він її не отримає, то дуже важко буде дістати інший примірник, тому що в Галичині це (видання) тепер вкрай рідкісне» (*Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников (2011)*, Т. II, 464, 954; *Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников (2013)*, Т. III, 221). Книги Гоголь не повернув.

розмежування простору. Стрімголова втеча відьмака Данила до святих місць, що, як пам'ятаємо, спиняється в Києві, приводить Данила до православного схимника, якого той, врешті, вбиває. Але попередньо, прибувши, *письмо Святої Книги*, котру мав у себе схимник, наповнилось кривавими струмками: «Святий схимник перехрестився, дістав книгу, розгорнув – і з жахом відступив назад і випустив книгу. – Ні, нечуваний грішник! Нема помилування! Біжи відсіль! Не можу молитись за тебе! – Ні? – Закричав, як божевільний, грішник. – Дивись: святі літери у книзі налилися кров'ю. Ще ніколи на світі не було такого грішника!» (Гоголь, 2009с)²⁵⁶

Звернімо увагу, яке конкретне письмо уявляє Гоголь? Можна констатувати: 1) оскільки письмо мало бути *Святим*, то передбачало різновиди: кириличний, грецький, латинський, іврит; 2) культурний контекст підказує, що в гоголівському творі це могла бути одна з святих мов, і якщо кирилична, а для автора – принципово «православна», то, вочевидь, і «словенська». Це наштовхує на думку, що наявність схимника (вочевидь, Великої схими), по суті, усуває зайві здогади. Конфесійність монаха і Святе Письмо, яким провадились молитви, презентують образи слов'янського світу, тож мова, найпевніше, гадалася Гоголю «церковною», «православною» чи «православною руською»; «Письмо» у світосприйнятті слугувало відбиттям історичної уяви.

Наступний приклад добачаємо в негативному ставленні Гоголя до мовних покрутів. Подибуємо його в «Кривавому бандуристі» (розділ занедбаного роману «Гетьман», 1832 р.), з репліки коронного ватажка, що «уваливсь» з ватагою жовнірів до православного монастиря: *«Лайка на різних наріччях посипалася з-під величезних вусів начальника загону... Але то ще й бреше, поганий собако! – прогримів начальник мовою, якій жодна людина не могла б дати імені: з таких різнорідних стихій він був складений»* (Гоголь,

²⁵⁶ Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 1*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 241.

2009d)²⁵⁷. Стихійне змішання (адже не дарма пролунав термін «стихія»), з якого складається мова (як, імовірно, усвідомлює Гоголь), в принципі нагадує класифікаційну модель *природніх чинників*, що застосовував І. Давидов («три стихії» руської мови (Давыдов, 1853)²⁵⁸). Поняття «стихії» в 1830-х рр. вживає також і М. Максимович (Собрание, 1880)²⁵⁹. Звичайно, слід розуміти, що для самого Гоголя мова є суміш особливої комунікативної діяльності. Ця діяльність була природньою чи навпаки штучною, не в останню чергу – демонічною, коли із змішанням лихослів'я Гоголь демонізує і утворює антагоніста в сюжеті (Гоголь, 2009)²⁶⁰. Отже, не всяке поєднання Гоголеві видається ту тпозитивним та добрим. Нарікання на латинізацію поляків, що спантеличувало вірян, і навіть корінь цієї проблеми – не було для нього периферійною темою (Гоголь, 2009a)²⁶¹. Можливо, що тут закладаються чи проблематизуються пошуки слов'янсько-руської чистоти у супереч мовним практикам чужомовних запозичень.

²⁵⁷ Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 7*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 87.

²⁵⁸ За Іваном Давидовим ми дізнаємося і про таку схему «русского языка» – назвемо її «трьома стихіями руської мови». «Руська мова» згідно з концепцією 1852 р., що підсумовувала досвід Ломоносова, Вастокова, Буслаєва, Каткова (Давыдов, И. И. (1853), *Опыт общесравнительной грамматики русского языка, изданный Вторым отделением Императорской Академии Наук*, СПб, IX, 18-23), представлена трьома природніми силами (стихіями): перша «стихія» – церковнослов'янська мова IX-XI ст. (Давидов зараховує її до «болгарського наріччя», її ж охрещує «священною мовою Віри»); друга «стихія» – це «слов'яно-руське» наріччя, що він пояснює, як суміш слів і зворотів церковнослов'янських з руськими» (так він не називає прямо, але з певністю розуміє, власне, книжну мову). Ця друга «стихія» поділялася на два різні наріччя (що витворились окремішно в східній і західній Русі протягом XVI-XVII ст.): «слов'яно-руське східне» і «слов'яно-руське західне». Задля зручності звертаємо увагу, що І. Давидов майже неухильно тримається концепції М. Ломоносова стосовно живих говірок – він не надто зраджує старій схемі, однак радше доповнює її зміст, надаючи перевагу такому поділу, який становив, нарешті, третю «стихію» – «старинный русский языкъ»: а) східно-руський говір (Великої Росії), який є «чільною нинішньою стихією руської мови», починаючи з Петра I; б) західно-руський або білоруський (Західна Росія), до якої неодмінно відносились почасти українська, але здебільшого білоруська мова); також в) південно-руський (українська мова); і г) північний (зниклий, як гадає І. Давидов, хоча йдеться про «новгородську мову» або вологодський діалект, що він вважає нащадками великоруського діалекту). До речі, в тому ж 1852 р. І. Давидов склав нарис «О значении Гоголя в русской словесности».

²⁵⁹ Собрание сочинений М. Максимовича (1880), *Том III. Языкознание. История словесности*, Киев, 4.

²⁶⁰ «Це було **якесь змішання прикордонних націй**. Родом серб, що буйно викоринив із себе все людське в угорських пиятиках і грабіжництвах, по костюмі і дещо по мові поляк, по жадібності до золота жид, по марнотратству козак, по залізній байдужості диявол» (Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 7*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 88-89).

²⁶¹ Курс лекцій з всесвітньої історії: «**Загальне змішання** римлян з народами переважали, незважаючи на рід занять, що повністю відокремлював дві стихії, зробило однак суміш у звичаях і мові. Разом з прийняттям християнства вони прийняли латинську мову в церковнослужіннях і навіть закони. Таке з'єднання римського з переважанням тевтонського справило зіпсоване **змішання наріч**, назване простонародним або сільським (rustique), а згодом романським, з якого **вже походять усі європейські мови**» [Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 8*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 154-155].

Можна зробити деякий висновок про близькість історичних (та, імовірно, мовознавчих поглядів) з концепцією П. Шафарика. В листі Гоголя до М. Пагодіна (5 травня 1839 р., Рим) читаємо таке: «Я отримав листа днями від Шафарика, з книгами, які він просить після прочитання повернути, що буде виконано з акуратністю. При цьому надіслав мені на презент свої Старожитності. Я їх читаю і дивуюсь ясності погляду та глибокого ділу. Подекуди я зустрічав мої власні думки, які зберігав у собі і хвалився таємно, як відкриттями, і які, природно, тепер не мої, бо вже не лише утворилися, а й навіть надрукувалися раніше мене. І я схожий тепер на Єфімова, який показував тобі єгипетські старожитності, в упевненості, що це його власні відкриття, тому тільки, що він має шляхетний звичай, властивий, втім, усім художникам, не заглядати в книги» (Гоголь, 2009b)²⁶². Тут доцільно згадати земляків Гоголя (Максимовича і Бодяньського), які обговорили мовознавчу систему Шафарика роком раніше 26 березня 1838 р. (Максимович, 2004)²⁶³. Принаймні можна зробити висновок, що паралельно Гоголь не полишав інтересу до слов'янського мовознавства та наукової літератури.

Тепер спробуємо узагальнити мовну історію Гоголя станом на поч. 1830-х рр., спираючись на дослідницькі нотатки. Образ історії виглядає наступним чином: з давніх-давен Слов'янщина мала одну мову та етнічну спорідненість; слов'яни, на думку Гоголя, «*аборигены восточной Европы*». Чисельність слов'ян була значною, щоправда, маючи заслабку комунікацію («несообщаемость земли»), внаслідок величезного обшару розселення. Згодом, спільна мова слов'ян розпадається на наріччя: руське, польське, богемське тощо (Гоголь цитує А. Шлецера) і на сер. IX ст. слов'янський світ (Слов'янщина) вже сприймає християнство й письмо. Гоголь також гадає, що в Русі розмовляли тією ж живою мовою, як і на всьому слов'янському просторі, адже: «*слов'янська мова більше лунала на Русі, ніж скандинавська*».

²⁶² Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 11*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 227-229.

²⁶³ Максимович М. (2004), *Листи*, Київ: Либідь, 30.

Хоч першими *святі букви* отримали морави у IX ст. (за А. Шлецером), а перший руський переклад відомий за Володимира (знов Шлецер), Гоголь, як видно, припускає, що руські слов'яни могли отримати «азбуку» до Володимирового Хрещення наприкінці X ст., оскільки в Києві була церква (Св. Ілії?), відповідно, «писемність і мова» були. Гоголь має провокаційний здогад, що саме варяги через часті контакти із Царгородом, могли б занести абетку Кирила та Методія. Так, він наводить доказ про писемність угод поч. X ст. Невдовзі Київ стає центром розповсюдження грецької релігії і християнської культури. Руські слов'яни опрацьовують «*свою мову*» (руський різновид від слов'янського кореня), культивуючи цим «*руську православну мову*» або «*нинішню церковну*», якою складали літописи («временники»). За Володимира грецькі мужі активно перекладають і вдосконалюють «російську абетку» (кирилицю) грецькими зразками, чим і сприяють збагаченню «вченої мови» і примноженням зайвих літер (за А. Шлецером). Народна/національна (руська) мова із кожним століттям віддалялася від ґрунту: та, що на Півдні Русі (українська чи полянсько-сіверська), приміром, мала свою «*чисто славянскую южную физиономию*» (північніше мала вже суворіші риси, в силу клімату і позаяк вплив християнства, за Гоголем, там був найменший). У решти слов'ян, які пов'язали себе з Римською Церквою, а не Грецькою «вченою мовою» стала латина. Таким чином, Гоголь сприймав цей цивілізаційний вибір і його наслідок – «басурманством» для західної Слов'янщини. Протягом 500 років, як пише Шлецер, «древний славенский язык» розходиться із «новою руською мовою». Гоголь, повторюючи Шлецера, погоджується з погіршенням просвіти через занехаяність справи переписувачів. «Славенською» (церковною) на XVIII-XIX ст. не розмовляють – ця мова є суто *книжною*.

2.2 Імперська російська стратегія формування образу «руської мови» (1840 – 1860-ті рр.)

1840-ві рр. для слов'янського світу (принаймні для польської еміграції в Парижі) розпочалися лекціями А. Міцкевича. Звісно, таку інтелектуальну подію не прогавили освічені росіяни (М. Гоголь, А. Смірнова-Россет, А. Тургенєв, Ф. Чіжов та інші) (Mucha, 1994)²⁶⁴. Зміни парадигм, порушені промовами А. Міцкевича, очевидно, сповіщали про нові виклики для слов'ян і, безпосередньо, польських романтиків. Так, Міцкевич, презентуючи Слов'янщину з катедри Колеж де Франс, розглядав провідні слов'янські літератури, що, на його думку, найкраще представлятимуть слов'ян у майбутньому. На досвіді лінгвістики (зокрема, Й. Добровського (Dzieła, 1912)²⁶⁵) Міцкевич надасть історичну характеристику літературним мовам: польській, загальноруській, чеській і сербській (Dzieła, 1912a)²⁶⁶. На нашу думку, цими світоглядними факторами можна до певної міри пояснити і лінгвістичні уявлення Гоголя (принаймні позначити спільний контекст, в якому вони формувалися).

²⁶⁴ Mucha B. (1994), *Rosyjscy słuchacze paryskich prelekcji Adama Mickiewicza o literaturze słowiańskiej*, Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej, 85/3, 143-144.

²⁶⁵ Коментар про старослов'янську мову: «Добровський, за натурою своєю скептик, а тому в усьому безсторонній, доводить, що мова богослужбових книг не була мовою народною, або лишень діалектом. Неможливо навіть розв'язати остаточно, чи належало її називати сербською, чи іллірійською, чи обидві ті назви єднати разом. Чех досьогодні з ваганням називає її сербсько-слов'янською» (Dzieła Adama Mickiewicza, Tom II (1912), Lwow, 32).

²⁶⁶ Огляд мовної ситуації в історичній Слов'янщині за А. Міцкевичем (XIII лекція, 1841): «Щодо різних діалектів в слов'янських літописах, то вирізняються вони властивою вдачею (характером). Серед вчених порушується питання: 1) чи являються діалекти тільки черговим поступом мови, яка мусить тягло переробитись з одного діалекту на інший? 2) чи належить також вважати діалекти окремими гілками одного дерева, яке, саморозвиваючись, росте разом із спільним стовбуром? Прихильники тієї останньої думки зазначають, що з історією кожної мови починається і історія її діалектів, що мають свої зародки в самому її джерелі, й становлять істинне її багатство. Тому обоженно грецьку мову, що дала три великих діалекти. Проте в багатьох сучасних вчених мова має перед собою для переходу кінцеву низку різних модифікацій (видозмінень), і, далі, можна було б передбачити, що колись вона матиме ось такий діалект, з таким і таким окремим характером. Глибина слов'янської мови – переконлива, але звіддавна поділялася на гілки діалектів, що не могли ані сполучитись, ані змішатись. Є такі антикварії, які домислюють, що слов'янська річ, перейшовши далі у мову чеську, склалась пізніше в польській, й, згодом, вона мусить привласнити іншу й знов постати. Супроти тієї опії виступають пам'ятки, праязкі пергаменти, пісні св. Войцеха і літопис Нестора. Діалекти мають тут свій виразно прикметний образ, як виявляється, здатний до подальшого розвитку, але не до цілковитого переродження. Скоріш за все, взаємний вплив співбратніх мов міг їх видозмінити: чеська мова лунає в гімні Богородиці, польська через свою поезію сильно повпливала на чеську і сербську. Останню вдається віднайти в давній руській літературі. Але головний характер кожної з тих гілок завжди є самостійний і окремий. Можна сказати, що вся слов'янська річ поділялася радше на мови, ніж на діалекти; схоже навіть, що є то єдина річ, яка сполучає в собі багато мов» (Там само, 44).

Як впливає з лекцій, А. Міцкевич розрізняв поняття «діалекту» і «мови», але, як побачимо, в дуже концептуальний та ідеологічний спосіб. Приміром, Міцкевич покликається на аналогію французької мови з провансальською, запитуючи в аудиторії: «Яка ж різниця між діалектом і мовою?» (Dzieła, 1912b)²⁶⁷. Так, в стратегії *ідеальної мови* (або мовознавчої теорії), що відповідає на виклики часу і має бути зразком наслідування, Міцкевич обирає французьку. Цей вибір приводить до висновку, що деякі слов'янські мови цивілізаційно сповільнені, через, умовно, прогресивність латини на відміну від ретроградної старослов'янської. Відтак Міцкевича турбує «мова майбутнього» на противагу до «мови минулого» (Dzieła, 1912c)²⁶⁸.

Як бачимо, поступ християнської думки або «християнізм» А. Міцкевича передбачав модернізацію передусе книжних мов. В глобальний світ висувалися національні імперські мови, що, почерпуючи з цивілізаційної спадщини, складались впродовж останніх століть. Таким чином, для нас постає питання російської мови і те, як цю проблему розумів Міцкевич (Dzieła, 1912d)²⁶⁹.

²⁶⁷ У Франції створено дефініцію «діалект», що являє собою мову однієї якоїсь провінції або одного міста, і, відповідно, не є мовою держави, не може представити цілої її історії, і задовольнити всі розумові потреби народу. Бо ж мова повинна посідати спадок цивілізації, яка її впереджала, і бути здатною присвоїти собі цивілізаційне майбутнє. Чому деякі діалекти, – більш розвинені, більш збагачені, – зникли або зникають? Увага. Так, приміром, у Франції південні діалекти рясніші в виразах, вдячніші й миліші, звелися тепер до міського балаку, бо не ввібрали в себе старожитної цивілізації, адже відштовхнули вплив латини. Вважаючи в такий спосіб зберегти бездоганність своїх місцевих традицій, вони заціпеніли подалі від плину історії й приречені на смерть. Натомість північний діалект, витворений шляхом схоластичної філософії і утворений пізніше через привласнення латинських зразків, відображає не лише французьку цивілізацію, але й zarazом все, що проникати могло з цивілізації латинської, Там само, 44-45.

²⁶⁸ «...старослов'янський діалект, – неправильно названий «давніослов'янським», – тобто, діалект церковний, не зміг пережити часів першого перекладу Святого Письма і деяких літургійних книг, адже не йшов далі з поступом християнізму, адже, не будучи здатним виражати потреб, що виникали серед слов'янського люду, мусив говорити лише про минувшину та став виштовхуватись зі слов'янської спільноти». Отже, на думку Міцкевича, на 1840-ві рр. в слов'янщині склалася наступна ситуація для літературних мов: «Поміж трьох головних мов, які сьогодні в слов'янському мовленні, російська взяла релікти візантійського письменства, і була б давно вже зав'яла, якби не старалась пізніше причинитись до сучасної цивілізації, аж далі наслідуючи польщизну, а потім черпаючи новий потяг в латині. Чеська література зазнала німецького впливу; не мала, як ми про те вже сказали, доволі сили на привласнення собі чужинецького елементу – і націоналізувалась сама. Польська література, що лишається менш оригінальною від решти, – наприклад, од сербської, – збурилась, однак, найбільш. Не захлинувшись під зливою латини, привласнивши пізніше багато з французької та наслідуючи часто німецькій, не позбулася принаймні істоти свого характеру, Там само, 213-214.

²⁶⁹ «Великоросійський народ говорив багатою мовою, як і усі слов'янські наріччя, але немусичною і непоетичною; спершу нею не писалося. Тільки в Петербурзі, де крім війська не було насправді інших мешканців, ця мова стала народною, письменною і адміністративною. Пьотр В. подумав і наказав скласти для

В своїх лекціях Міцкевич розкривав російську як офіційну мову імперії (нагадаємо, що мати Гоголя в 1854 р. пригадувала що російська мова в їхній родині називалася «петербурзькою»), тому, вбачаючи його спроможність до класифікацій, розглянемо, якою мала бути ситуація в східнослов'янському світі для «загальноруської» мови. Так, глибший лінгвістичний аналіз в уявленні Міцкевича конкретизується (як ми переконуємось, поет свідомий білоруської та української мов, що видаються йому діалектами) (Dzieła, 1912e)²⁷⁰.

Отже, проаналізувавши лекційний матеріал А. Міцкевича, ми з'ясуємо: 1) поет оперує певними лінгвістичними знаннями, котрі дозволяють оцінювати мову структурно; 2) поділ на діалекти і мови дає йому можливість ієрархізувати мову як систему взаємозалежних і підпорядкованих одиниць; 3) нові книжні слов'янські мови (зокрема, російська) порівнюються із французькою як зі зразком *ідеальної християнської мови на національній основі*, що має достатній культурний досвід для національно-державної централізації. Спробуємо висунути гіпотезу. Оскільки Міцкевич поділяє північний діалект французької з південним (провансальським), то цю аналогію доцільно розглянути в контексті загальноруської мови. Тут, як нам видається, варто переглянути епізод 1851 р. між Гоголем і Шевченком (Сочинения, 1901)²⁷¹. Нагадаємо: молодий письменник Гр. Данилевський

неї абетку. Цю мову можна назвати мовою Петра. Так, у багатьох провінціях, маючи тільки офіційне життя, великоросійський діалект став урядовою і правничою мовою всієї держави» Там само, 45.

²⁷⁰ «Слов'янська мова в межах руської держави Петра В. містить в собі три наріччя: московсько-російське або північне, малоруське або південне, білоруське або західне. На кожному із цих діалектів розмовляє майже 10 мільйонів людей. Південний – найдзвінкіший і найбільш музичний, не був, однак, настільки сформований, щоб прислужитися письменству; західний, найбагатший, найчистіший, що був колись мовою двору і канцелярії великих князів Литви, мав вже чудову форму; північний, відокремивши од нього зіпсуту мову з кількох фінсько-московських провінцій, також посідав велике багатство первісних стихій, але бракувало йому ладної простоти і гармонії литовського-руського наріччя, якою вирізняється південна мова. Усі три діалекти змішувались в Петербурзі ще з пам'ятниковою старо-слов'янською церковною. Було невідомо, який з цих чотирьох обрати для мови урядової. Тож Ломоносов, великоросіянин з-над Білого моря, надав першість своєму рідному наріччю й у ньому, бавлячись ще в Німеччині, зложив кілька строф оди», Там само, 218-220. Тут дещо суперечливе твердження щодо інновацій Ломоносова (позаяк останній володів, насправді, північноруським (поморським) «діалектом» (з рисами «окання»), а не книжним стандартом, в основі якого будуть покладені фонетично московські риси – «акання»). Та в будь-якому разі це не відкидає факту, що Міцкевич представив цілісний лінгвістичний погляд на історію й структурний склад загальноруської мови. Словом, офіційна російська (петербурзька) або ж «мова Петра» польським поетом теоретично осмислювалась.

²⁷¹ «— А Шевченко? — спитав Бодяньський. Гоголь на це запитання з секунду промовчав і зіщулювавсь. На нас з-за конторки знову глянув обережний лелека. — Як ви його знаходите? — повторив Бодяньський. — Добре, що й

гостив у Гоголя в Москві, ставши свідком розмови Й. Бодянського і Гоголя на тему Шевченкової поезії. Як відомо, в відповідь на запитання Бодянського Гоголь зіщулившись, але виказав повагу до поета. Гоголь твердив, що біль його поезії землякам зрозумілий, але «дьюгтю багато... дьюгтю більше, ніж самої поезії. Нам з вами, як малоросам, це, мабуть, і приємно, але не у всіх носи, як наші...». Довершуючи сумнівом, додав: «Та й мова...».

Це, звісно, насторожило Бодянського, та, врешті-решт, Гоголь продовжив: «Ви хочете провансальського поета Жасмена поставити в рівень із Мольєром та Шатобріаном!». Гоголь запевнив славіста, що слід писати «по-руски» (Осим Максимович, 1888)²⁷², слов'янам підтримувати «владычный язык».

казати, - відповів Гоголь: – Тільки не образьтеся, друже мій... ви - його шанувальник, а його особиста доля варта будь-якої участі і жалю... - Але навіщо ви домішуєте сюди особисту долю? – з невдоволенням заперечив Бодянський: – це стороннє... Скажіть про талант, про його поезію... – Дьюгтю багато, неголосно, але прямо промовив Гоголь: – і навіть додам, дьюгтю більше, ніж самої поезії. Нам-то з вами, як малоросам, це, мабуть, і приємно, але не всі мають носи, як наші. Та й мова... Бодянський не витримав, почав заперечувати і розпалився. Гоголь відповідав йому спокійно. – Нам, Осипе Максимовичу, треба писати російською, – сказав він: – треба прагнути підтримки та зміцнення однієї панівної мови [владычного языка] для всіх рідних нам племен. Домінантою для росіян, чехів, українців та сербів має бути єдина святиня - мова Пушкіна, якою є Євангеліє для всіх християн, католиків, лютеран і гернгуттерів. А ви хочете провансальського поета Жасмена поставити в рівень із Мольєром та Шатобріаном! – Який же це Жасмен? – крикнув Бодянський: – хіба їх можна рівняти? Що ви? Ви ж самі – малорос. – Нам, малоросам і росіянам, потрібна одна поезія, спокійна і сильна, – вів далі Гоголь, зупиняючись біля конторки і спираючись на неї спиною, – нетлінна поезія правди, добра і краси. Вона не водевільна, сьогодні лише зрозуміла, брязкальця і не дратівливий особистими натяками та рахунками, ринковий памфлет. Поезія – голос пророка... Її вірш має лікувати наші сумніви, підносити нас, повчаючи вічним істинам любові до ближніх і прощення ворогів. Це – труба пречистого архангела... Я знаю і люблю Шевченка, як земляка та обдарованого художника; мені вдалося і самому чимось допомогти в першому облаштуванні його долі. Але його занапастили наші розумники, наштотхнувши його на твори, чужі істинному таланту. Вони досі доживують європейські, давно викинуті жуйки. Росіянин і малорос - це душі близнюків, що поповнюють одна одну, рідні і однаково сильні. Віддавати перевагу одній, на шкоду іншій, неможливо. Ні, Осипе Максимовичу, не те нам потрібно, не те. Кожен, хто пише тепер, повинен думати не про ворожнечу; він повинен передусім поставити себе перед Тим, Хто дав нам вічне людське слово... Довго ще Гоголь говорив у цьому дусі. Бодянський мовчав, але, мабуть, далеко не погоджувався з ним. – «Ну, ми вам заважаємо, час нам і по домівках!» – сказав нарешті Бодянський, підводячись. Ми розкланялися і вийшли. – Дивна людина, – сказав Бодянський, коли ми знову опинилися на бульварі - на нього як найде! Заперечувати значення Шевченка! ось уже, мабуть, не з тієї ноги сьогодні встав. Наведену вище розмову Гоголя я тоді ж повідомив на батьківщину близькій мені особі, в листі, за яким згодом і вніс його в мої розпочаті спогади. Думку Гоголя про Шевченка я не раз, при нагоді, передавав нашим землякам. Вони знизували плечима і з досадою пояснювали його сторонніми, політичними міркуваннями, як і взагалі весь тодішній настрій Гоголя. (Сочинения Г. П. Данилевского (1901), Т.14., СПб, 99-100).

²⁷² В своєму щоденнику Й. Бодянський записав спогад Є. Долгорукової про А. Міцкевича і його дружину М. Шимановську: «Розпитуючи (авт. – Єлизавету Долгорукову) про Міцкевича, дізнався, що він надзвичайно як любить росіян (народ), говорить добре сам і його дружина, досить гарна полька, уроджена Шимановська, російською з росіянами, зневажаючи пояснюватися з ними іноземною мовою. «Говорімо по-руськи, сказала вона нам при першому ж побаченні, додала мені Єлисавета Олексіївна. Соромно росіянам, особливо вищого стану, що вони досі більше говорять між собою французькою» (Осим Максимович Бодянский в его дневнике 1849-1850 гг., Сообщил И. Ф. Павловский (1888), Русская старина, Т. LX, ноябрь, 413).

Що ми бачимо в цій розмові: Шевченко уподібнюється Жасмену (Жаусеміну); південноруський (український) поет ставиться поруч провансальського, однак естетичний хист Шевченка (Гоголь це визнає) не применшено. Наша теза полягає в наступному: позаяк південний діалект російської мови (українська) і південний діалект французької (провансальська) в концепції А. Міцкевича були тотожними, то виникає імовірність того, що Гоголь вдавня до цієї або подібної до позиції Міцкевича аналогії свідомо. Згідно зі спогадами Г. Данилевського (які видаються нам правдоподібними) М. Гоголь відтворював модель ідеальної мови майбутнього, не випадково назвавши Шевченка – «провансальським (!) поетом Жасменом». Таким чином, Гоголь протиставив «діалект» Шевченкової поезії «панівній» мові («загальноруській»).

Але чи справді в цьому випадку йшлося про загальноруську мову як ідеальну і майбутню? Які тексти могли б про це свідчити? Зрештою, чи ідеалізував цю мову й сам Гоголь? Аби краще обґрунтувати відповіді, спробуємо з'ясувати, на чому трималася раціональність письменника – як конструювалася його лінгвістична теорія та як він ставився до загальноруської мови у 1840-ві рр.? Зрештою, яким бачив її *ідеал* у цей період?

Так, вже на кін. 1840-х рр. склалася більш-менш оновлена офіційна схема лінгвістичної генеалогії «русского языка» (передмова до словника Вастокова, Давидова і академії 1847) (Словарь, 1847)²⁷³. На засадах такої концепції розвиватиметься «імперська теорія мови» (ІТМ). Так, більшість теорій, дослідницьких гіпотез, «систем» (як називали концепції) у 1840-ві рр. були націлені на «академічний стандарт», що не порушував традиційної історії руського народу, держави й монархії. Однак питання походження «русского языка» залишалося дискусійним: карпатський русофіл Ю. (Гуца)

²⁷³ Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка, Т. I (1847), СПб, II-XV.

Венелін убачав в церковній мові болгарській слід (Венелин, 1849)²⁷⁴; харківський русофіл І. Срезневський в 1849 р. висував теорію спільної «давньоруської мови» до XIII ст., не цікавлячись різницею між старослов'янською і народною руською мовою (Срезневский, 1849)²⁷⁵; московський русофіл М. Пагодін в 1856 р. доводив, що саме великоруська мова є близькоспорідненою із церковною (Погодин, 1856)²⁷⁶; М. Максимович (Собрание, 1880)²⁷⁷, Й. Бодянський (Бодянский, 1843)²⁷⁸, П. Шафарик

²⁷⁴ Критикуючи гіпотези Шлецера і Добровського, Венелін залишавсь прибічником західної теорії: «Кирило і Мефодій переклали Святе Письмо не іншою мовою, як тільки болгарською, саме болгарською; або, що одне й те ж саме, церковна мова, яка вживається нині в Росії, Угорщині, Сербії, Далмації і в самій Болгарії, є мовою болгарською, мертвою в інших країнах, але живою і народною ще й нині в Болгарії» (Венелин, Ю. И. (1849), *Критические исследования об истории болгар*, Москва, 66).

²⁷⁵ «Доводячи, що народна мова російська тепер вже далеко не та, що була в давнину, досить звернути увагу на її місцеві відтінки, на наріччя і говірки, в яких її лад і склад видаються в такому різноманітному розвитку, який, звичайно, ніхто не припускати можливим для мови стародавньої, так само, як ніхто не захищатиме, що і наріччя слов'янські і всі схожі мови Європи завжди відрізнялися одні від інших настільки, наскільки відрізняються тепер. Давні, але не споконвічні риси, що відокремлюють одне від іншого наріччя - північне та південне - великоруське та малоросійське; не такі вже давні риси, що розрізнили на півночі наріччя східне - власне великоруське і західне - білоруське, а на півдні східне наріччя - власне малоросійське і західне - русинське, карпатське; ще новіші риси відхилення говірок місцевих, куди розвинулося кожне з нарічч російських. Звичайно, всі ці наріччя та говірки залишаються досі лише відтінками одного й того ж наріччя й анітрохи не порушують своєю відмінністю єдності руської мови та народу» (Срезневский И.И. (1959), *Мысли об истории русского языка*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 38-39). «Повертаючись від сучасного стану мови далі й далі, у століття минули, спостерігач бачить у ній тим менше ознак перетворення, що вона давніша. У перші часи відділення нарічч слов'янських цих ознак було мало, разом з тим мало й менше рис відмінності між наріччями. **Ще один крок назад, і всі наріччя не можуть не представлятися спостерігачеві однією нероздільною говіркою**» (Там само, 65). «Усього було легше утвердження старослов'янського наріччя в російській писемності, тому що руська мова до старослов'янської говірки була набагато ближчою від усіх інших нарічч слов'янських і за складом, і за ладом. Від цього, хоч як заважали один з одному у творах писемності, елементи старослов'янські й суто російські, мова цих творів зберігала свою правильну стрункість завжди, коли разом з елементом старослов'янським не проникав у неї насильно елемент грецький - візантійські мовні звороти, візантійський склад - і коли при тому той, хто писав нею, був не чужинець, який не вмів висловлюватися правильно по-слов'янськи» (Там само, 66).

²⁷⁶ «Мова літописів, а разом і мова церковна, була мовою живою, а говорили нею великоросіяни» (Погодин М.П. (1856), *Исследования, замечания и лекции о русской истории. Том VII. Период удельный*, Москва, 422); «...нинішнє сербське і болгарське наріччя набагато складніше вивести від церковного наріччя, ніж наше великоросійське...» (Там само, 423); «Сама церковна мова, укладена так би мовити у форми, зупинена у своєму русі, носить тепер місцями сліди цих впливів. Але незважаючи на їхню різницю, все-таки єдність мови, подібність у перекладі Євангелія за Остромировим списком, у мові літописів і в мові живій справжній російській, повторюю, набагато видніше, ніж у якихось інших наріччях, наприклад нинішньому болгарському і церковному, нинішньому сербському та церковному, і т.д.» (Там само, 425); «Великоросійське наріччя є або саме церковне наріччя, або найближче до нього, тобто рідне, органічне чадо» (Там само, 429).

²⁷⁷ В «Истории древней русской словесности» (1839) М. Максимович напише: «Правда, що прийняття нами церковнословенської мови у вжиток письмовий уповільнило собою розкриття нашої народної мови, і не дало їй розвинути у своєрідній чистоті. Зате присвоєння цієї мови руській, і особливо наріччю московському (що утворилося з давніх стихій, але вже під впливом церковнослов'янським) - дало ту багату складність, при якій російська мова в змозі тепер відповідати вірним відлунням руської думки та руському почуттю, для їх вираження у різноманітних відтінках. Багата розвитком власним і збагачена церковнослов'янською мовою, мова руська, при справжньому прагненні до своєнародності, без сумніву зійде на високий ступінь освіти; хоча тепер вже вона - за висловом Карамзіна - «будучи керованою обдаруванням і смаком письменника розумного, може дорівнювати по силі, красі та приємності кращим мовам давнини та наших часів» (Собрание сочинений М. Максимовича, Том III. Языкознание. История словесности (1880), Киев, 448-449).

(Шафарик, 1843)²⁷⁹, С. Шевирьов (Шевырев та інші, 1846)²⁸⁰ та В. Даль (Письма та інші, 1848)²⁸¹ розрізнятимуть церковну і східнослов'янські (руські) діалекти без особливих спотворень та ускладнень.

Зазначимо, що в 1849 р. Гоголь був близький до поглядів останніх, тому в його мовознавчій свідомості виникав консенсус. Так, письмова мова стане, очевидно, давньоболгарською («славянської»), «руські діалекти» ототожнюватимуться з «давньою руською мовою» (Гоголь, 2009)²⁸². Звісно, оскільки загальноруська теорія була близькою, то з огляду на конкурентність і альтернативність поглядів, вона могла бути спростована кращою мовознавчою теорією або ж новими фактами. І справді, розвиток цієї загальноруської теорії (або ж схеми) міг тривати за умов: 1) дійсної правдоподібності та

²⁷⁸ На підтвердження факту, що церковнослов'янська мова мала болгарське походження у 1842 р. Й. Бодянский відреагує так: «Я не вірив своїм очам... Як? Невже Силезія, що онімечилася, зберегла нам це пряме, безпосереднє свідчення про мову, якою перекладено було Св. Письмо слов'янськими вчителями, Костянтином і Мефодієм? Скільки століть протікало в безперервних зусиллях слов'янознавців відшукати якесь, якщо вже не сучасне, по крайності незмінно давню звістку, яка б ясно і без усяких взаємностей названа поіменно, то з багатьох Слов'янських нарідів, на які наші Солуняни переклали Слово Боже! Всі дослідники одностайно припускали, що мова перекладу Божественних книг – мова слов'янська, за іншою вимовою словенська, словенська, слов'янська, словинський, словинський, слованський, слованська; але яка саме слов'янська, яка з її численних нарідів, ще більше – яка з тих нарідів її, які носять з нею одне й те саме ім'я, становить мову церковнослов'янську? – питання це досі залишалося не вирішене» (Бодянский О. М. (1843), *О древнейшем свидетельстве, что церковно-книжный язык есть славяно-болгарский*, СПб, 5-6).

²⁷⁹ Шафарик П. (1843), *Славянское народописание*, Москва, 8-44.

²⁸⁰ Шевырев С. П. (1846), *История русской словесности, преимущественно древней: XXXIII публичные лекции Степана Шевырева* Москва, 53-166, 149, 151, 157, 162, 166. До речі, в 1847 р. Гоголь радив ознайомитись із цими лекціями свою молодшу сестру Ганну: «Особливо прочитай книгу самого Шевырева «Лекції руської словесності». Вони тебе введуть глибше в цей предмет, ніж племінника, тому що він ще дитя, і ти зможеш витлумачити йому багато чого, чого він сам не зрозуміє» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 14*, Издательство Московской Патриархии Москва- Киев, 472).

²⁸¹ Лист від 18 листопада 1848 р. (Санкт-Петербург): «Думаю опрацювати малоросійську, білоруську, потім розбити великоросійську на новгородську, суздальську, казанську, сибірську та ін., підпорядкувати кожному ще кілька місцевих говірок; слід тут же додати церковно-слов'янську і старовинну російську - але це для мене праця не зовсім зручна, до якої мало підготовлено; я займався живою... Ви, здається, перші помітили подібність великоросійського нарідчя чи говірки з південною, новгородською з київською. Це тому, що на півдні сиділи слов'яни, а в усій Великій Русі чухни...; потім Київ зробив виселок у Новгороді - проміжок поступово обрусів, білоруси пішли пішки до Москви - обрусілі стали говорити трохи інакше, а північ зберіг говірку найближчу до південної, колись своєї. У Шенкурську і Колі Ви почуєте ще більше київських слів, що збереглися, ніж у Новгороді, слів яких немає ніде, на всій проміжній, двотисячочверстній смузі. Мало- та і великоросійська говірка на О, білоруська на А, за її впливом Москва почала говорити трохи на А і ця говірка стала умовно – чистою. Треба б дослідити Литовську (грудську) мову, чи не вона надала білоруській говірці на А? Потрібно дослідити всі чудські нарідчя, що зникають у нас, – чи не вони надали російській говірці на О? Втім, я досі не знайшов жодного малоросійського слова, крім загожих, – від якого не було б у великоросійській похідних, якщо й нема самого слова. Як і чим саме говірка могла так переламатися - незбагненно» (Письма М. Максимовичу Доступ через: <https://philolog.petsu.ru/vdahl/rukopis/dahhlet/letmax.htm>). Діалектологічна класифікація великоруської мови: Даль В.И. (1852), *О наречиях русского языка. По поводу опыта областного великорусского словаря, изданного вторым отделением Императорской академии наук*, Кн. V, СПб, I-IV; Даль В.И. (1880), *Толковый словарь живого великорусского языка, Том первый (А-З)*, СПб, XXXII-LXXX).

²⁸² Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 15*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 171.

відповідності та 2) штучної підтримки, підживлення, наслідування, відтворення, уникання чи спотвореної інтерпретації фактів (що не є винятком для будь-якої теорії, що за певних умов набуває догматичності). Так, слушну аналогію щодо унікальності *слов'яно-русько-церковної мови* (зокрема, згаданий колектив словника 1847 р.) вбачали у французькій, англійській, німецькій мовах, на які, власне, і взорувались (Словарь, 1847)²⁸³. Така централістична теорія, звісно, не ігнорувала різнорідних компонентів (діалектів) щодо панівного книжного стандарту, проте зумовлювала їх функціональну вторинність. Тому у 1847-1848 рр. Гоголь в одній передмові віддасть перевагу *лінгвістичній теорії загальноруської мови*, спираючись, як на підпору (Гоголь, 2009)²⁸⁴.

²⁸³ «Ось межі і обсяг словника, що видається нині. Відділ поєднав в ньому нинішню руську мову, старовинну руську та церковно-слов'янську як складові живої мови, тим більше, що слова двох останніх нерідко є у письменників наших у нових формах. Так англійці користуються словами латинськими та стародавніми каледонськими, французи латинськими та гальськими, німці – древніми тевтонськими. Чи зречемося ми тієї мови, якою предки наші у святих храмах славили Предвічного, якою вилився перший літопис про давню Русь, якою виявилось в народних піснях перше почуття радості і скорботи? Ні, не станемо відторгати гілки від коріння, що їх живить. Нехай словник церковнослов'янської та російської мови буде посібником до розуміння не тільки усного мовлення та сучасної мови письменників, але й до вивчення істин православної віри та переказів глибокої давнини. Тим часом повний словник, що видається нині, послужить джерелом для наступних словників особливих. Нехай скористаються ним і одноплемінні нам народи, як спільним для всіх слов'ян надбанням» (*Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка*, Т. I (1847), СПб, XII).

²⁸⁴ З передмови до діалектологічного словника загальноруської мови: «Протягом багатьох років займаючись руською мовою, дивуючись дедалі більше влучністю і розумом слів її, я переконувався дедалі більше у суттєвій необхідності такого пояснювального словника, який би виставив, так би мовити, обличчям руське слово у його прямому значенні, висвітлив би його, висловив б відчутніше його гідність, що так часто не помічається, і виявив би почасти саме походження. Тим більше здавався мені необхідним такий словник, що серед чужоземного життя нашого суспільства, так мало властивого духу землі і народу, перекинується пряме, справжнє значення корінних руських слів, одним приписується інший зміст, інші зовсім забуваються. Академія наук трьома виданнями свого словника тепер проклала шлях до цього подвигу, без того незручного і майже неможливого. Останнє видання, повне всіх попередніх (за значним множенням зібраних слів), опустило, на жаль, ту пояснювальну частину, якою були такі примітні перші видання. Але беручи до уваги те, що це було б неможливо для суспільства, в якому кожен член має свій погляд, не можна дорікнути Академії. Навпаки, вона вчинила розсудливо та сумлінно. Пояснювальний словник є справа лінгвіста, який би для цього вже народився, який би уклав у своїй природі до того переважні, особливі здібності, носив би в собі внутрішнє вухо, що чує гармонію мови. Поява таких лінгвістів завжди і всюди були рідкісні. Ними відрізнялися переважно слов'янські землі. Словники Лінде та Юнгмана залишаться завжди безсмертними пам'ятками їхніх незвичайних лінгвістичних здібностей. Вони будуть множитись, поповнюватись, удосконалюватись товариствами вчених видавців. Проте затверджені влучні визначення корінних слів залишаться назавжди. Це справа їхнього творіння. Не тому, що я б відчував у собі великі здібності до мовознавчої справи; не тому, що сподівався б на свої сили протерпіти подібне до них. Ні, інша спонукальна причина змусила мене зайнятися пояснювальним словником: ніщо більше, ніж любов, просто одна любов до руського слова, яка жила в мені від дитинства і змушувала мене зупинятися над внутрішньою його істотою і виразом. Для мене було насолодою давати собі звіт, визначати самому собі – і я взявся за перо. Приступити ж до друку словника мого наважився не так з наміром принести користь іншим, як самому собі. Видаючи його випусками, як досвід, як пробні листки, я можу почути думку і суд інших, необхідних у справі такого підприємства, можу побачити всі свої недоліки, похибки праці можу отримати через те саме можливість продовжувати його в задовільному і повному вигляді. Усі зауваження, які завгодно буде зробити

Утім, чи було розуміння М. Гоголя і Російської академії наук аж настільки тотожним? Які смисли увиразнювали Гоголя саме як українського кодифікатора «общерусскаго языка»? Чи можна вважати деякі погляди Гоголя на «загальноруську мову» і її «наріччя» авторськими?

Образ загальноруської мови, як її уявляв М. Гоголь, насправді був нетиповим. В «Занимающему важное место» (XXVIII-ма стаття «Вибраних місцях з листувань з друзями», датована 1845 р.) він писав: «Не забудьте, що руською мовою – [під нею] я розумію не ту мову, яка вивертається в повсякденні, і не книжну мову, і не мову, що утворилася під час всіляких зловживань наших, але ту істинно руську мову, яка незримо носить по всій Руській землі, незважаючи на чужоземство наше в своїй землі, яка ще не торкається справи нашого життя, але, проте, усі чують, що вона істинно руська мова – цією мовою начальник називається батьком» (Гоголь, 2009а)²⁸⁵. Найпевніше, Гоголь розуміє тут «руську мову», власне, не в загальному розумінні, а в ідеалістичному (не до кінця збагненному, вельми загадковому, утопічному), діалектологічному і емпіричному.

В статті XXXI-ій «У чому нарешті сутність руської поезії й у чому її особливість» погляд Гоголя конкретизується (стан загальноруської мови Гоголь називає – *таємницею*): «Зрештою, сама незвичайна мова наша ще є таємницею. У ній всі тони і відтінки, всі переходи звуків від найтвердіших до найніжніших і м'яких; вона безмежна і може, жива, як життя, збагачуватися щохвилини, почерпаючи, з одного боку, високі слова з мови церковно-біблійної, а з іншого боку – вибираючи на вибір влучні назви з незліченних своїх наріч, розсипаних по наших провінціях, маючи можливість, таким чином, в одній і тій же промові сходити до висоти, недоступній жодній іншій мові, і опускатися до простоти, відчутним дотиком нетямущої людини, – мова, яка сама по собі вже поет і яка недарма була на якийсь час забута

співвітчизникам на мій словник, будуть прийняті мною з вдячністю» (Гоголь Н. В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 9, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 423-424).

²⁸⁵ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 145.

нашим кращим суспільством: потрібно було щоб виговорили ми на чужоземних наріччях всю погань, яка не пристала до нас разом із чужоземною освітою, щоб усі ті неясні звуки, неточні назви речей – діти невияснених і плутаних думок, які потемнюють мови, – не посміли б потьмарити молодечої ясності нашої мови і повернулися б ми вже готові думати і жити своїм розумом, а не чужоземним. Усе це ще знаряддя, ще матеріали, ще брили, іще у руді дорогоцінні метали, із яких викується інша, сильна мова. Пройде ця мова вже наскрізь усю душу і не впаде на безплідну землю» (Гоголь, 2009b)²⁸⁶. Отже, основним джерелом утопічної мови Гоголь бачить «високі» (певно, абстрактні) слова «церковно-біблійні», які б поєднувалися з влучними словами руських наріч. Доцільно припустити, що такий проєкт вимагав би серйозної лексикографічної роботи.

Як виглядає, Гоголь захопився ідеєю створення словника загальноруської мови, до чого всіляко спонукав і заохочував К. Аксакова, прохаючи дослідити мову заради самої мови, незважаючи на долю Росії й Москви, про що й писав 29 листопада 1842 р. з Риму (Гоголь, 2009c)²⁸⁷. «Руська мова», як на Гоголя, виглядає чимось колосальним, величним і сакральним. Гоголь описує її, вдаючись до порівнянь *незмірної широти, простору й глибини*. Образ її стає, по суті, неохопним. Мова, яку уявляє Гоголь, керується дивними законами, законами Творця, якими вона мусить

²⁸⁶ Там само, 195-196.

²⁸⁷ «Перед вами громада – руська мова! Насолода глибока кличе вас, насолода поринути на всю незмірність її і виловити чудесні закони її, в яких, як у чудовому створенні світу, відбився Предвічний Батько і на якому має заgrimіти вселення хвалою Йому. Як християнин перших часів, прийміться за вашу роботу. Чи не думкою працюйте, працюйте суто фактично. Почніть із початкових підстав. Перечитайте всі граматики, які в нас вийшли, перечитайте для того, щоб побачити, які страшні необроблені поля та простори навколо нас. Не читайте нічого, не роблячи відразу зауважень на всяке правило і на всяке слово, записуючи тут же це ваше зауваження. Запишіть десті та стопи паперу, і нічого не робіть, не записуючи. Не думайте про те, як краще записувати і не обробіть ні фрази, ні думки, кидайте все як матеріал. Прочитайте уважно, надто уважно академічний словник. Про всяке слово зробіть зауваження відразу на папері. У вашій душі укладені закони спільного. Але лихо вам проповідувати їх тепер. Вони будуть лише доступні тим, які самі укладають їх у душі своїй і то не зовсім. Ви повинні їх зберігати до часу в душі, і тільки тоді, коли досліджуєте всі ухилення, винятки, найменші подробиці і зокрема, тоді тільки можете явити загальне у всій його колосальності, можете явити його ясним і доступним для всіх. А без того всі ваші думки матимуть вплив лише тоді, коли будуть виголошені вами усно, супроводжувані жаром і запалом вашої юності, і будуть мляві, худі, і загубляться зовсім, якщо ви їх викладете на папері. **Займіться тепер абсолютно стороною руської мови щодо неї самої, повз стосунки її до долі Росії та Москви, як би це не привабливо було і як би не хотілося розгулятися на цьому полі. Виконайте це моє прохання; це моє останнє душевне прохання, серйозного змісту»** (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 12*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 157-159).

пролунати для Нього хвалою. Тут ніби свідомо Гоголь нав'язує ідею творення нової ідеальної мови, даючи поради і приписи. В будь-якому разі видно, якою непокійливою і бентежливою ввижалася доля мови, якої він прагне. Отож, вимоги, які Гоголь ставить, дозволяють з певністю вважати, що цей словник має бути особливим («который не совершит ни одна академия со всеми своими членами»). Гоголь не полишив цей задум, що згадується аж на 1850 р., коли, за словами С. Аксакова: «Гоголь знов почав діймати Канстантіна» (Гоголь, 2009d)²⁸⁸. Напевне, у 1847 або 1848 р., складаючи своєрідну передмову до тлумачного словника руської мови, Гоголь перелічить основні мотиви: найперше – *любов*: любов до руського слова, «яка жила у ньому з дитинства (sic!) і змушувала зупинятися над його внутрішньою істотою і виразом». Та позаяк Гоголь «займався руською мовою», він дедалі більше дивувався «влучності і розуму» руських слів; Гоголь обурений тим, що суспільство не відчуває духу землі і народу, не відчуває і мови, а тому спотворюється всякий смисл слів (деякі геть забуваються). Потреба в пояснювальному словнику стала *idée fixe*: природньою потребою слов'янина-мовознавця, який має «**внутрішнє вухо** і чує гармонію мови». Гоголь додає: «*явления таких лингвистов (Линде і Юнгмана) всегда и повсюду бывали редки. Ими отличались как-то преимущественно славянские земли*». Таким чином, пояснити руську мову, міг від природи лише слов'янський мовознавець, обдарований чутливим слухом й сумлінною працею.

Напевно Гоголь мав рацію щодо націоналізації мови і пізнання руського світу. Так, у першому томі «Мертвих душ» він висловиться про тих охочих франко-, англо-, німецькомовних дворян, хто тільки мріє про створення руської мови, не докладаючи, щоправда, жодних старань і зусиль: «Хочуть неодмінно, щоб усе було написано мовою найсуворішою, очищеною і благородною, – словом, хочуть, щоб російська мова сама собою опустилася

²⁸⁸ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 9, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 841.

раптом із хмар, оброблена як слід, і сіла б їм прямо на язык, а їм більше й нічого, як тільки роззявити рота і висолопити його» (Гоголь, 2009е)²⁸⁹.

У «Вибраних місцях...» Гоголь також розглянув стратегію поширення цієї мови через своєрідну русифікацію, авторитет і проповіді («Русский помещик», 1846): «Заведи, щоб священник щодня з тобою обідав. Читай з ним разом духовні книги (авт. – мабуть, церковною мовою): тебе ж це читання тепер займає і живить найбільше ... Повір, що він (мужик) так нарешті звикне до тебе, що йому буде нудно без тебе. А звикнувши до тебе, він від тебе нечутливо набереться пізнання речей, і пізнання людини, і багато всякого добра, тому що в тобі, дякувати Богові, всього цього достатньо, і ти вмієш так ясно і добре висловлюватися, що кожен мимоволі засвоює собі не тільки твої думки, але навіть і образ їхнього вираження, і самі слова... Золотоуст, маючи справу з народом-невігласом, який прийняв тільки зовнішнє християнство, але в серцях залишився грубими язичниками, намагався бути особливо доступним і поняттям людини простої, і грубої, і каже такою живою мовою про предмети потрібні і навіть дуже високі, що цілком можна скористатись місцями з його проповідей для нашого мужика, і він зрозуміє... Народу треба говорити мало, але влучно...» (Гоголь, 2009f)²⁹⁰.

Певно, Гоголь не передбачав перекладу Святого Письма на «руські діалекти» (приміром українською), оскільки духовні книги сприймав церковнослов'янською. Втім, спроби перекладу таки будуть. Проповіді українською мовою («малороссийским языком») невдовзі з'являться стараннями кам'янець-подільського протоієрея Василя Гречулевича у 1849 р. (допущено духовною цензурою 1852 р. в Санкт-Петербурзі) (Котов, 1909)²⁹¹.

Зазначимо, що у 1840-ві рр. конструювання руської (імперської) мови майбутнього припало на активне конструювання «руської людини», що бачимо з листів М. Гоголя до А. В'єльгорської. Іронічно натякаючи на

²⁸⁹ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 5, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 159-160.

²⁹⁰ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 113-115.

²⁹¹ Котов А.Н. (1909), *Духовная цензура в России (1799 - 1855 гг.)*, СПб, 279-280.

«бродіння» московського слов'янофільства, Гоголь роз'яснить сакральне значення церковної мови²⁹². Очевидно, що наприкінці 1840-х рр. активне створення (конструювання) «руської людини» тривало, тому Гоголь робить це в першу чергу мовними засобами. Відповідно, становлення національної свідомості він прямо пов'язує з поглибленням мовного досвіду. У гоголівських інтерпретаціях, що не дивно, елемент сакральності формується відповідно до задуму (Гоголь та інші, 2009)²⁹³.

Подібне ставлення до мови, очевидно, сприяло наступній тезі: імовірно, що Гоголь сприймав «церковну мову» (славянський язык) – священною, лексичний потенціал – полісемантичним аж до повернення значень (себто «реанімації» біблійного статусу церковної складової). «Русь, куда жь несешься ты? Дай отвѣтъ. Не даетъ отвѣта!» – саме так звучить фінал першої частини «Мертвих душ». Здогадно, у самій проблемі образу «Русі», – її проекції у майбутнє, – Гоголь вдається до ледь вловимої словогри. По-перше, у слові «отвѣтъ» впізнається церковне поняття («ѡтвѣтъ»): тобто, «пророцтво» (Лексикон, 1961)²⁹⁴ або «практика» (Гістарычны слоўнік, 2007)²⁹⁵. По-друге, «дати одвіт» (у богословському значенні) мало сенс віщування («ознаймування Божого»). Схоже, що Гоголь, – умовно як християнський «футурист», – допитується смислу сьогодення. Він шукає «пророцтва», і, зрештою, не отримує, підкреслюючи цей пошук оптимістичним фіналом.

²⁹² Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 15, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 170-171.

²⁹³ Сакральність і містицизм в цьому контексті ми розрізняємо (останнє бо Гоголь сприймав критично). Напевно, вдаючись до християнської містики, Гоголь усвідомлював наявність вульгарного «містицизму», з якого іронізував (зокрема, в «Мертвих душах»): «Довго ще, під час навіть найприбутковіших угод, купці вирушали в трактир запивати їх чаєм, говорили про антихриста. Багато хто з чиновників та шляхетного дворянства теж мимоволі подумували про це і заражені містицизмом, який, як відомо, був тоді у великій моді, бачили у кожній літері, з яких було складено слово «Наполеонъ», якесь особливе значення; багато хто навіть відкрив у них апокаліптичні цифри» (Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 5, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 199-200). Схоже, це той «масонський містицизм», який за спогадами А. Смирнової-Россет, неполюбляв Гоголь (Смирнова-Россет А.О. (1990), Воспоминания. Письма, Москва: Правда, 435).

²⁹⁴ Лексикон славенороський Памви Беринди (1961), Київ: Видавництво Академії Наук УРСР, 102, 145

²⁹⁵ Гістарычны слоўнік беларускай мовы, Выпуск 27 (2007), Мінск: Беларуская навука, 479

Щоправда, вираз «дати одвіт» ми зустрічаємо в шостому томі «Словаря Академии Российской» (1806-1822) (Словарь, 1822)²⁹⁶, утім, церковне значення там не є аж таким очевидним (за винятком хіба що цитати з Йоана: «Исусъ же отвѣта не даде ему. 19:9»). Певно, те, що спонукає нас віддати перевагу значенню «пророцтва», було найбільш виразно збережено в фразеологізмі із «Лексикона Словенороського» П. Беринди («ѡтвѣтъ даеѡтъ»). Цей словник був добре відомий приятелю Гоголя Й. Бодянському (Бодянский, 1835)²⁹⁷.

Запропонована нами інтерпретація щодо семантичного зв'язку має достатню імовірність, якщо звернути увагу, що під 1841-ий рік (найраніша хронологічна межа), – фактично на фазі завершення «Мертвих душ», – Гоголь уклав каталог книг (на жаль, без вказівки на автора), в якому згадано «Славяно-Русский словарь» (Гоголь. 2009)²⁹⁸. Ми припускаємо, що це міг бути словник «слов'яно-руської мови», який Й. Бодянский в 1835 р. також пов'язував з Бериндою. Дійсно: на 1840-ві рр. згідно з записами Гоголь добирає мовознавчі та історичні твори; не меншою мірою захоплюється церковними словниками, адже ті розкривають біблійні значення слів. Це видається цілком зрозумілим: як письменнику-практику Гоголю бракувало тлумачень і етимологій, ширше – тлумачного словника (у передмові 1847 р. він, власне, нагадає про необхідність вивчати значення слів (Гоголь, 2009а)²⁹⁹).

Однак що міг означати вираз «дати одвіт» стосовно образів Русі? Як інтерпретувати його в контексті твору?

²⁹⁶ Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный, Часть 4 (1822), СПб, 497.

²⁹⁷ Бодянский О. М. (1835), Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов, Ученые записки императорского Московского университета, ч. IX, № III, 479.

²⁹⁸ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 9, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 731.

²⁹⁹ «...я переконувався дедалі більше у суттєвій необхідності такого пояснювального словника, який би виставив, так би мовити, обличчям руське слово в його прямому значенні, висвітлив би його, виявив би більш відчутною його гідність, так часто не помічене, і виявив би почасти саме походження. Тим більше здавався мені необхідним такий словник, що серед чужоземного життя нашого суспільства, так мало властивого духу землі та народу, перекинувшись пряме, справжнє значення корінних російських слів, одним приписується інший зміст, інші забуваються зовсім» (Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 9, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 423).

В одному з ліричних відступів «Мертвих душ», звертаючись до «Русі», Гоголь питає: «Что пророчит сей необъятный простор?». В 1846 р. Гоголь навмисно скаже В. Жуковському: «Тобі даремно здається, що нинішня молодь, тягнучись за слов'янськими витоками і пророкуючи про майбутнє Росії, наслідує якійсь модній пошесті». Схоже, що тема пророка в Слов'янщині дійсно хвилювала Гоголя і руських слов'янофілів, втілившись, зокрема, в ідею «Світлого Воскресіння» (1846). Але поняття «Воскресіння» у того ж П. Беринди (згідно із християнською традицією) значило «змъртвихъ встанье» (себто, алюзію на «вознесення» мертвих із пекла). Ця асоціація могла бути доречною, оскільки перегукується з авторським задумом «мертвих душ» і (слід наголосити) назвою польської громади «zmartwychwstańcow» («воскресесенців») (А. Міцкевич, П. Семененко, Г. Кайсевич) (Dziela, 1898)³⁰⁰. Ми припускаємо, що фразеологізм «дай одвіт» є дійсна «формула» настроїв поч. 1840-х рр. і, зокрема, фіналу «поєми» Гоголя, яку варто розглядати в контексті геополітичних сподівань і викликів слов'янства (Михед, 2008)³⁰¹.

Отже, не факт, що пошуки пророка (для Романтизму: поета, лідера думок) в минулому не спіткали текст «Тараса Бульби», щойно Гоголь вдавсь до самоцензури (редакція 1842 р.). Переосмисливши, переписавши цю південноруську / українську драму (лишивши в художньому всесвіті ватажка Бульбу, який віщує «ляхам» на «руського царя»), Гоголь додав нових реплік, зокрема: «Стривайте ж, настане час, дізнаєтесь ви, що таке православна руська віра! Вже й тепер чують далекі та близькі народи: піднімється з

³⁰⁰ В «Книгах польського народу» (1832) А. Міцкевича ми знаходимо наступні рядки: «Не вмер польський Народ; тіло його лежить в гробу, а душа його ступила з землі, тобто з публічного життя, до приватного, тобто до хатнього життя народів, що терплять неволю краю, і за краєм, аби бачити їхнє терпіння. А третього дня душа повернеться до тіла, і Народ воскресне (zmartwychwstanie) і звільнить усі народи Європи з неволі. І минуло вже два дні; один день прийшов з першим взяттям Варшави, а другий день прийшов з другим взяттям Варшави, а третій день увійде, але не зайде. А як за Воскресінням Христа (zmartwychwstaniem Chrystusa) постали на всій землі жертви криваві, так за Воскресінням польського Народу, постануть в християнстві війни (Dziela Adama Mickiewicza, T. IV (1898), Lwow, 241-242).

³⁰¹ На невідповідність таких перегуків звертав увагу П. Михед (Михед П. (2008), *Микола Гоголь і поляки (деякі аспекти дослідження)*, Слово і Час, № 5, 10).

руської землі свій цар (Пьотр І?), і не буде у світі сили, яка б не підкорилася йому!» (Гоголь, 1959)³⁰².

Виглядає невинним, що в 1842 р. Гоголь націоналізує фінали паралельних за часом творів («Тарас Бульба» і «Мертві душі»); він доопрацює ці тексти з огляду на їхню актуальність і репрезентивність щодо слов'янофільських настроїв. Мабуть, небезпідставно П. Куліш в 1854 р. назвав М. Гоголя «пророком» (Куліш, 2005)³⁰³ (нагадаємо: в 1838 р. «віщуном» Гоголя назвав П. Семененко (Historya, 1893)³⁰⁴). Та, менше з тим, в 1857 р. Куліш зауважив, що в «Тарасі Бульбі» Гоголь виявив «дар пророцтва у минулому» (Кулиш, 1857)³⁰⁵.

Повертаючись до теми розділу, розглянемо ще кілька концепцій ІТМ. Ми з'ясували, що російська лінгвістична думка, маючи теоретичні традиції (певні академічні «культи»: від М. Ломоносова до харківсько-московської і петербурзької школи), як інституційна та інтелектуальна галузь формувалась впродовж ХІХ ст.

Відповідно, серед прихильників *консервативної імперської лінгвістики* були й московські слов'янофіли. Як приклад, С. Шевирьов (приятель Гоголя) твердив, що «розняти» слов'яно-церковну мову і російську не можливо, адже вони зрослися в усьому житті руського (всеросійського) народу (Шевырев, 1846)³⁰⁶. Тому перелічуючи заслуги М. Ломоносова, Н. Карамзіна, А. Пушкіна, В. Жуковського (на ниві кодифікації мовного стандарту), значення церковної мови С. Шевирьов вбачає у силі, яка завжди пов'язувала Русь і з'єднувала її духовно (Шевырев)³⁰⁷.

³⁰² Гоголь Н. В. (1959), *Полное собрание сочинений в 6 томах, Т.2.*, Москва, Издательство АН СССР, 152.

³⁰³ Куліш П. (2005), *Повне зібрання творів. Листи, Т. II.*, Київ, 253.

³⁰⁴ З вірша «До Гоголя» (25 березня, 1838 р.): «...I ty, wieszczu, niezdrowej odejmiesz się suszy / I pieśń górniesz silniej pierś braci poruszy / Tylko rosie niebieskiej nie zamykaj duszy» / «I ти, пророче, слабкої одірвешся посухи / I пісня висока кулак братній дужче поруше / Лишень росі небесній не зачиняй душу» (Historya zgromadzenia Zmartwychwstania Panskiego. T 2. (1893), Krakow, 103).

³⁰⁵ «Він брався за історію Малоросії, за історичний роман у Вальтер-Скоттовському сенсі, і скінчив усе це «Тарасом Бульбою», в якому виявив крайню недостатність відомостей про малоросійську старовину та незвичайний дар пророцтва в минулому» (Кулиш П. А. (1857), Об отношении малороссийской словесности к общерусской, Эпilog к «Черной Раде», Русская Беседа, № 7, 123-145).

³⁰⁶ Шевырев С. П. (1846), *История русской словесности, преимущественно древней: XXXIII публичные лекции Степана Шевырева Москва*, 157.

³⁰⁷ Там само, 156.

М. Пагодін (приятель Гоголя) також мав пристрасть заперечувати очевидне, анахронічно доводячи, що *великоруська мова* (московська вимова як фонетичний фермент мови загальноімперської) ближча до церковнослов'янської, ніж навіть болгарська і сербська (!) (Погодин, 1856)³⁰⁸. Врешті-решт це означало б, що «великороси», а не «малороси» претендують на першість в конструюванні Русі.

Щодо цього вже в 1856 р. матиме «баталію» український русофіл М. Максимович. Останній хоча й доводив перекрученість концепції свого опонента, однак і сам залишавсь прихильником тієї ідеї, що церковна мова мусить «розчинитись в руському повноголоссі» (Собрание, 1880)³⁰⁹.

Таким чином, східнослов'янські «діалекти» (українська, білоруська і решта мов), рано чи пізно, ставали б «плавильним» матеріалом або «одним живим складом» загальноруської мови (Срезневский, 1959)³¹⁰. Втім, зовсім не випадково, що великорус ліберальних (невдовзі реакційних) поглядів, М. Катков, просуватиме ІТМ в найбільш несприятливій для українства другій половині ХІХ століття (бувши епігоном імперської нації в «Русском вестнике»). В своїй магістерській праці «Про елементи та форми слов'яно-російської мови» (1845) мовознавець Катков досліджуватиме діалекти «давньоруської» мови і церковнослов'янську, дотримуючись класичної структури внутрішньої диференціації (Катков, 1845)³¹¹. Втім, рефлексивніше про стан «руської мови» і «руської нації» М. Катков висловився вже в 1861 р. («Наш язык и что такое свистуны») (Катков, 1861)³¹². Дещо згодом в тому ж

³⁰⁸ Погодин М.П. (1856), Исследования, замечания и лекции о русской истории. Том VII. Период удельный, Москва, 422

³⁰⁹ Собрание сочинений М. Максимовича, Том III. Языкознание. История словесности (1880), Киев, 419- 423, 441-449.

³¹⁰ «Мета перемог народного самку, повне утворення самобутнього руського складу в книжній мові ще попереду; мета ця далека, але помітна: і помітна сама мета, а не примара. Дивлячись з цієї точки зору на історію мови, не можна не бачити її близького зв'язку з історією літератури» (Срезневский И.И. (1959), Мысли об истории русского языка, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 70).

³¹¹ Катков М. (1845), Об элементах и формах славяно-русского языка. Рассуждение, Москва, 1-253.

³¹² «Говорячи про старання галицьких письменників зблизити своє наріччя з літературною мовою, ми справді під літературною мовою розуміли, як тлумачить наші слова «Основа», літературну «великоросійську» мову, але вважали зайвою називати її великоросійською. Ми думали, що на світі існує тільки одна руська мова і що ця мова не становить виключної приналежності якоїсь частини Росії або якоїсь гілки руського народу, південної чи північної, великої чи малої. Так думали не ми одні, так думав цілий Світ, не підозрюючи існування багатьох руських мов, хоча в кожній країні, у кожній народності, а також і в руській, існує безліч

часописі М. Каткова («Русский вестник») вийде стаття А. Іванова, що присвячувалась питанню українофільства й доцільності впровадження української мови (Іванов, 1863)³¹³. Одним словом, імперська теорія мови, що базуватиметься на псевдонаукових (ідеалістичних) засадах (псевдолінгвістичних), буде обумовлена ідеологією русизму/слов'янїзму, а також вірою в «загальноруську ідентичність». Певно, неприйняття самостійності «руських» мов матиме, що очевидно, не лише потенційно політичне, але й традиційно академічне і світоглядне підґрунття. Як наслідок, на 1860-ті рр. загальноруська літературна мова (особливо як фактор «обрусіння») стане мовою посиленої *централізації* (Драгоманов, 1991)³¹⁴.

відтінків народної говірки та безліч народних особливостей. Ми говоримо: руська мова, і не маємо потреби говорити про мову великоросійську. Ця руська мова не є племінною говіркою; вона вироблена історією, і в ній органічно склалися багато стихій. Вона давно вже отримала значення мови літературної; вона здавалася нам справою безперечною; ми (і чи одні ми?) поєднували з нею багато надій. На жаль! можливо, все це одні мрії, і одного прекрасного ранку неблаганна дійсність розвіє їх. Але дійсність, яка б вона не була, краща за мрії. Пошкодувати про них можна, але за них не можна стояти. Що буде, то буде, а що буде, то Бог дасть: так, здається, говорив Богдан Хмельницький, то скажемо й ми. Озираючись на нашу історію, оглядаючи нашу літературу в минулому і теперішньому, допитуючи нашу цивілізацію, ми, на жаль, не бачимо абсолютної неможливості, щоб замість тієї руської мови, якою ми тепер говоримо і пишемо, не з'явився рано чи пізно, за нових історичних умов якась інша руська мова» (Катков М. Н. (1861), *Наши язык и что такое свистуны*, Русский вестник, Т.32, Март, Москва, 3); «Русь і руська мова зародилися майже в один і той же час у двох пунктах нашої землі, на півночі та півдні, у Новгороді та Києві. Перші пам'ятники руської мови, перші висловлювання російської народності з'явилися й тут. Питання про те, якою мовою, малоросійською або великоросійською, писано «Несторовий літопис», є питання абсолютно пусте; тоді не було ні великоросійської, ні малоросійської мови; була одна племінна мова з багатьма суперечностями, і ця мова з появою християнства, під впливом церковної мови, стала загальним виразом руського життя, загальним органом її свідомості» (Там само, 5); «Саме існування малоросійської літератури, якою б вона не була, живий інстинкт цього наріччя, його чарівність, його позиви, – все це свідчить головним чином про те, що руська мова ще не має достатньої сили і що наша народність, хоч би як глибоко ми не відчували її в собі і як би палко не вірили в її майбутнє, є ще тільки вірування, сподівання, надія, а зовсім не така позитивна дійсність, яка б виключала всякий сумнів.» (Там само, 11-12).

³¹³ «Після всього сказаного зрозуміло, як ми повинні дивитися на наших *національних сепаратистів*. Ми бачимо в них ворогів освіти, поборників невігластва (переважно, правда, ненавмисних, несвідомих), ворогів всього руського народу, і переважно тієї частини його, на користь якої вони нібито працюють. Якщо така важлива загальна літературна мова для всіх частин руського народу, то зрозуміло, що прагнення утворити особливу мову для південно-русів знаходило б собі виправдання тільки в такому разі, якби різниця між великоросійським і малоросійським наріччям була така велика, що робила б зовсім неможливим загальноруську літературну мову. Але ми знаємо, що різниця ця зовсім не велика, що кожен малорос легко розуміє великороса; знаємо з іншого боку, що якщо, як уже було сказано, німецькі племена, незрівнянно більш різні, мають одну спільну літературну мову, то такою поготів може бути для всіх росіян; знаємо далі, що наша літературна мова, не належачи одній якійсь місцевості, вироблялась під впливом старослов'янської мови і різних руських наріч і давно вже став загальноруською мовою, мовою всього освіченого класу і всіх, хто стояв з ним у дотику, городян всіх частин руської землі, і чим далі, тим більшу масу охоплює. Знаючи все це, ми бачимо з глибоким обуренням, що українофіли-сепаратисти прагнуть зруйнувати і знищити те, що вже в значній мірі здійснилося, що давно вже йде до повного здійснення, прагнуть знищити найдорожчі плоди нашої історії» (Іванов А. А. (1863), *О малорусском литературном языке и об обучении на нем*, Русский вестник, Т. 45., Москва, 244-267).

³¹⁴ Літературну російську мову М. Драгоманов називав «казьонною руською» або «общерусским наречием», відрізняючи цю мову (переважно міську й державну) від навіть «мужицької московської», т. зв. «великорусского наречия» (Драгоманов М.П. (1991), *Вибране*, Київ: Либідь, 422, 575-585); Єфремов С. (1910), *З нашого життя: про «Історію мого сучасника» В. Короленка*, Рада, ч. 41, 47, 60, 65, 82.

Щодо факту сприяння загальному курсу «руської» національної мови (Срезневский, 1959)³¹⁵, а також поглядам московських слов'янофілів, то очевидно, що Гоголь в цьому розумінні не є стороннім. Але (зробімо обмовку) остільки, оскільки для спільної мрії він висуватиме реальні вимоги. Так, в 1846 р. Гоголь визнає публічно, що майбутня «руська мова» для нього – «*таємниця*» (Костомаров, 1867)³¹⁶. Ідеальна мова, як на нього, повинна мати талановитого письменника, який збиратиме як «*церковно-біблійну*», так і живі зразки мови руських околиць. Складно сказати, чи було це щиро (напевно, так), однак ідеальної загальноруської мови, якою її уявляв Гоголь і коло однодумців 1840-х рр., не складатиметься в силу позасуб'єктивних причин. Мовний стандарт, в якому сполучаються церковнослов'янська, українська, білоруська, рязанська, поморська чи сибірська (або ж «*наріччя*» за системою В. Даля) був, звісно, можливим в теорії (й частково на практиці), утім, недослідженим по факту і нереальним в ідеалі (коли не вважати безпосереднім наслідком лінгвоцид східнослов'янських мов (Катков, 1861)³¹⁷).

³¹⁵ «Головні епохи нашої нової літератури, епохи Прокоповича і Кантемира, Ломоносова і Сумарокова, Державіна і Фонвізіна, Карамзіна і Крилова, Жуковського і Пушкіна – це епохи розвитку народності у книжній мові навіть більше, ніж епохи удосконалення літератури за її змістом, епохи розвитку народності літературної мови у відношенні до слів і зворотів, до складу і стилю і т. п. Переходячи з однієї з цих епох до іншої, наша література сходила як по сходах все вище до своєї мети. Ціль ще попереду й далека, але видна. Захоплення Заходом стигне; свідомість своїх власних сил зріє дедалі більше. Наслідувати чужого, як раніше наслідували, ми вже не можемо, не вміємо. Наша вченість і наша література, наші погляди на предмети науки та мистецтва схожі на західні, але відрізняються від них, так само як і народність наша відрізняється від західної. Часто проти нашої волі ми залишаємося тим, чим створені, безсило намагаючись бути іншим, і піднімаємося до самотності, анітрохи не підтримуючи себе підпорою, на яку намагаємось спиратися. Ще народний російський склад мови не вважається придатним для важливих істин науки, ще народний російський розмір надто простий для високої поезії, але й той і інший вже отримали законність у літературі, що вже стали необхідні. Досягнувши самотності в літературній мові, ми досягнемо самотності і в літературному смаку і матимемо нарешті свою російську літературу – не за одним звуком, а й за духом. Зрозуміло, що як дивно, неможливо, не повинно досягати в книжній мові повної простонародності слів і зворотів, відкидаючи від неї все, чого немає в мові простого народу, і вводячи все, що в ній є, так дивно, неможливо, не повинно обмежувати і коло літературних ідей лише тим, що не чуже в цьому відношенні до народу. Залишитися і знову додається в нашій книжній мові, чого не було і не буде в мові простого народу, і все-таки вона буде народною за духом, цілком російською; залишиться і знову додається в змісті літератури нашої, чого не було і не буде в усній словесності простого народу, і все-таки вона буде народною за духом, цілком руською – буде, коли мова її стане народною» (Срезневский И.И. (1959), *Мысли об истории русского языка*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 78-79).

³¹⁶ Варто зауважити, що так говорить письменник, свідоме життя якого полягало у писанні «по-руськи». Втім, в наскільки зародковому стані перебувала загальноруська діалектологія аж навіть на 1860-ті рр (тобто, майже 20 років по смерті Гоголя) можна судити з розвідки М. Костомарова (Костомаров, Н. И. (1867), *Об отношении русской истории к географии и этнографии*, Исторические монографии и исследования, СПб, 369-372.).

³¹⁷ «Тим не менш, ми бачили такі малоросійські алфавіти, яких, ймовірно, немає ніде в цілому світі, не алфавіти, а ноти, якими вловлюються не тільки відтінки і тони говірки, але чи не модуляції голосу. Втім, і в

На цій підставі можна висунути тезу, що для Гоголя синтезована мова була досить примарною/недосяжною/утопічною, однак ідея чи радше *ідеал* мови, яка б представляла велику руську націю, суттєво впливав на нього і московське оточення. Отже, мова, про яку говорили і мріяли русофіли, в реальності була посунута на дуже невизначений термін. У цьому сенсі Гоголь радше і був реалістом.

2.3 Десакралізуючі / децентралізуючі теорії «загальноруської» мови: українсько-польська критика

Перша теорія, яка нам відома, мала русинське коріння. Так, на поч. XIX ст. виникає альтернативний погляд, що стосується походження «руської» мови. Власне, увагу до автора цієї мовознавчої концепції в 1857 р. привернув (чи поновив) київський українофіл П. Куліш. Йдеться про Івана Могильницького (священника з Дроздова) – того, хто з перших відгукнеться на західну теорію (зокрема, систему Й. Добровського, дещо зkritикуючи). Але П. Куліш, у другому томі «Записок Южной Руси» (щодо цієї статті), зауважив, що на 1850-ті рр. питання самобутності «південно-руської» мови постає, по суті, з новою силою (Куліш, 1857)³¹⁸. Постать І. Могильницького знаходимо погляд на історію української мови. «Руська мова», як вважав І. Могильницький (до якої він залучав українську і білоруську (Куліш)³¹⁹), настільки не схожа на решту слов'янських мов, що не має спільного ані з церковнослов'янською, ані з московською, яка, як він зазначає, тепер зветься

самій «Оснoві» ми бачимо алфавіт, який має своєю і найголовнішою метою уловлювати відтінки звуку, з повним забуттям етимології та всіх переказів мови. Українські літератори пишуть тепер: перейметця, кінетця, розсердиця; але, дотримуючись цієї системи, і ми повинні писати: кінетця, розсердитися або розсердитися; слідуючи цій системі, рязанець повинен вимагати особливого зображення для звуку г, який у нього більш підходить до малоросійського, ніж до загальноприйнятого. Московський житель, а ще більше житель смоленський вимагатиме літери а там, де пишеться о. Костроміч і вологжанин побажають відновити фонетичну силу літери б там, де в нас ставиться о, а в нього чується особливий звук, який, ймовірно, за старих часів і позначався цією безмовною літерою (як, наприклад, у слові хвора і т.п.). Українські літератори не хочуть писати хліб, а пишуть хліб; а й у новгородському краю кажуть також хліб, а чи не хліб. Нам здається, що така дбайливість про уловлення звуків на шкоду етимології та переказу є зайвою. Живий говір зможе сам вимовити своє слово, хоч би як воно було написано; а якщо він з часом, завдяки книзі, зробить якусь поступку етимології та переказу, то в цьому, нам таку випадковість немає потреби. Але, повторюємо, ми не вважаємо себе вправі давати якісь поради українським літераторам; вони краще за нашого повинні знати, що слід і чого не слід у їхній справі», (Катков М. Н. (1861), *Наш язык и что такое свистуны*, Русский вестник, Т.32, Март, Москва, 1-2).

³¹⁸ Куліш П. (1857), *Записки о Южной Руси*, Т. 2, СПб, 259-260.

³¹⁹ Там само, 271.

«російською» (Кулиш)³²⁰. Тому «руська мова» є і має бути окремою ланкою в слов'янській родині (Кулиш)³²¹. Отже, в 1850-ті рр. П. Куліш, по суті, штудіюючи попередників, добирає науково-теоретичну базу для обґрунтувань української мови та її самостійності в руськім світі.

Звісно, оригінальні теорії серед українців Російської імперії були й раніше. Оскільки мова в ХІХ ст. була чи не найвиразнішим маркером давності народу (нації), то певний час церковнослов'янську самі *російські українці* вважали або похідною або доволі подібною до «малоросійського наріччя», і, як для носіїв української, це мало своєрідне пояснення. *Церковна мова* (звісно, зваживши на її істотні риси) правописно (візуально) й фонетично ближче українській фонетиці (в «руській» редакції церковнослов'янської), ніж, очевидно, московській чи білоруській вимові (Куземська, 2012)³²². Проте в ХІХ ст. дехто з імперського українського середовища – О. Павловський (Павловский, 1822)³²³, Й. Бодянський (Письма, 1893)³²⁴, А. Метлинський (Метлинский, 1839)³²⁵, М. Костомаров (Галка та

³²⁰ Там само, 263.

³²¹ Там само, 267-269.

³²² Куземська Г. (2012), *Якою мовою молилася давня Україна: правила української транслітерації церковнослов'янських текстів*, Київ: КЖД «Софія», 5-11.

³²³ «Правила для малоросійського наріччя чи якимсь вченим товариством ще не писані і не затверджені; а тому й невідомо ще, як слід писати на цій говірці правильно; і я в Граматиці писав слова з тієї вимови, або вживання, яке мені траплялося чути в різних місцях, а найголовніше в Києві, де, як відомо, раніше жили найдавніші слов'яни поляни, Кий будівничий Києва, самі государі і малоросійські гетьмани, а отже й мова була в чистому стані, принаймні трапляються випадки і тепер чути різні зміни малоросійського наріччя. Однак я не сперечаюся і в тому, що нині полтавська говірка київську переважає, і не без причини» (Павловский А. П. (1822), Прибавление к грамматике малороссийского наречия. Или, ответ на рецензию, сделанную на оную грамматику, СПб, 15-16).

³²⁴ Й. Бодянський вважав, що церковна мова була спільною книжною мовою для південних і північних русів (він називає її «церковный книжный язык» або «древний русский язык»). Концепція Бодяньського доводила наступне: що далі до ХІV ст., то більше народних руських рис проявлялося в текстах, а після татарського лихоліття наріччя дедалі більше ставали окремими мовами (Бодянский О. М. (1835), *Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов*, Ученые записки императорского Московского университета, ч. IX, № III, 475-481, 489-491). Згідно з Й. Бодяньським обидва руських наріччя були однаково давніми. Ось що писав Й. Бодяньський до свого батька в 1843 р.: «Золотуха була причиною моєї майже 2-річної хвороби за кордоном. Вона, здається, у нас спадкова; тим обережніше маю поводитися з нею. Втім, при особистому побаченні на вакаціях (червень-серпень) я розповім вам про неї і про засоби, якими я її позбувся, у всіх подробицях. Тоді ж ви почуєте від мене виразну розповідь про ті 12 слов'янських живих мов і дві мертві, про засвоєння яких багато писали ваші журнали з нагоди мого приїзду. Тепер назву їх тільки поіменно: 1) велико 2) мало 3) білоруська; 4) церковно-слов'янська (всі вони були мені ще на Русі відомі); 5) ново-булгарська, 6) сербська, 7) хорватська, 8) хорутано-словенська, 9) угро-словенська, 10) чеська, 11) польська, 12) сербсько-лужицька верхня, 13) сербсько-лужицька нижня, 14) древанська» (*Письма О. М. Бодянского к отцу* (1893), Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 59).

³²⁵ «Південноруська мова, якою говорили наші перші літописці, як би в ковчезі від потопу часів уберегли заповіт прабатьків Російського царства до потомства, південноруська мова, якою батьки наші оспівали в

інші, 1843)³²⁶, П. Білецький-Носенко (Білецький-Носенко, 1966)³²⁷, Д. Мордовцев (Мордовцев, 1859)³²⁸ – були переконані (або в усякому разі здогадувались), що малоросійська мова близька до найдавніших пам'яток слов'янського письма і давньоруської доби. Попри недоліки окремих інтерпретацій, це, так чи інак, збільшувало шанси, що українська непохитно стоятиме побіля витоків «руської мови» – отже, мови середньовічної Наддніпрящини (зокрема, книжної). В 1832 р. (в петербурзький період) Гоголь «інтуїтивно» вважатиме, що руська мова або ж «*русская молвь*», – яка згідно зі «Страшною помстою» тягнеться до Карпат (Гоголь, 2009)³²⁹, – є архаїчною (див.: «Погляд на складання Малоросії» про давність козацького населення). Щоправда, Гоголь ще не підозрював факту, що з церковною в неї спільного, науково кажучи, небагато (до цих висновків мовознаці доходитимуть поступово). Тому в 1831 р. Гоголь звично вважатиме, що «язык малороссийский довольно звучен, несмотря на то, что принял много

думах своїх життя і славу південної Русі, цієї священної колиски могутнього царства – мова, яку, мабуть, звучали промови князів київських, прабатьків наших царів православних, котрих слова і вислови і донині звучать у Святому Письмі... Південноруська мова, кажу, з дня на день забувається і мовкне, – і – прийде час – забудеться і змовкне», «До речі про правопис! Чи не дивно, що правопис у найдавніших списках словеноцерковних літописів та інших книг у багатьох випадках так, смію сказати, пристосовується до властивостей південноруської мови, що іноді приходить на думку: чи не для цього саме мови він і придуманий?» (Метлинский, А. Л. (1839), *Думки і пісні та ще де-що Амвросія Могили*, Харьков, 1, 15-17).

³²⁶ Галка И. (1843), *Обзор сочинений писанных на малороссийском языке*, Молодик на 1844 год: украинский литературный сборник, Харьков, 157-160; Про завдання етнографії і діалектології (українська, білоруська, новгородська, рязанська, донська) див.: Костомаров, Н. И. (1867), *Об отношении русской истории к географии и этнографии*, Исторические монографии и исследования, СПб, 369-372.

³²⁷ В 1843 р. в мовознавчій розвідці до свого словника П. Білецький-Носенко напише: «Что такое малороссийский язык? – это славеноцерковное наречие народа земледельцев-пастырей и воинов, проведенное судьбою сквозь безчисленные испытания и перевороты политические и вдруг остановленное на ходу образования европейского на степени посредственности и почти простонародия. Это язык предков наших Руси, которым издревле говорили добронравные поляне обеих сторон Днепра, суличи, угличи (жители реки Углы, ныне Орель) и вообще многие миллионы славян от гор Крапаксихъ (Хорватскихъ) до реки Волги» (Білецький-Носенко П. (1966), *Словник української мови*, Київ: Наукова думка, 21-22). В 1845 р. М. Максимович підготує рецензію на словник Білецького-Носенка з деякими офіційними заувагами. Останній відповідь офіційним листом, який завершувався словами: «Я почел бы себя счастливым, если бы мои сочинения были изданы, как они есть, – пусть счастливые подаровитее меня обработают их с лучшим успехом, по готовому пути, проложенном мною для пользы *общерусского языка*, которого корни находятся в *южнорусском*». Однак рукопис було повернено. Словник так і не дійшов до друку (Там само, 13-14).

³²⁸ Мордовцев, Д. Л. (1859), *Казак и море*, Малорусский литературный сборник, Саратов, 9-27.

³²⁹ В «Страшній помсті» Гоголь пише: «Ще до Карпатських гір почуєш руську мову, і за горами ще де-не-де відгукнеться наче рідне слово; а там уже й віра не та, і мова не та» (Гоголь Н. В. (1959), *Полное собрание сочинений в 6 томах*, Т. 1, Москва, Издательство АН СССР, 179).

грубых татарских слов, и к церковному славянскому гораздо ближе, чем русский (авт. – великорусский)» (Гоголь, 2009)³³⁰.

Близький погляд на церковнослов'янську мову вже мав київський українофіл Г. Андрузький. В «Записках про поезію і мову» (1846) на закид, що українська мова не має абстрактних понять (що свідчило б про непридатність до високого стилю) Андрузький відповість: «А на каком языке священное писание? Разве это не предковский малороссийский язык? И не выражено на нем всяких понятий человеческих и какие особенные понятия нужны для литератора, которых бы не было на малороссийском языке?» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990)³³¹. З мовознавчої точки зору Андрузький якщо й не виводить церковнослов'янську мову з української (принаймні не зовсім зрозуміло), то в усякому разі зазначає, що її виникнення і опрацювання завдячує українцям. Це дає йому підстави стверджувати, що офранцужене великоруське панство віддає перевагу словам «сентиментальность», «генерал», «министр», натомість уникає при цьому, здавалося б, книжних російських: «чувственность», «воевода», «боярин». «Мы изобрели слова, вы их забросили» – підсумовує Андрузький.

Але в ті ж 1830-40-ві рр. двох українських філологів і мовознавців давно цікавила діалектологія: А. Метлинського й початківця П. Куліша. Приміром, в листі від 4 грудня 1846 р. харків'янин Метлинський ділиться з киянином Кулішем своїми спостереженнями щодо діалектної мапи (від новгородських фонетичних рис до українсько-галицьких) (Куліш, 2005)³³². У 1858 р. (в неопублікованій статті «Дві мови: книжня і народня») Куліш дасть розлогий коментар про сутність російської літературної мови і її історії (наведемо повну цитату): «І довго, довго російская словесность, по разуму й толку письменного люду, здавалась усякому, хто її відав, рідною, чи як-то її величали отечественною; і недавно тільки почали деякі голові її початку й

³³⁰ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 9, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 785.

³³¹ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 2 (1990), Київ, Наукова думка, 430.

³³² Куліш П. (2005), *Повне зібрання творів. Листи, Т. I.*, Київ, 125-128.

зросту доглядатись і з народньою мовою, з народньою піснею рівняти. Недавно почали постерігати, що чого ж вона тільки до письменного, до ученого, до городського, до спанілого люду промовляє, і чом її проста людина, хоть би й найрозумніша, не розуміє, а зрозумівши, чому в її не смакує, чому до серця її не приймає! Недавно почали дивоватись, чому писані вірши, хоть сто раз їх люде чули, не вкореняються в голові так як неписана пісня, котору іноді раз тільки чоловік почує, да й до віку не забуде!.. Чому? чому? да й кінця нема питанням. А вона, отта словесність, колись монастирська болгарська, підправлена трошки, ніби нехотя, українським словом, потім академічна, помазана польщиною, а далі пересажена до столиць і московською мовою круто замішана – пише собі да й пише, друкує да й друкує, радить да й радить, учить да й учить, судить да й судить, мало вважаючи або й зовсім не вважаючи на мужиків і на їх здорове, голосне, чисте слово. Гарно її привітають по городах і по сільських будинках; а що по хатах її не знають да й знати не бажають, то на те хатні люде – темнота, на те вони злидні, і розум у їх невеличкий, і слово в їх до землі поникле» (Куліш, 1914)³³³. Можна сказати, що йшлося про пробудження не лише національної, але й фактично мовознавчої свідомості, що підтверджує Куліш.

Згадуваний нами лист М. Костомарова до А. Герцена, датований 1860-им р., також відзначився коментарем з мовної політики. В додатку до «Полярної зірки» Костомаров скаже: «Ми хотіли б понад те, щоб уряд не тільки не перешкоджав нам, Українцям, розвивати свою мову, але сприяв би цій справі і зробив тепер же розпорядження, щоб у школах, які – як він сам уже оголосив – будуть заведені для нашого народу, предмети викладалися рідною мовою, її зрозумілою, а не офіційно-великоросійською, інакше народ український заучуватиме лише слова, не розвиваючи своїх понять. Більше ми не будемо вимагати і бажати, що для себе, нічого, незалежно від загальних, разом з усією Росією, бажань. Ніхто з нас не думає про відторгнення

³³³ Куліш П. О. (1914), *Дві мови: книжня і народня*, Україна: науковий трьохмісячник українознавства, Кн. 3, Київ, 28.

Південної Русі від зв'язків з Росією. Навпаки, ми б хотіли, щоб всі інші Слов'яни з'єдналися з нами в один союз, навіть під скіпетром руського государя, якщо цей государ стане государем вільних народів, а не всепожираючою татарсько-німецькою московщиною. У майбутньому слов'янському союзі, в нього ж віруємо і його ж часе, наша Південна Русь повинна скласти окреме, цивільне ціле на всьому просторі, де народ говорить південноруською мовою, зі збереженням єдності, заснованої не на згубній, *вмертвляючій централізації*, а на ясній свідомості рівноправності та своїх власних вигод. Щоб наші нащадки побачили те, що навряд чи якомусь Симеону з нашого покоління судилося побачити, – потрібно, щоб Слов'яни очищалися від своїх старих забобонів! » (Костомарова, 1860)³³⁴. Відповідно, у циклі листів «Росія і Польща» щодо українців Герцен матиме чітку позицію: «Розв'яжіть їм руки, розв'яжіть їм мову, нехай їхня мова буде абсолютно вільна, і тоді нехай вони скажуть своє слово, перейдуть через батіг до нас, через папіж до вас чи вони розумні, простягнуть нам обом руки на братський союз і на незалежність від обох» (Герцен, 1958)³³⁵.

У 1869 р. у світ вийшла праця І. Прижова «Малоросія (Південна Русь) та історія її літератури», де рецензентом в часописі «Правда» виступить П. Куліш. Попри позитивний відгук на книгу, його головні зауваги будуть не менш слухними. Так, Куліш почав зі спростування наклепів московської пропаганди, яка твердить про неіснування української мови як самостійної одиниці в системі слов'янських мов. Цитата: «Учені слов'янські рішили уже давно, що мова наша становить окремішну, широку, розкішну, самостійну галузь на слов'янським словеснім дереві. Незважа на те і на дійсний факт, що мова наша жила споконвіку своїм питомим органічним життям і ниньки, при трудних обставинах, именно при централістичних забаганках так званої русофільської партії в Росії і в Галичині, живе і розживається чимраз краще, -

³³⁴ Костомаров Н. (1860), *Україна (Письмо к издателю «Колокола»)*, Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде», Лист 61,

³³⁵ Герцен А. И. (1958), *Сочинения в 9 томах. Том 7 (Статьи 1853-1963 гг.)*, М.: Художественная литература, 194.

не зважа на те, нехтували донедавна самотійність її дневникарі польські, а відколи ці пересвідчилися об нестійности своєї праці, нехтують її ще московські політики, що в централізації мов слов'янських добачають і певне средство скріплення царства російського». Куліш явно вказує на російську мову як на політичний інструмент «скріплення» (т. зв «скрепу») і ширше – політики «централізації мов». Але найголовніше – Кулішів підхід є науковим: «В данім разі станули проти Каткову і Буслаєву (авт. – московські лінгвісти) з їх закордонськими і галицькими партизанами, так звані українофіли до боротьби. Боротьба ця була нерівна, не через те, щоб українофілам не ставало на добрих філологах і лінгвістах, котрі одні мають незаперечне право рішати об самотійности якої-небудь мови, а іно через се, що згадані централізаторове не боролись сим ружжем ученого світу, а просто кричали своє: у нас сіла, нет, і нет!» (Куліш, 1869)³³⁶. Таким чином, П. Куліш наводить приклад принципово антинаукового ставлення до мовного питання в Росії з московського боку (в умовах XIX ст.).

Настрої і докази П. Куліша легко увідповіднити з тогочасною польською критикою. Мовознавчий аналіз московської мови, вже згаданий нами на початку, доводив наступне: «Безсмертний Шафарик велику кривду вчинив слов'янству, що не дослідивши належно московської мови, у чому сам зізнається в своєму «Народопису», запевнив світ у тім, що московська мова, опріч білоруського і малоруського наріччя, є єдиною руською мовою і два ті наріччя собі підпорядковує» (Zorian, 1867)³³⁷.

Автор статті, Зорян (літературний псевдонім Павлина Свенцицького (Święcicki, 2020)³³⁸), в історичному екскурсі висвітлює походження цієї мови: від книжних новгородсько-київських впливів на Суздаль, Клязьму і Москву до Петра I, Ломоносова, Карамзіна, Пушкіна, Лермонтова й Гоголя як впроваджувачів і вдосконалювачів літературного стандарту. Підкреслюючи

³³⁶ Куліш П. (1869), *Малоросія (южна Русь) і історія її літератури, почавши від XI. до XVIII. віку. (I. Прижова). Слово від редакції*, Правда: письмо наукове і літературне, Річник 3, Львів, 301-302.

³³⁷ Zorian (1867), *Szafarzyk był w błędzie stawiać język moskiewski u czoła narzeczy ruskich*, Siolo: pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim, z.3, Lwów, 113.

³³⁸ Święcicki P. (2020), *Opowieści stepowe*. (Pisma prozą), Białystok, 844-846.

штучний характер мови, Свенцицький вказує лише на її бідність: «Останнім часом Гоголь і українські письменники, пишучи московською, підпирають занепадаючу будову штучної мови; а петербурзькі письменники останніми роками не гребують вживать навіть одверто польських слів» (Święcicki, 2020a)³³⁹. Зрештою московську мову Свенцицький називає «церковно-болгарським наріччям, помережаним пізнішими додатками». Критик також зауважить, що наднародні, штучні мови минулого давно занепали або занепадають, проте московська – єдина в слов'янському світі, котра є книжною і мертвою, тому так само не має майбутнього. З деяким жалем він констатує: «Москалі єдині, не маючи народу, який говорив би рідною, а не прийнятою слов'янською мовою, стоять самотні, бачачи неunikну загибель, бо тут рятунку немає». Отже, Шафарик не зарадив цьому, як і не добачав, на думку Свенцицького, перспективи для живих слов'янських мов (зокрема, в українській і її літературі). Власне кажучи, тим небезпечнішим жива мова являлась для централізаційної політики царизму, а вже в 1882 р. Куліш напише: «Памятне бо нам слово московського оракула: що польське повстання єсть ніщо, як порівняти його з повстанням літературної України. Там, рече, відпала б, може, під лихий час, невеличка провінція від імперії, а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе імперію по самій серцевині» (Куліш та інші, 1882)³⁴⁰.

³³⁹ Там само, 117.

³⁴⁰ Куліш П. О. (1882), Хуторна поезія, Львів, 131-132. До речі, в тому ж 1882 р. (після-емський синдром) письменник М. Старицький (майбутній автор «За двома зайцями») в листі до Д. Мордовецького критикуватиме мовно-політичну концепцію М. Костомарова: «От хоч би розправа шановного Н. І. Костомарова, бодай писана і з добрим наміром, а наробила великої шкоди: уже одно те, що «Киевлянин» з великою приязню простяг до Миколая Івановича руки, назвав його своїм, а нас усіх згола сепаративними дурнями, від яких відпльовується Костомаров, – то уже це може свідчити, у чий огорог попав шановний добродій п. Костомаров? **Я вже й не кажу про те, що сама думка д. Костомарова невірна: раз тільки залишити мову українську для самих нижчих потреб безграмотного люду (бо грамотний уже матиме собі панську – культурну мову) і тішити себе тим, що всі грамотними не поробляться, то краще зовсім занедбати мову.** Кажете, що наша інтелігенція одірвалась од народу; якщо так, то перша й найважливіша повинність її – злитись з народом, стати в голові його, а для сего – перша засоба зажити його мову, увести її з шаною у сім'ю. Мені здається, що українофіли і єсть та частина інтелігенції, яка хоче засунути ту прорву, що лягла між народом і нами, і стати на послугу народові, з'єднавшись з ним і думкою, й словом» (Старицький М. (1990), *Твори в шести томах, Том шостий*, Київ: Дніпро, 445-446).

РОЗДІЛ 3. РУСЬ ЯК УТОПІЯ: ПРОЄКЦІЇ ОБРАЗУ В «ІДЕАЛЬНЕ» МИНУЛЕ ТА «УЯВНЕ» МАЙБУТНЄ

3.1 «Загальноруський» образ історичної Русі: візія М. Гоголя

Національна самопрезентація, мова, психіка, етика та походження утворюють спільний комплекс «індивідуального» та «уявного», що скеровує дослідника до проблем творчості, ідей, уявлень, мрій та ідеалів. Як правило, елементи «індивідуального» біографії письменників відіграють визначну роль у творчій діяльності, тому, чи слід вважати М. Гоголя утопічним мислителем та ідеалістом (Sargent, 2010)³⁴¹? До якої міри виправдано, ба навіть коректно вважати письменника й релігійного мислителя ідеалістом чи реалістом? Ці та інші питання ми спробуємо розглянути у цьому розділі.

Свого часу американська гоголезнавиця Е. Бояновська слушно зауважила, що в ліричності руських поетів М. Гоголя «велич Росії досі залишається у сфері можливого. Отже, російські поети не розкривають Росію в її нинішньому вбогому стані, а просто натякають на її майбутню Утопію» (Бояновська, 2013)³⁴². Так само дослідниця стверджувала, що, на думку Гоголя, «до золотої доби Росії справа ще не дійшла і вона лежить у межах

³⁴¹Що таке «утопія» пояснює Л. Т. Сарджент: «Слово утопія вигадане Томасом Мором (1478-1535) як назва уявної країни, яку він описав в своїй коротенькій латиномовній книзі 1516 р., опублікованій як «*Libellus vere aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo rei publicae statu, de qua nova Insula Vtopia*». Нині вона відома як Утопія. Слово засновано на грецькому «*topos*» – означає «місце» або «де», і «*u*» від префікса «*ou*», що означає «ні» або «не». Проте в «Шести рядках про Острів Утопія» Мор дає читачеві поему, що називає Утопію «Євтопією» (Щасливою Землею чи гарним місцем)). Як наслідок, слово Утопія, що просто означає «безмісць» або «ніде», стало відсилати до гарного місця, що є недійсне» (Sargent L.T. (2010), *Utopianism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, p. 2). Проте для укладання поняття «утопії» Л. Т. Сарджент пропонує і додаткове поняття, таке як «суспільне марення» (social dreaming). Що також важливо, в книзі Сарджента утопія як «гарне місце» (good place) має протилежність – себто «погане місце» або «bad place». Найчастіше воно відоме в літературознавстві назвою «анти-утопія» (букв. «проти-ніде»), хоча серед дослідників утопізму усталився дещо інший термін – дистопія: від гр. *dus* (поганий) і *topos* (місце). Сарджент пише: «Виявлено утопії, що були написані задовго до Мора, хоч останній і винайшов це слово. Ті нові слова додано задля опису різних типів утопій, таких як *дистопія*, що означає погане місце, котре, наскільки нам відомо, вперше впроваджено у 1747 р. Генрі Л'юїсом Янгом (Henry Lewis Younger) (нар. 1694). Це поняття увійшло в його «Утопія або Золота доба Аполлона», отримавши стандартне використання. Називати ж щось «утопічним» від самого початку стало способом заміни «нереалістичного» (Там само, 2,4). Отже, лексичний мікроряд, що відображає утопічне та ідеалістичне мислення, ми вбачатимемо у поняттях, уживаних із відповідним семантичним відтінком (для перш. пол. XIX ст.): утопия, счастье, мечта, идиллия, фантазия, представление, идея, идеал, совершенное представление, неосуществимое представление, проэкт, сон, иллюзия тощо). В загальному природою цих понять ми вважатимемо викривлене або видозмінене розуміння реальності, уявлень про неї.

³⁴² Бояновська, Е. (2013), *Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом*, Темпора, Київ, 496.

досяжного – щось на кшталт майбутнього комуністичного ідеалу в совєтські часи... Гоголь просто попросив своїх співвітчизників радше перетворитися на більших росіян, ніж стати іншими» (Бояновська, 2013а)³⁴³. В цілому Е. Бояновська розставила деякі акценти, вказавши на проблемні місця, які спробуємо концептуалізувати та удокладнити. До слова, слід сказати, що (разом з Бояновською) пермський дослідник М. Суслов також вважав історіософську концепцію Гоголя утопічним (ідеалістично-християнським) проєктом (Суслов, 2003)³⁴⁴ (не удокладнюючи, щоправда, резонансу та ідеологічних контрастів, які відображали національні контексти імперії). В будь-якому разі, виразно помітно, що дослідники-гоголезнавці доволі близько ставлять проблему утопізму в інтелектуальній історії як «руського романтизму», так і М. Гоголя, зокрема.

Вже Лайман Тауер Сарджент (засновник напряму *utopian studies* в США) зазначав, що теоретичне підґрунтя комунізму в Радянському Союзі, Китаї, націонал-соціалізму в Німеччині, ісламізму в Афганістані має утопічну природу (Sargent, 2010)³⁴⁵. Ідеології цього штибу належать до явищ ХХ ст., причому генеалогія деяких сягає значно раніших часів. Щоправда, зміст утопічних досліджень у слов'янсько-європейському контексті, по суті, не апробований на достатньому рівні. Дослідження утопічної думки в слов'янському інтелектуальному просторі досі лишає широке поле для теоретизувань та подальшої історіографізації. Так, руська/російська національна й імперська ідеологія (зокрема, т. зв. імперіалізм) заслуговує не меншої уваги дослідника, аніж радянський період, що може розглядатися спробою формування специфічно наднаціонального комуністичного народу. З цієї причини порівняння національних ідеологій (модерних і домодерних) набувають не лише важливої актуальності, але теоретичного й практичного значення.

³⁴³ Там само, 472.

³⁴⁴ Суслов М. Д., (2003), *Эволюция консервативной утопии в России в XIX веке*, Вестник пермского университета, Выпуск 4., 91-92.

³⁴⁵ Sargent L.T. (2010), *Utopianism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 9.

В контексті методології зазначимо: українська історіографія торкалась проблеми історії утопічної думки і має певні теоретичні напрацювання (попередимо читача, що наша бібліографія не претендує на вичерпність). У 1906 р. в часописі «Нова громада» Л. Українка (Лариса Косач) провела чи не найперший в вітчизняній історіографії аналіз утопій як літературного жанру (Українка, 1977)³⁴⁶. У 1911 р. світ побачила стаття «хатянина» й модерного критика А. Товкачевського: «Утопія і дійсність: До характеристики української інтелігенції»³⁴⁷ (Товкачевський, 1911). У пізньорадянський період осмислення утопії провадили дисиденти: Л. Лук'яненко (Слово, 2012)³⁴⁸, Л. Плющ (Entretiens, 2010)³⁴⁹, М. Руденко (2015)³⁵⁰, П. Григоренко (Експертиза, 1978)³⁵¹ та інші. Так, підходячи аналітично до основ марксизму-ленінізму, дисиденти виявляли діалектичні суперечності центральних поглядів більшовицького марксизму, отже – й державної ідеології СРСР. Щодо Л. Плюща, то український інтелектуал не тільки «перехворів» і проаналізував «науковий утопізм» К. Маркса, але й розкривав риси ідеології євразійства й російського імперіалізму (докладніше в інтерв'ю французької політилогині Елен Блан).

У 1990-ті рр., розглянувши розвиток всеслов'янської ідеології (XVII-XIX ст.), славіст Є. Пащенко систематизував ідеї, що вказували на утопійність панславістичних ідеологій (Пащенко, 1995)³⁵². Філософ Л. Чорна у 2017 р. здійснила порівняльний аналіз основних філософських понять: «ідея», «ідеал», «утопія» та їх відмінності (Чорна, 2017)³⁵³. Політолог В. Бушанський

³⁴⁶ Українка Л. (1977), Зібрання творів у 12 томах. Т.8. Київ: Наукова думка, 155-198.

³⁴⁷ Товкачевський А. (1911), Утопія і дійсність: До характеристики української інтелігенції. Київ, 13-29.

³⁴⁸ Слово Левка Лук'яненка про Олексу Тихого (2012) Доступ через: <https://www.youtube.com/watch?v=nNXw3bJ07Yk>

³⁴⁹ Entretiens avec Leonid Pliouchtch 01/11 (2010), https://www.youtube.com/watch?v=GLq_NaOQ3c4&list=PLERu1jLNkLOIEc_MFmJQ6BuXm3teoLqLU&index=11

³⁵⁰ Руденко М. (2015), *Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології*, ТОВ Видавництво «КЛІО», 355-356.

³⁵¹ Експертиза Петра Григоренко (1978 г. США) Доступ через: <https://www.youtube.com/watch?v=GruqTjeLeKk>

³⁵² Пащенко Є. В. (1995), Реалії та міфології міжслов'янських відносин, Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств, Київ. Доступ через: <http://litopys.org.ua/polpost/r4a5.htm>

³⁵³ Чорна Л. (2017), Ідеал як соціокультурний феномен у дискурсі модерну та постмодерну, Київ, 176-233.

(2018)³⁵⁴ присвятив розвідку утопіям та антиутопіям у європейській культурі. Історик Я. Грицак, осмислюючи «мрію» як один із ключових факторів модернізації та «українську утопію» як образ вільної і заможної країни, в коротенькому нарисі здійснив спробу окреслити виклики, перспективи і ризики проєкційних уявлень (Грицак, 2021)³⁵⁵. До всього Я. Грицак вбачає паралель між українськими модернізаторами сьогодення і українськими марксистами минулого на підставі візій майбутнього, що, як правило, зумовлюються прогресивними ідеологіями.

Відзначимо ситуацію і у російській історіографії. Певну цікавість для нас мають праці М. Геллера і А. Некріча (2000)³⁵⁶, В. Твардовської та Б. Ітенберга (1999)³⁵⁷, А. Пеліпенка (2013)³⁵⁸, М. Сулова (2003, 2013)³⁵⁹, О. Торбакова (2023)³⁶⁰. Однак зазначимо, що комплексного вивчення утопічної думки (теорій, практик, критик), презентацій мислення історичної й сучасної

³⁵⁴ Бушанський В. (2018), Утопії й антиутопії в європейській культурі, Наукові записки, Випуск 3-4 (95- 96), 30-58.

³⁵⁵ «Зізнаючись у симпатії до ліберальної демократії, я не вважаю себе лібералом. У наші часи, коли все таке мінливе і випаровується, як роса на сонці, жодна розсудлива людина не може бути прихильником однієї і тільки однієї ідеології – треба бути плинним. Тут я додержуюсь поради, яку запропонував Лешек Колаковський у своєму відомому тексті «Як бути консервативно-ліберальним соціалістом»: «Ніколи не було й не буде таких поліпшень і вдосконалень людського життя, за які не треба було би платити погіршеннями, і з огляду на це в усіх проєктах реформ ми зобов'язані запитувати себе про їхню ціну», Грицак Я. (2021), Подолати минуле: глобальна історія України, Київ: Портал, 395-402.

³⁵⁶ Михайл Геллер та Александр Некріч у праці «Утопія при владі» (1982) переконливо доводили, що більшовицька революція була утопією фактично від початку. Не будучи раптовим явищем, вона залишалася рушійною силою всеросійської і совєтської історіографії. Так, дослідники вважали, що: «Н. Бердяев ошибался, полагая, что большевизм «оказался наименее утопическим и наиболее реалистическим, наиболее соответствующим всей ситуации, как она сложилась в России в 1917 году». Большевизм победил легко, почти без сопротивления ибо предлагал утопию: все, всем и сразу» (Геллер М. Я., Некрич А.М. (2000), Утопия у власти. История Советского Союза с 1917-го года до наших дней, Москва: МИК, 48). Втім, посилаючись на історичні уявлення очільника жандармського відділу А. Бенкендорфа (1791-1844), автори висловились і щодо російського історієписання як такого: «Граф Бенкендорф писал: «Прошедшее России было удивительно, ее настоящее более, чем великолепно, что же касается ее будущего, то оно выше всего, что может нарисовать себе самое смелое воображение». Именно с этой точки зрения, полагал он, «русская история должна быть рассматриваема и писана». Первый шеф корпуса жандармов был твердо убежден в справедливости этой точки зрения. А. М. Горький, учивший: «Нам необходимо знать все, что было в прошлом, но не так, как об этом уже рассказано, а так, как все это освещается учением Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина» – был твердо убежден в необходимости этой точки зрения» (Там само, 7-8).

³⁵⁷ Твардовская В., Итенберг Б., (1999), Русские и Карл Маркс: выбор или судьба?, Москва: Эдиториал УРСС, 47-48.

³⁵⁸ Пелипенко А.А. (2013), Судьба русской матрицы, Цивилизационная матрица истории, ФН – 7/2013, С. 33-48

³⁵⁹ Сулов М.Д., (2003), Эволюция консервативной утопии в России в XIX веке, Вестник пермского университета, Випуск 4., 85-99; Сулов М.Д. (2013), Утопия как предмет современных исследований на Западе и в России, Вестн. РГТУ. Сер.: Культурология. Искусствоведение. Музеология, 34-41.

³⁶⁰ Torbakov, O., *The Kremlin's nationalist utopia* (2023) Доступ чепез: <https://www.eurozine.com/the-kremlins-nationalist-utopia/?fbclid=IwAR2AKQIGLUO89CZv6934-D8pJWKWSsXmnqIYoPDGeow3YkwMIsEy4lAccVY>

України (як окремого наукового напрямку гуманітарних студій) в історіографії не представлено системно (здається, не враховуючи політологічного сектору).

Отже, в розділі ми розглянемо концепцію Гоголя і образи Русі у контекстах слов'янського романтизму кін. XVIII – перш. пол. XIX ст.: з метою висвітлення розвитку й конфліктогенності утопічних ідей на шляху деконструкції і аналізу «загальноруського» націоналізму та супутних образів Русі.

Спершу обґрунтуємо тезу, за якою руська концепція М. Гоголя являється поєднанням полінаціонального, гуманістичного і християнського ідеалів в одному народі/нації. Джерелом цих ідеалів для Гоголя були культурний ґрунт, історія. Проте зробимо дві зауваги. По-перше, коріння руської/російської нації «згущено» (сконденсовано) в центральних концептах: *Руси/Росії*. З огляду на це слов'янська ідеологія XIX ст., до якої причетний і Гоголь, привнесла «нове» до осмислення російського народу і його істоти. По-друге, Російська імперія розглядалася частиною слов'янського світу або Слов'янщини. Тому помітне місце серед слов'янофільської думки 1830-1840-х рр. посідає і гоголівський проєкт. Про цю особливу історичну концепцію зазначав Луї Леже (Léger, 1913)³⁶¹ і в 1838 р. згадували польські емігранти (Historya, 1893)³⁶². Нагадаємо, що концепт «Русі» став предметом поглибленого аналізу в системі поглядів самого автора, а також пізнання політичної, соціокультурної дійсності у європейських масштабах. «Русь» у розумінні Гоголя ототожнювалася з «руським світом» як з своєрідним

³⁶¹ «Гоголь має власну концепцію історії та долі Росії. Він скрізь вбачає у цьому пряму дію Провидіння. Через містику, подібну до тієї, яку Міцкевич, вважаючи, що служить Польщі, проповідував у залі Колеж де Франс, він стверджує, що знаходить у деяких поетах свого народу пророчий дух» (Léger, L. (1913), Nicolas Gogol, Paris, 54).

³⁶² «Гоголь займається руською історією. І в тім має дуже ясну думку. Бачить гаразд, що нема елементу, котрий спрямував би те незгарбне домище. Згори тисне сила, але всередині нема духу. Й щоразу вигукує: «У вас, у вас що за життя! Після падіння стільки сили! Хтось, хто мав знищити – підніс та оживив. Що за люди, що за література, що за надії! Це річ і досі нечувана!» (Historya zgromadzenia Zmartwychwstania Panskiego. T 2. (1893), Krakow, 134). Приміром, 30 листопада 1837 р. Гоголь звертався до М. Прокоповича із низкою «замовлень»: «Якщо щось вийшло в частині російської історії, видання Нестора, або Київського літопису, Іпатіївського, або Хлібниківського списку будь ласка, прийшли. Якщо вийшов переклад Слов'янської історії Шафарика чи щось щодо слов'ян, чи міфології слов'янської, також якісь акти до давньої російської історії, чи гарне видання руських пісень, чи малоросійських пісень, – усе це візьми у Смирдіна, хай поставить мій рахунок; також, якщо є що нове щодо розкольніцьких сект. Якщо вийшов Снегирьова опис свят і обрядів, прийшли, чи іншого якогось» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 11, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 123-124).

культурним простором, будучи ключовим поняттям історичних уявлень. «Руська» концепція представлена фактично в усіх його текстах, але найвиразніше про неї можна говорити в прижиттєвих проєктах: «Мертві душі» та «Вибрані місця із листування з друзями», що мали доступ до широкого читача (цензуровані) (Герцен, 1956)³⁶³. Слід додати, що історична складова концепції Гоголя виразно поділялася на три епохи, які можна узагальнити як: *Русь-Минулу*, *Русь-Сучасну*, *Русь-Майбутню*. В цій послідовності хронотопна тріада і деконструкція кожної складової/часообразу відтворювалася через уявлення про певний історичний період. Тож наше пріоритетне завдання: розглянути концептуальну «руську» тріаду Гоголя, що стосується ідеологічних аспектів авторського та історичного «проєкування».

3.2 Історичний вимір утопії М. Гоголя: від Середньовіччя до Петра І

Русь або Росію Гоголь поділяв на *Південну* (або Малоросію/Україну), *Південно-Західну* (Галичину) і *Північну* (Білорусію і Великоросію: Московщина, Новгородщина, Сибір) (Гоголь, 2009)³⁶⁴. Цей же поділ розглядався Гоголем як двома половинами історичної Русі. Вже в нарисі 1832 р. він убачає «дві Русі» одна *литовська* (Україна, Галичина, Білорусь), друга – *татарська* (Суздальщина, Московщина). Ця класифікація дещо полегшить аналіз концепту «Русь»³⁶⁵ (Гоголь, 2009а), однак надалі ми можемо зустрічати величезну палітру художніх та ідеологічних маркерів, що

³⁶³ Як писав А. Герцен: «Понад те, в колодках руської цензури, він (Гоголь) ледве міг торкатися сумного боку цього брудного підземелля, в якому куються долі бідного російського народу» (Герцен А. И., (1956) Сочинения в 9 томах. Том 4 (Былое и думы, части 1-3), М.: Художественная литература, 252).

³⁶⁴ В 1835 р. Гоголь робить «примітку»: «...в усіх грамотах завжди ясно намагалися відзначити рубіж землі Суздальської від Новгородської» (с. 65); «Спочатку новгородці, псковитяни та ладожані становили одну область (відколи?).» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 8, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 65, 68). В усякому разі «північно-руською» ситуацією Гоголь цікавився.

³⁶⁵ Конспект лекцій Гоголя з всесвітньої історії (1834-1835 рр.): «Слов'яни, які оселилися по обидва боки Дніпра і далі на північ до Ладозького озера, заснували близько половини V століття міста Київ та Новгород. Хоча новгородські слов'яни, поєднавшись із чужддю та іншими сусідніми народами, повалили з себе ярмо варягів (норман[н]ов?), але, вбачаючи зростаючу з дня на день беззначність і згубні наслідки, зважилися закликати до себе князів з варягів - росів. На це запрошення прибули до них, в останній половині IX століття, три брати: Рюрік, Синеус і Трувор з безліччю своїх одноплемінників. Вони заснували три князівства, які Рюрік, після смерті своїх братів, об'єднав в одне і переніс свою столицю в Новгород. Таким чином покладено тут основу самодержавного володіння. Наступники Рюрика поширили його від Балтійського до Чорного та Азовського моря, від Волги майже до Вісли та Немена. На початку X століття всі народи, що становили цю державу, стали називатися русами, а земля їхньою Руссю чи Росією» (Там само, 95-96).

наповнювали його тексти (гадкая/прекрасная Русь, Святая Русь, богатая/бедная Русь і т.д). Проте на кожному ми не спинятимемось. Наостанок зазначимо, що до Русі як до історичного явища Гоголь підходив теоретично і методологічно. Найкраще про це свідчать його лекційні конспекти (Гоголь, 2009b)³⁶⁶.

Звернімося ж до утопічного аналізу концепцій Гоголя. Для осмислення *Русі (руського світу)* Гоголь цілеспрямовано прагнув ідеального через неідеальне або ж евтопічного через дистопічне. Ймовірно, в кожній історичній складовій він убачав три внутрішні метаобрази або ж три типи утопії: *евтопічну (позитивну)*, *дистопічну (негативну)* та *утопічну (невизначену або гіпотетичну)*. Назване нами «евтопічним» в слов'янсько-християнській концепції Гоголя (приміром, в Русі-Минулій) видається найвищим взірцем і швидше наслідком впливу ідеологій, міфів чи-то віри в «прекрасне минуле». У цей спосіб відбувалась романтизація Слов'янщини. До прикладу, в 1846 р. ідеал слов'янського «побратимства», яке нагадує Гоголю братську любов во Христі, підважувало переконання, що в самому слов'янстві було вже дещо від християнства, бо ж, як оповідає Нестор, у полян воно прийнялося мирно (міф) (Гоголь, 2009c)³⁶⁷. Слов'янська «природа» для Гоголя, без сумніву, виглядала не просто «щасливим», а власне священним місцем, місцем повернення, місцем природного пізнання і пошуку. Так, у тому ж 1846 р. він запевняє В. Жуковського, що не варто звинувачувати молодь у маренні слов'янськими ідеями (Гоголь, 2009d)³⁶⁸. Вочевидь, говорячи це, він свідомий націоналістичної ідеології (русизму/слов'янізму), те, як в дійсності вона опановує слов'янофільске оточення, але в той же час, вже на відміну від московських русофілів, він усвідомлює масштаб національної кризи – ґрунту, на якому та будується.

³⁶⁶ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 8, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 73-83.

³⁶⁷ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 203-204.

³⁶⁸ Там само, 40.

Отже, згідно з поглядами Гоголя йшлося про ризики віддалення від Істини/Правди (реальності). Найпроблемнішим місцем концепції стає національна душа, що «не постала з мертвих» («іще не воскресла»). Відтак в дошкульному ідеологічному «бродінні» 1840-х рр., вже як християнин, Гоголь порушує питання людської моралі і недосконалості; в цій парадигмі він вельми послідовний і відвертий. В будь-якому разі національне питання для Гоголя існувало і перепліталось з питанням християнським.

Без сумніву, Русь починалася зі Слов'янщини. Ідеалізація Слов'янщини (слов'янського світу) стала ознакою, по суті, всіх тодішніх слов'янофілів. Але проти ідеалізації (міфу про Леха, Чеха і Руса, а також старого розуміння поняття «Слов'янщини») виступить польський слов'янофіл А. Міцкевич. У 1840-ві рр., на його думку, міф «крвноспоріднених слов'ян» не спрацьовував, а з'єднати їх може хіба що велика ідея – принаймні ще величніша, ніж принцип крові і урядової організації (Dziela, 1912)³⁶⁹.

Проте якою була б ця ідея для нової Слов'янщини? (Dziela та інші, 1912a)³⁷⁰ У Росії для певних груп Слов'янщина була *евтопією* (на кшталт московських русофілів), для інших (прагматиків-урядовців, жандармів) – *утопією, мареннями* (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990)³⁷¹. Поряд з

³⁶⁹ Dziela Adama Mickiewicza, Tom II (1912), Lwów, 30-31.

³⁷⁰ В паризькій лекції 1841 р. А. Міцкевич зазначить: «Усі слов'янські країни занурені тепер в урочисте очікування, усі видивляються загальної, нової ідеї. Що ж то буде за ідея? Чи слов'янський рід втягнеться у захопницький шлях Росії? Чи поляки зможуть його стримати за собою, доки самі ідуть з авантюричним упередженням, шукаючи тією будучини, що росіяни називають маренням (авт. – мечтанием?), чехи ставлять в ряд з утопією, і яка є ідеалом? Чи можна сподіватись на якісь поступки з обох сторін? Чи знайдеться формула одвіту, що здатна вдовольнити потреби, інтересу і прагненням усіх людей? (Там само, 193). Проте зважмо на щоденниковий коментар соціаліста А. Герцена: «Міцкевич каже, що розгадка долі світу слов'янського прихована у майбутньому. Це говорять всі слов'янофіли, але вони не мають героїства послідовності, вони все ж таки хочуть знайти відгадки в минулому. Яке минуле християнство належить Європі романо-німецькій, католицизму, феодализму та їх розкладу. У всьому цьому слов'яни не брали участь...» (Герцен А. І. (1958), *Сочинения в 9 томах. Том 9 (Дневник 1842-1845, Письма 1832-1870)*, М.: Художественная литература, 149-150); «Дочитав лекції Міцкевича. Багато прекрасного, багато пророчого, але він далекий від відгадки; навпаки, сумно бачити, на чому він засновує надію Польщі та слов'янського світу. У його надії, якщо її прийняти за надію всіх поляків, повний вирок Польщі. Ні, не католицизм врятує слов'янський світ і покличе його до життя, і (істина змушує зізнатися) не поляк зрозуміє майбутнє...» (Там само, 158-159). Одним словом, сприйняття цих інтелектуальних паралелей і перегуків європейської (слов'яністичної) думки насправді можна помітити у «Мертвих душах» (1842).

³⁷¹ Таємна поліція «полювала», як правило, на шкідливі, небезпечні думки, ідеї та ідеологічні осередки. Тож кирило-мефодіївці зазнали репресій за таким складом злочину: «...Гулак і особи, що переписувалися з ним, живлять спосіб думок ворожий нашому уряду, що вони Малоросію і всі слов'янські племена хибно уявляють собі в пригніченому і найгіршому становищі, виражають полум'яне бажання позбавити особливо Малоросію

ними була інша течія, для кого слов'янство було б цілком реальною можливістю (так само ідеалістичною), проте національного самопізнання і бодай якихось змін (як в випадку з київським гуртком «кирило-мефодіївців» (Czy Taras, 2019)³⁷²). Будучи ж в імперському таборі слов'янофілів, мрійливість задумів руського націоналізму розумів і Гоголь, тому найімовірніше він шукає відповідей («одвітів»), а заразом натяків розв'язання проблем в руській історії і християнстві. На відміну від московських слов'янофілів, соціалістів, лібералів, що покладалися передусім на німецьку діалектику, більш-менш історичні уявлення або ж ворогуючи між собою ідейно (приміром, русофіли, лібералісти й соціалісти не сходились в візіях

від цього становища і навіть натякають на якесь товариство, називаючи його християнським [...] Наприкінці приєднані звернення: одне до українців, а інше до великоросіян і поляків, яких закликають думати про справу суспільства і заговорити, коли настане час, щоб метою життя та діяльності кожного були: слов'янський союз, спільна рівність, братерство, мир та любов» (*Кирило-Мефодіївське товариство. Т.1*, (1990), Київ: Наукова думка, 33-34); «Хоча із справи про Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія досі не видно, щоб члени ононого були у зносінах з польськими вихідцями, але ймовірно, що дії паризького Слов'янського товариства (авт. – Towarzystwo Historyczno-Literackie) подали думку і нашим молодим людям, уродженцям Малоросії, **мріяти** про відновлення колишньої свободи та їхньої Батьківщини »(Там само, 38-39). В морально-політичному звіті Третього відділу Власної Його Імператорської Величності Канцелярії (за 1866 р.) йшлося, наприклад, про наступне («утопії» тут прирівнювалися до «зарази»): «Окрім полонізму (авт. – польського націоналізму), на сучасне наше суспільство особливо шкідливо діє так зване нігілістичне вчення. Останнім часом воно посилюється і не тільки заражає молодь, що легко захоплюється **усякими утопіями**, але знаходить послідовників навіть у середовищі громадських діячів, переважно між викладачами навчальних закладів; і нарешті, шкідливе це вчення стало проникати в нижчий шар нашого суспільства, і революційна пропаганда не залишається безслідною серед простого народу, на який великий вплив мають члени світових та земських установ та чиновники акцизного відомства, здебільшого перейняті демократичним напрямом. У числі останніх, як отримані відомості з Казанської та Пермської губерній, переважно складаються особи, ще раніше надходження в це відомство звернули на себе увагу уряду своєю політичною неблагонадійністю, а в Псковській губернії стали цим відомі: голова тамтешньої земської управи, світовий посередник корнет Ваганов голова Порхівської земської управи граф Ростовцев» (Сидорова М.В., Щербакова Е.И. (2006), *Россия под надзором: отчеты III отделения. 1827-1869*, Москва, 661-662). Після обшуку помешкання Г. Андрузького (вже на засланні) губернатор Олонецької губернії Н. Писарев доповідав (1850 р.): «В інших зошитах № 3, 4, 9, 10, 11, 12, 13 і 14 полягають спроби скласти малоросійський новий алфавіт і словник, зібрати малоросійські приказки та прислів'я, перекласти Євангеліє на малоросійську мову нарешті, частину щоденника, пісні, вірші Шевченки . Все це більш-менш вказує, що **розумовий напрямок Андрузького та його мрії, і навіть знання не змінилися і не покращилися**» (Кирило-Мефодіївське товариство, Т. 2 (1990), Київ: Наукова думка, 578-581). Щодо польського імперіалізму, слов'янофільства та геополітичної думки див.: Eberhardt, P. (2014), *Polski panslawizm jako idea geopolityczna*, Przegląd geopolityczny, Tom 7, 61-84.

³⁷² Щодо Шевченка, – як зауважує дослідник польського романтизму Ян Пшибил, – то маємо часто спотворений пропагандою й стереотипами реальний світогляд поета. Шевченко насправді прагнув подолати історичні травми поляків і українців (принаймні) у перспективі (Czy Taras Szweczenko dzieli Polaków i Ukraińców? (dr Jan Przybył, 2019) Доступ через: <https://www.youtube.com/watch?v=YAnEoQUgPhs&t=409s>). В цьому переконує передмова до «Гайдамаків» (1841) (написана нестандартно наприкінці твору): «...весело подивиться на сліпого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло», – а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря слав'янська земля» (Шевченко Т.Г. (2012), *Кобзар. Вперше із щоденником автора*, Книжковий Клуб «Клуб сімейного Дозвілля», Харків, 163-164). Власне, ці та інші погляди київського періоду відображають слов'янську ідеологію в її чи не найвиразнішому прояві.

майбутнього, бо проєктували, по суті, різні утопічні та ідеалістичні сценарії), Гоголеві – в перехідний (мінливий) стан доби – вони видавалися діями однієї когорти (у своїх сперечаннях не бачать фасаду, не знають і Росії в національному характері (в природі), словом, не знають Росії як такої).

З не меншим впливом на Гоголі тоді позначились міфи руського Середньовіччя. Скажімо, легенда запрошення варягів волелюбними новгородцями переконувала, як йому видається, що монархія є природна модель влади на історичній Русі (звідси обґрунтування Гоголем не деспотизму чи тиранії, а *ідеального монархізму*: тобто, чим християнський монарх *мав би бути, але не є*) (Dzieła, 1912)³⁷³. До речі, виняткове значення літописів не випадково вилилась (в одному з листів до О. Данилевського, 1839 р.) у притаманний гоголівський напів-сарказм: «Я чув, між іншим, що у вас у Парижі завелися шпигуни. Це, зізнаюся, мало очікувати, прийнявши в міркування цю велику кількість росіян, які тягнуться до Парижа повз заборони. Ці двозначні експедиції різних Скрамненків і Строевих за якимись містичними слов'янськими рукописами, яких ніколи не бувало... Будь обережним. Я впевнений, що імена майже всіх росіян вписані в чорну книгу нашої таємної поліції» (Гоголь, 2009)³⁷⁴.

Учень «скептика» М. Каченовського і опонент М. Пагодіна С. Строев (А. Скрамненко) запропонував методологічну «провокацію» до вивчення Давньої Русі: уявивши (теоретично), що руських літописів могло б не існувати, а відтак можна було б спиратися і на альтернативні джерела (Скрамненко, 1834)³⁷⁵ (між іншим, для науки французькі подорожі Строева відкриють староукраїнську граматику І. Ужевича (Грамматика, 1970)³⁷⁶). Але «містичні слов'янські рукописи, яких ніколи не бувало» виказують (з боку Гоголя) підозрілу (шпигунську?) діяльність Строева як непряме уневажнення

³⁷³ Про самодержавний характер нормансько-слов'янської Русі у А. Міцкевича (Dzieła Adama Mickiewicza (1912), Lwow, 27)

³⁷⁴ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 11, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 225.

³⁷⁵ Скрамненко, С. (1834), О недостоверности древней истории и ложности мнения касательно древности русских летописей, СПб., 1-69.

³⁷⁶ Грамматика слов'янська І. Ужевича (1970), Київ: Наукова думка, IX.

на явних руських літописів (щоправда, альтернативні джерела Гоголь і сам непогано знатиме; зокрема, *візантійську історіографію*: Й. Камініата, Г. Пахимера, Константина Багрянородного) (Гоголь, 2009)³⁷⁷. В цілому династична руська модель (за своєю історичною природою) не викликала у Гоголя заперечень. Це пояснює, чому монархічна концепція Гоголя в «Вибраних місцях...» соціалістичною думкою розглядалася діаметрально, і як писав А. Герцен: «...він (Гоголь) ставав на бік влади» (Герцен, 1958)³⁷⁸.

Тут ще один важливий момент. З Русі-Минулої поставало і цивілізаційне питання, адже хрещення Володимира ознаменувало поширення християнства в слов'яно-руському світі. Наприклад, слов'янська міфологія південних росіян, на думку Гоголя, «простодушно перемішалася з християнством» (Погляд на складання Малоросії, 1832). Однак Гоголь намагається критично оцінити цю подію: «Тільки, можливо, в Києві та деяких інших містах вдалося поширити її. Села, вісі та волості довго залишалися зануреними у язичництво та свої повір'я. Нестор згадує вже свого часу про язичників кривичів і в'ятичів: що творять в'ятичі і нині. Ті ж звичаї творять і кривичі та інші погани, що не ведуть закону Божого, але творять самі собі закон» (Гоголь, 2009)³⁷⁹.

Треба зазначити, що попри різноманіття історіографічних версій центром слов'янського і давньоруського міфу, водночас образом «прекрасного місця» для Гоголя є український пейзаж, хата, селянин з вусами й биркою (за пізніми нотатками) (Гоголь, 2009а)³⁸⁰. Утім, *серце первісної Русі* водночас являлось і центром родинної (міжбратерської) імперії, що поступово розпадалася. Виписуючи свого часу фрагменти з історії Н. Карамзіна, Гоголь зазначав: «З занепадом Київського князювання колишній привид порядку руйнувався. Вплив Росії на південний захід російський (авт. – Галичину) став

³⁷⁷ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 8, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 11, 30-32, 40, 622-623.

³⁷⁸ Герцен А. И., (1958) *Сочинения в 9 томах. Том 8 (Статьи. Художественные произведения, 1863-1869 гг.)*, М.: Художественная литература, 176.

³⁷⁹ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 8, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 34.

³⁸⁰ Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 9, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 711.

значно меншим. Князі їхні вчиняли більшу сваволю і безлад. Вплив Польщі та Угорщини ставав сильнішим» (Гоголь, 2009b)³⁸¹.

Що прикметно, коріння польсько-руської кривди, на його думку, так само лежить у давніх конфліктах: «Королі польські, до яких зверталися питомі князі з проханням про допомогу, обіцяли та забравши дарунки, зазвичай обманювали. Дивись: Владислав стосовно Давида Ігоровича» (Гоголь, 2009c)³⁸². Йдеться про Владислава I Германа і його участь в міжусобиці руських князів XI ст. (Святополка й Давида). Але серед українських слов'янофілів Гоголь був не єдиним, хто переносив Русь на Україну. Для порівняння: Давня Русь стає ідеалом для П. Куліша, відома як «Рущина» або «Стара Русь», зокрема т. зв. «Володимирія» (Кулиш, 1998)³⁸³. Алюзії на давньоруську історію також трапляються у Шевченка (приміром, про Лиственську битву між варягами Ярослава і сіверами Мстислава, згадану в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали») (Шевченко, 2003)³⁸⁴.

Таким поставав образ давньої Русі. Гоголь, до слова, матиме намір вдруге видати історичну статтю під назвою «Древняя Россия» (Гоголь, 2009)³⁸⁵, але в 1852 р. цьому завадить хвороба і смерть. В усякому разі, аналізуючи напрям осмислення минулого (особливо з національної точки зору), Гоголь ще з 1830-х рр. бачив неможливість становлення *руської нації* в Середньовіччі, внаслідок родинних міжусобиць норманських князів, неповаги народу до панівної влади і недостатнього впливу релігії й віри на суспільне життя. Навіть поява генія (наприклад, національного поета, пророка або

³⁸¹ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 8, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 64.

³⁸² Там само, 42.

³⁸³ «Не було з ким мені, в дитячому патріотизмі моєму, радіти, нема з ким по-дитячому журитися, що споріднена мені за мовою та звичаєм Володимирія підпала під іноземну владу... І ось переді мною той народ, який за одноплемінністю з дніпровськими Полянами, не захотів бути залежним від Полян вісянських, і віддався Київському Володимирю, як віддалися потім спорідненому нам Московському Михайлу дніпровські Поляни, ополячені до втрати материнської мови. Називають цю країну за її давньою великокнязівською столицею, Галицією, інакше Галичною, Галицькою Руссю, називають за розташування вздовж Карпатських гір, і Підгір'ям. Але Червона Русь приємніша за всі ці імена в слуху Малорусів, власне кажучи Старорусів, від яких він відторгнути чужою політику після приєднання їх до Великорусів або Новорусів, званих ревниво та заздрісно Москалями» (Кулиш П. А. (1998), Володимирія, или искра любви (1894), Київська старовина, № 1, 41-93).

³⁸⁴ Шевченко Т. Г. (2003), Зібрання творів У 6 т.: Т. 4: Повісті, Київ, 266.

³⁸⁵ Гоголь Н. В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 260, 635-636.

реформатора), який би хотів здійснити щось велике з цим народом, теж зазнала б поразки (Гоголь, 1959)³⁸⁶. В Русі Минулого Гоголь, безумовно, бачив коріння влади, релігійної полімонастирської ідеології, культури і навіть ворожнечі, що є важливим елементом концепції. Проте в глибині руської історії Гоголь фіксує зародки певного народу: полян, сіверян, яких він називає «слов'янським поколінням південної Росії» (України). Усе ж їхнє життя згодом стане боротьбою (Гоголь, 1959a)³⁸⁷. Так, після «жахливо-нищого» XIII ст. і монгольського нашествия, як вважає Гоголь, це населення насправді не зникло. Воно повертається з Польщі, Литви і Великоросії і південь поступово стає литовським, а північ і схід – татарськими. Парадоксальним чином на цьому ж таки півдні зароджується не менш дивовижний ідеал: *козацтво* як уособлення християнських лицарів і демократичної громади, проте вже з азійськими звичаями (Гоголь, 1959b)³⁸⁸. Подніпрянська Україна цього періоду з колись прекрасної країни перетворюється на «землю страху», виховавши новий войовничий народ, новий характер, де мирні слов'янські покоління беруться за зброю, стаючи силою прикордоння. Щоправда, в пізніші часи ця країна залишиться такою ж прекрасною, незважаючи, однак, на те, що в польській (поунійній) Русі/Україні посилюються релігійні чвари. Один епізод з епізодів XVII ст. (Гетьман, 1832) (Гоголь, 1959c)³⁸⁹ Гоголь художньо відтворює: перед занепадаючою церквою, лаючись, «три жида» відбирають у старця їжу, стверджуючи, що він не платив. За старця заступаються кілька козаків. Євреї кличуть польського пана, що від імені офіційного польського уряду поводить з населенням як «поліцмайстр із дурно-зухвалою фізіономією»). Цей же пан називає грецьку віру «хлопською» і все закінчується явно не на користь офіціала. Однак пана не чіпають, пояснюючи це тим, що він служить королю.

³⁸⁶Гоголь Н. В. (1959), Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.6., Москва, Издательство АН СССР, 22-23.

³⁸⁷Там само, 24.

³⁸⁸Там само, 29.

³⁸⁹Гоголь Н. В. (1959), Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.1., Москва, Издательство АН СССР, 284.

Отже, підсумовуючи грандіозний період від становлення Русі-України, Суздальщини, Новгороду, Гоголь, врешті-решт, підходить до Нової доби в спільноруській/російській історії. Іншими словами, доби І. Мазепи і інновацій Петра І, чийми ідеологічними спадкоємцями в ХІХ ст. вважатимуться «западнікі». В цій полеміці Гоголь невідступно пропагуватиме дослідження і поглиблене розуміння історії.

3.3 Русь М. Гоголя як утопічний проєкт майбутнього

В 1830-40 рр. Гоголь, досліджуючи *Русь поточну*, проєктує *Русь майбутню й можливу*, тож надто складно було б відокремити перше від другого. Певне, «реальне» в концепції сучасної Русі проявилось у письменника в зв'язку з потребою критичної інтерпретації. «Буколічна» Україна з постпетровським відлунням ХVІІІ ст. порівнювалася ним з Україною вже ст. ХІХ-го: як приклад, «Старосвітські поміщики» (1834). Ця староукраїнська ідилія протистоїть новочасному (новоукраїнському) здирництву й відступництву (що не шанує і власних питомих прізвищ). Спокійне життя відмирає під тиском нового ладу та раціоналістичних європейських звичок. Так, власне, по смерті Опанаса Івановича (аристократа старого покоління) його маєток успадковує далекий родич (військовий поручник). Гоголь називає його «страшним реформатором», адже посередня діяльність останнього, яка нібито мала покращити господарські запусніння, врешті-решт, призводить до бездіяльності (Гоголь, 1959d)³⁹⁰. На півночі ж імперії Гоголь також стикнеться з ілюзорністю оманливої столиці і її прихованого змісту. Він змалює ці образи у своїх петербурзьких повістях. До прикладу, в «Невському проспекті» з'являється поняття «мрії», що застерігає від утопічності баченого та уявленого: «О, не вірте цьому Невському проспекту! Я завжди закутуюсь міцніше своїм плащем, коли йду по ньому, і стараюсь геть не дивитись на зустрічні предмети. Все обман, все мрія, все не

³⁹⁰Гоголь Н. В. (1959), Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.2., Москва, Издательство АН СССР, 30- 31.

те, чим здається!» (Гоголь, 1959e)³⁹¹. Таким чином, художніми засобами Гоголь досягає різних ментальних контрастів, викриваючи момент імперської дійсності. У цей таки спосіб Гоголь розмежовує *реальне* і *утопічне*, проте сучасність, як правило, стає для нього антитезою досконалого, бо ж відомо: він розрізняє Русь «гадку» і «прекрасную» (1836) (Гоголь, 2009)³⁹².

Утім, чи припиняв Гоголь мріяти й створювати ідеальні образи дійсного? Так, найточніше, сутність *мрії* Гоголь визначив у 1848 р. в листі до О. Данилевського: «мені здається, що все на світі мрія, про що б не мудрували» (Гоголь, 2009a)³⁹³. У цьому сенсі репрезентативною видається саме славетна «поема». Ідею «Мертвих душ» у 1845 р. Гоголя пояснював наступним чином: «Зовсім не губернія і не декілька потворних поміщиків, і не те, що їм приписують, є предмет «Мертвих душ». Це поки що таємниця [...] Була в мене, далебі, гордість, але не моїм теперішнім, не тими властивостями, якими я володів; *гордість майбутнім* ворушилась у грудях, – тим, що уявлялось мені попереду, *щасливим відкриттям*, яким належало, внаслідок Божої ласки, осяяти мою душу. Відкриттям, що *можна бути далеко краще того, чим є людина, що є засоби і що для любові...* Але недоречно я заговорив про те, чого ще немає. Повірте, що я добре знаю, що я велике ледащо (рос. слишком дрянъ)...» (Гоголь, 2009b)³⁹⁴. Очевидно, у цій відповіді вбачається продумана і свідомо стратегія утопізації, а саме: духовне удосконалення людини, якої «поки що немає». Хоча «Мертві душі» й ставали метакультурним текстом, «вбираючи» (немов губка) найцікавіші ідеї й проблеми часу – правдоподібно, Гоголь не знав, яким має стати цей твір в наступних томах: для автора, як і для читачів – це була подорож.

Хоч твір містить ліричні відступи – на тлі зовсім не патріотичних персонажів текст можна розглядати подвійним: як утопічним, так і

³⁹¹ Гоголь Н. В. (1959), Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.3., Москва, Издательство АН СССР, 42.

³⁹² Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 11, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 70.

³⁹³ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 15, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 50

³⁹⁴ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 13, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 153.

реалістичним. Наприклад, в пасажі про «прекрасну далечінь» з негативною логікою (від заперечного) змальовано те, що Гоголеві, як романтику, уявлялося (образи міст Майбутнього і гармонійна сполука мистецтва й природи) (Гоголь, 2009с)³⁹⁵. Заперечна частка «не» і щедро-яскраві образи ніби натякали читачеві, що перелічене принаймні може бути можливим. Власне, далі у відступі Гоголь конструює образ руської *надлюдини-богатиря*, така бо поява, в ідеалі, може *наблизити* мрію до реальності. Образ, сконструйований Гоголем, видається «корінний» і, як зізнається, навіть «татарського походження» – фактично степовий, український. У «Вибраних місцях...» Гоголь розвине ідею такої «надлюдини» стосовно поетичної спадщини Державіна, якого він залучив до пантеону всеросійської літератури: «Чи залишок це нашого казкового руського богатирства, яке у вигляді якогось темного пророцтва носить і досі над нашою землею, нагадуючи щось більш високе, що нас очікує, або ж воно навіялось на нього віддаленим татарським його походженням, степами, де бродять бідні залишки орд, що роз'ятрюють свою уяву розповідями про богатирів³⁹⁶ в декілька верст заввишки, котрі живуть по тисячу років на світі, – чим би це не було, але ця властивість в Державіні дивовижна» (Гоголь, 2009d)³⁹⁷. Образ «богатиря» (супер-героя, велета, надлюдини) можна певною мірою вважати фантастично-епічним в концепції Гоголя, як і майбутню «руську мову». «Пророк» (поет, вождь, провідник) мав стати передвісником і наближувачем прийдешнього (символом, епігоном нації). Тим-то першим «національним поетом» в 1832 р.

³⁹⁵ «Русь! Русь! бачу тебе з моєї дивної, прекрасної далечі тебе бачу: бідно, розкидано і незатишно в тобі; не розвеселять, не злякають поглядів зухвалі дива природи, вінчані зухвалими дивами мистецтва, міста з багатівіконними високими палацами, що вросли у схили, картинні дерева й плющі, що вросли в будинки, у шумі і вічному пилу водоспадів (авт. – щось на кшталт сучасних хмарочосів і живої архітектури); не перекинеться назад голова подивитися на кам'яні брили, що громадаються без кінця над нею і в височині; не блиснуть крізь накинута одна на іншу темні арки, оплутані виноградним гіллям, плющами і незліченними мільйонами диких роз, не блиснуть крізь них вдалечі вічні лінії сяючих гір, що несуться у срібні ясні небеса. Відкрито-пустельно й рівно в тобі все; як крапки, як цятки, непримітно стирчать серед рівнин невисокі твої міста; ніщо не облестить та не зачарує погляду», Гоголь Н. В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 5, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 213.

³⁹⁶ Доречно згадати етнографічні і фольклорні пошуки І. Манжури на Катеринославщині, що тривали протягом др. пол. XIX ст. Ці дослідження виявили, що «богатирські» легенди були надзвичайно поширеним явищем серед козацького населення Подніпрянщини. Так, згодом, на основі зібраного матеріалу І. Манжура видасть поему «Трьомсин Багатирь» (1893).

³⁹⁷ Гоголь Н. В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 159.

Гоголь назвав саме Пушкіна: «...ця руська людина в її розвитку, в якому вона, **можливо**, з'явиться за двісті років (авт. – в ХХІ ст.). У ній руська природа, руська душа, руська мова, руський характер відобразились в такій же чистоті, в такій очищеній вроді, в якій відображається ландшафт на опуклій поверхні оптичного скла» (Гоголь, 1959)³⁹⁸. Пушкін для Гоголя, як і для руського націоналізму видається не просто «*homo russicus*» (руська людина), але «*homo russicus perfectus*» (досконала руська людина); експериментальна модель, що найбільш відповідала ідеалам націонал-теоритиків. Однак після Пушкіна в 1846 р. Гоголь змушений констатувати: «...поезія наша не виразила нам ніде руської людини вповні, ні в тому ідеалі, в якому вона повинна бути, ні у тій дійсності, в якій вона нині є» (Гоголь, 1959a)³⁹⁹.

Втім, очевидно, що ліричні відступи автора таки виявились крикучими. Гоголь був, врешті-решт, змушений згладити непорозуміння, якимось це прийнявши: «Я передчував, що всі *ліричні відступи* в поемі будуть сприйняті хибно. Вони такі неясні, так мало в'яжуться з предметами, що минають перед очима, так невпопад складу і замашці усього твору, що ввели в однаковий заблуд як противників, так і захисників. Усі місця, де не прохопився я непевно про письменника, були віднесені щодо мене; я червонів навіть від їхніх пояснень в мою користь. Так мені й треба!» (Гоголь, 1959b)⁴⁰⁰. Певно, за цим визнанням було пояснення, заочно адресоване В. Бєлінському.

Проте свою «відозву до самої Росії» Гоголь врешті пояснив «нескладаним виразом правдивого почуття», поступово розкриваючи таку тезу: «Кому, дивлячись на ці пустельні, досі незаселені і незатишні простори не відчувається туга, кому в зниділих звуках нашої пісні не вчуваються болісні докори йому самому – власне, йому самому, – той або вже повністю виконав свій борг як належить, або ж він неруський в душі» (Гоголь, 2009)⁴⁰¹. Гоголь натякає на «європейське просвітлення Росії» поч. ХVІІІ ст. Проєкт,

³⁹⁸Гоголь Н. В. (1959), Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.6., Москва, Издательство АН СССР, 33.

³⁹⁹ Там само, 197

⁴⁰⁰ Там само, 146.

⁴⁰¹ Гоголь Н. В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 5, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 245.

справа чи націонал-християнська утопія Петра І (Росія), судячи з настрою Гоголя, застигла на місці, не втілюючись у життя. Весь великий простір нагадує йому «проїжджу станцію», аніж «рідну домівку під стріхою».

Однак, по факту, в «Мертвих душах» Гоголь створив декілька персоніфікованих мрійників. Приміром, карикатуру провінційного мрійника він змалював в першому томі на прикладі Манілова, тоді як персонаж другого тому, Андрій Іванович Тентетніков, уславився «обдумуваннями» нової Росії: як «візіонер майбутнього» герой перебував в глибокій інтелектуальній кризі (до речі, штучність його імені нагадує латинське (і загалом романське) *tentatio* – «спокуса» (Лексикон, 1973)⁴⁰²; це поняття посідає важливе місце в трактаті «Про наслідування Христа» Т. Кемпійського (твір, перекладений французькою, за яким Гоголь буквально жив); отже, «спокуса» (искушение) й була однією з тем другого тому). Та, попри це, «мрійливий» спосіб життя Тентетнікова Чічіков, як відомо, пропонував скорегувати одруженням, інакше той «впаде в іпохондрію» (Гоголь, 2009а)⁴⁰³.

Додатком до цього стало всемогутнє гасло «вперед!», що стало заклик до пробудження Русі-Майбутньої (Гоголь, 2009b)⁴⁰⁴: йшлося про ідеальну «руську мову» та ідеальну «руську людину». Втім, Гоголь зауважує: «Але століття минають за століттями; півмільйона сиднів, вайлів і бабаків сплять непробудно, і рідко народжується на Русі чоловік, що вміє вимовити його, це всемогутнє слово». В цьому сенсі малодослідженою стає проблема ідейного впливу гоголівської філософії на суспільні і культурницькі настрої в Україні. До прикладу, хутірська філософія П. Куліша 1850-60-х рр. сюжетно перегукується з планами повернення до сільської буденності і «руської природи», що асоційовані М. Гоголем в образі А. І. Тентетнікова. Кулішезнавець В. Петров докладно розглянув цей епізод перебування Куліша в Мотронівці, та й побутові казуси, які з ним відбувалися (Петров, 2013)⁴⁰⁵.

⁴⁰² Лексикон Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (1973), Наукова думка, Київ, 395.

⁴⁰³ Там само, 269.

⁴⁰⁴ Там само, 258.

⁴⁰⁵ Петров В. (2013), Розвідки. Том І., Темпора, Київ, 208-239.

Звісно, П. Куліш був знайомий з рукописом другого тому «Мертвих душ» у ході написання біографії і, вочевидь, міг сприйняти гоголівські ідеї, враховуючи критичний пістет до автора (йдеться про критику ранніх українських творів в часописі «Основа» (Кулиш, 1861)⁴⁰⁶).

Нарешті, в 1846 р. кульмінаційним моментом *гіпотетичної* або *критичної Росії*⁴⁰⁷ стає «день Світлого Воскресіння». Ідея і ширше програма, викладена в завершальній XXXII-ій статті «Вибраних місць із листування з друзями» (Гоголь, 2009)⁴⁰⁸. Цей «інтелектуальний діагноз», який Гоголь ставить «XIX сторіччю», переконує його в поверненні до християнського світогляду. В апеляції до «щастя людства» здогадно помічається зв'язок з соціалістичними та комуністичними гаслами сер. XIX ст. Проте наприкінці Гоголь все ж таки не оминає можливого духовного всесвітнього «Воскресіння», що могло б початися в Росії. Так, Гоголь мислить глобальними категоріями, що, несумнівно, позначилось на широті поглядів. Далі вкотре зустрічаємо негативну логіку, щоправда, в контексті всесвітнього християнського «побратимства». Тут Гоголь дотримується реалізму, що не кожна людина XIX-го ст. здатна відсвяткувати свято небесної Любові (Гоголь, 2009a)⁴⁰⁹.

В контексті утопічного аналізу в статті Гоголь, нарешті, переходить до важливої тези: він усвідомлює наявність і ризик мрійливості (Гоголь,

⁴⁰⁶ «У виданих мною Записках про життя Гоголя я не піддав його творів критичному розбору, на виконання заповіту його, щоб не поспішати ні хвалою, ні засудженням його творів» (Кулиш П. А. (1861), Обзор украинской словесности. IV. Гоголь, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Апрель, СПб, 69).

⁴⁰⁷ Тип гоголівської утопії підпадає під класифікацію Л. Т. Сарджента як «критична»: «Критична утопія – це неіснуюче суспільство, детально описане і правильно розміщене в часі і просторі, яке автор задумав, аби сучасний читач побачив те суспільство як краще, ніж поточне, проте зі складними проблемами, які описане суспільство здатне або не здатне розв'язати», Sargent L. T. (2016), Utopian Literature in English: An Annotated Bibliography From 1516 to the Present. Доступ через: <https://openpublishing.psu.edu/utopia/content/definitions>

⁴⁰⁸ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 197-198.

⁴⁰⁹ Там само, 200; Пізніше в записниках Гоголя знаходимо розвиток християнської думки: «Суспільство тоді тільки й виправиться, коли всяка окрема людина займеться собою і житиме як *християнин*, служаши *Богу* тими знаряддями, які йому дані, і стараючись мати добрий вплив на невеличке коло людей, що його оточує. Все прийде тоді до ладу, самі собою влаштуються тоді правильні взаємини між людьми, визначаться межі, законні усьому. І *людство* рушиться *уперед*» (Там само, 413-414); «...Кілька разів зробить людство свій колообіг... кілька думок зробить... обіг думок... і повернеться знову до Євангелія, підтвердивши досвідом подій істину кожного свого слова. Вічне воно вкоріниться глибше і глибше, як дерева, які хитаються вітром, пускають глибше і глибше свої коріння» (Там само, 406).

2009b)⁴¹⁰. Для протидії головному ворогу століття, – гордині, – і впадіння у національну пиху Гоголь пропонує моральний антидот, перевівши цю тему в національну проблему. Таким чином, Гоголь зважує і вірить у можливість загальноруського національного відродження. Його утопія – це вигадування «свого» народу і «своїї» країни (щасливої імперії), замість піднесення дійсної або московсько-слов'янофільської.

Свого часу український гоголезнавець П. Михед пропонував концепцію «апостольського проєкту» Гоголя (Михед, 2003)⁴¹¹. Ця ідея «обранності» і української релігійності письменника справді видається органічною, а світогляд – універсальним і комплексним. Тож християнська думка найпевніше була ладна сполучатися з національними, державницькими, культурними і гуманістичними ідеалами, а, відповідно, й кризами. По суті, Гоголь пропонує цивілізаційну програму «одужання» руської нації та імперії, немов лікуючи її зсередини; вважаючи, що історичний розвиток Росії визначений давниною, а тому руйнувати форму/фасад безглуздо⁴¹².

⁴¹⁰ Там само, 203.

⁴¹¹ Михед П. (2003), Об апостольском проэкте Гоголя (опыт реконструкции), Гоголь как явление мировой литературы, М., 42-43.

⁴¹² Говорячи про «норманську Русь» в паризьких лекціях, А. Міцкевич пояснював російську модель влади тими ж історичними передумовами.

РОЗДІЛ 4. РУСЬ ЯК СПАДЩИНА М. ГОГОЛЯ: ПОСМЕРТНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБРАЗУ В РОСІЙСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПОЛІ ХІХ СТ.

4. 1. Московські, петербурзькі «західники». Консервативні «партії»

«Утопія» як поняття мислилось тодішніми соціялістами, але часто безвідносно до власних теорій і переконань (Герцен, 1958, 1960)⁴¹³. Московський або великоруський соціаліст А. Герцен (ширше «західник») згадував розмову з ліберальним Н. Полєвим (також «західником»), в якій останній маркував захоплення Герцена сен-сімонізмом – утопією» (Герцен, 1956)⁴¹⁴. До речі, згодом «найвеличнішою утопією у своїх витоках» Герцен визнавав французьку революцію 1793 р., адже та не змогла зробити з монархічної Франції навіть демократичну республіку (Герцен, 1958)⁴¹⁵. Певно, відкидаючи утопічність московського (в усякому разі свого) соціалізму (або сен-сімонізму), Герцен всіляко пропагував і наголошував на дистопічності Росії: зокрема, на її самодержавстві і деспотизмі. В щоденнику Герцен також занотує, що «Мертві душі» йому приніс приятель Н. Агарьов в червні 1842 р. і майже одразу назвав цей твір «гірким докором сучасній Русі» (Герцен, 1955)⁴¹⁶.

⁴¹³ Оскільки йтиметься про А. Герцена, то попередньо зауважимо, що як соціаліст (особливо в пізній період життя) Герцен є досить критичним мислителем. Скажімо, в «Листи до старого товариша» (1869) Герцен критично ставиться до утопій на кшталт комунальних колоній чи колективно-господарських спільнот Етьєна Кабе, котрі назве «комуністичною панщиною» (Герцен А. И. (1958), *Сочинения в 9 томах. Том 8 (Статьи, Художественные произведения 1863-1869)*, М.: Художественная литература, 402). Цікава ж ревізія Герцена і щодо комунізму як такого (1868): «Що маєте на увазі під російським комунізмом? Чи це комунізм Гракха Бабефа, чи Томаса Мора, чи батька Кабе? Чи треба повторити вам знову, що немає нічого спільного між **мріями ваших утопістів та нашим реальним правом** на землю? Ми ніколи не заперечували власності, подібно до того, як ми ніколи не перетворювали на догмат віри, на богословське вчення абсолютне право, звільнене від будь-якого обов'язку, користування та зловживання цією власністю» (Герцен А. И. (1960), *Собрание сочинений в тридцати томах. Том 20. Книга 1. Произведения 1867—1869 годов. Дневниковые записи*, М.: Издательство Академии наук СССР, 122). Взагалі треба визначити, що А. Герцен таки застосовував метод утопічного (ідеалістичного) аналізу щодо поточних ідеологій.

⁴¹⁴ Герцен А. И. (1956), *Сочинения в 9 томах. Том 4 (Былое и думы, части 1-3)*, М.: Художественная литература, С. 166.

⁴¹⁵ Герцен А.И. (1958), *Сочинения в девяти томах, Т. 7 (Статьи, 1853-1863 гг.)*, Москва, 281.

⁴¹⁶ Здається, малодослідженим є аспект застосування опозицій «мертвого» і «живого» в теорії наукового пізнання Герцена. Так, однією з умов розуміння науки (перший лист про «Дилетантизм в науці»; квітень 1842 р.) Герцен вважав «живу душу»: «Лише живою душею розуміються живі істини; у неї не має ні порожнього всередині формалізму, який вона розтягує істину, як у прокрустовому ложі, ні твердих застиглих думок, яких відступити не можна. Ці застигли думки складають масу аксіом і теорем, яка йде, коли приступають до

Вже в липні того ж року він аналізуватиме суспільний резонанс тексту: «Слов'янофіли та антислов'яністи розділилися на партії. Слов'янофіли №1 кажуть, що це апотеоз Русі, Іліада наша, і хвалять, Інші бісяться, кажуть, що тут анафема Русі, і за те лають. Зворотньо теж роздвоїлися антислов'яністи. Великою є перевага художнього твору, коли він може вислизати від будь-якого одностороннього погляду. Бачити апотеозу смішно, бачити одну анафему несправедливо». Після ж характеристики персонажів (зокрема «тупої мрійливості Манілова»), А. Герцен підсумовує, що не могло виникнути морального героя і типу «поміщика добросерда, стародума». Посилаючись на долю Пушкіна, Лермонтова і всіх, хто вийшов за межі звичного способу життя, Герцен вважав, що все гине, наче в «світі мертвих душ» (Герцен, 1958)⁴¹⁷. Інтерпретація Герцена була, по суті, *соціалістичною*; фарби згущувалися остільки, оскільки нівелювалися і перетлумачувалися християнські, слов'янофільські ідеали (Герцен та інші, 1958а)⁴¹⁸. Однак це не

філософії; з їхньою допомогою складаються готові поняття, визначення, Бог звістка на чому засновані, без жодного зв'язку між собою. Почати знання треба з того, щоб забути всі ці плутані, невірні поняття; вони обманюють: відомим належить саме те, що невідомо; треба смерті та знищенню надати мертвих, відмовитися від усіх нерухомих привидів. Жива душа має симпатію до живого, якесь яновидіння полегшує шлях, вона тремтить, вступаючи в область, рідну їй, і незабаром знайомиться з нею.» (Герцен А. И. (1955), *Сочинения в 9 томах. Том 2 (Дилетантизм в науке, Письма об изучении природы, Статьи и фельетоны, 1842-1846)*, М.: Художественная литература, 20). Те саме стосувалося проблеми «цеху» і «касти» в науці: «Думка Реформації прийшла в дію якось передчасно, тому вона відстала і була обійдена. Каста вчених, що утворилася у світі реформаційному, ніколи не мала сили ні скласти точно замкнуту в собі тверду корпорацію, що відає свої межі, ні розпуститися в маси. Вона ніколи не мала енергії ні пристати до позитивного порядку справ, ні стати проти нього; тому на неї з усіх боків почали дивитись косо, як на щось стороннє; тому вона сама почала тікати живих питань і зосереджуватися на мертвих. Нитка, що зв'язує касту з суспільством, мала ослабнути, а прямим наслідком цього – взаємне нерозуміння, взаємна байдужість [...] Французи більше фахівці, але менше каста; німці навпаки. Вчені в Німеччині схожі на касту жерців у Єгипті: вони становлять особливий народ, в руках якого лежить справа суспільного виховання, суспільного мислення, лікування, навчання та ін.» (Там само, 49-50). Важливішого, на наш погляд, значення цей аспект набуває як компаративістика наукових (пізнавальних) поглядів М. Гоголя і А. Герцена («мертві душі» Гоголя та «живі душі» Герцена, ймовірно, відображають проблему епістемологічного характеру). Певно, ця паралель виглядала б менш дивною, якби не оприлюднення цих питань фактично в один рік. Згодом в романі Герцена «Кто виноват?» (1846) з'явиться і образ П. Чікіова, що вказує на інтертекстуальний діалог між творчістю сучасників (Герцен А. И. (1955), *Сочинения в 9 томах. Том 1 (Художественные произведения, 1838-1851)*, М.: Художественная литература, 235).

⁴¹⁷ Герцен А. И. (1958), *Сочинения в 9 томах. Том 9 (Дневник, 1842-1845, Письма 1832-1870)*, М.: Художественная литература, 27-28.

⁴¹⁸ Слід звернути увагу, що А. Герцен перечитує «Мертві душі» в контексті паризьких лекцій А. Міцкевича: «Лекции Мицкевича au College de France 1840-1842. Міцкевич слов'янофіл, на кшталт Хомякова і С-ніє, з усією тією різницею, яку йому дає те, що він поляк, а не москаль, що він живе в Європі, а не в Москві, що він тлумачить не одну Русь, але чехів, іллірійців та ін., пр. Немає жодного сумніву, в слов'янстві є **справжня і прекрасна сторона; ця прекрасна сторона вірування в майбутнє прекрасніша у поляка**, – у поляків, що втекли від жахів і страт і носять із собою свою Батьківщину. Але з цим прекрасним характером надії у слов'ян завжди є якесь самозадоволення, *jaistance* (авт. – хвастоці), яке тим дивніше, чим очевидніший жах сучасного становища. Слов'яни скрізь раби, скрізь холопи – скромні, пасивні холопи. Демократичний елемент, на який

перешкоджає Герцену роздивитись (бодай побіжно) і світлі сторони поеми (евтопію), що знову змінюються на дистопічні, над якими «лунає сміх Гоголя»» (Герцен, 1958b)⁴¹⁹. Так, утопічні місця поеми в інтерпретації Герцена вбачаються короткочасними спалахами, що не визначають остаточно всієї панорами.

Словом, А. Герцен зосередивсь на негативній стороні – на «пеклі» в образі Русі. Інтелектуал дійшов висновку, що найбільш дистопічне, що й повпливало зрештою на текст Гоголя, є Великоросія / Середня Росія й «московське небо» (Герцен, 1956)⁴²⁰. Отже, «московське небо» в утопії Гоголя виявляється «пеклом», подібним до Дантового. Культурно-географічний контраст твору зумовлювався, на думку Герцена, ландшафтом,

вони спираються, втрачено, кріпосний стан – достатній доказ... Демократичний елемент не міг виробитись, найкращий доказ – псевдоаристократія, кріпацтво та дивно безглуздий факт, що позбавлення прав більшої частини населення йшло, збільшувалося від Бориса Годунова до нашого часу» (Там само, 148- 149). Проте на відміну від європейських слов'янофілів, що конструюють «нову слов'янську людину» (*homo polonus, ruscicus et cetera christianus*), Герцен паралельно «вищує» і програмує альтернативний сценарій майбутнього. Так, релігійний ідеал Герцена в 1844 р. стосуватиметься *людини руської соціальної* (*homo ruscicus socialis*) та *комунної* (*homo ruscicus communis*). Усе це (не без критичної оцінки) він вважає «предтечами нового суспільного світу»: «Невизначене почуття цієї неповноти виражається сподіванням Месії. Нині соціалізм і комунізм перебувають у тому становищі, вони предтечі нового світу громадського, у яких розсіяно існують *membra disiecta* (авт. – окремі частини) майбутньої великої формули, але у жодному досвіді немає повного гасла. Без жодного сумніву, у сенсимоністів і у фур'єристів висловлені найбільші пророцтва майбутнього, але чогось бракує. У Фур'є вбивча прозаїчність, жалюгідні дрібниці та подробиці, поставлені на колосальній підставі, – щастя, що учні його засунули його твори своїми. У сен-симоністів учні занапали вчителя. Народи будуть холодні, поки проповідь піде цим шляхом; але ці вчення великі тим, що вони порушують, нарешті, істинно народне слово, як Євангеліє. Досі з народом можна говорити тільки через Святе Письмо, і, слід зазначити, соціальна сторона християнства менш розвинена; Євангеліє має зійти в життя, воно має дати ту індивідуальність, яка готова на братство. Комунізм, звичайно, ближче до нас, але досі він є більш як негація, як та громова хмара, яка загрожує блискавками, що розіб'ють суттєвий безглуздий суспільний побут, якщо люди не покаються, бачачи перед собою Суд Божий. «Спокута, примирення, *παλιγγενεσία* і *ἀποκατάστασις παντὸς* – слова, які вимовляються тоді й тепер. **Оновлення неминуче. Чи принесеся воно натхненню особистості одного чи натхненням цілих асоціацій пропагандистів – власне, однаково; Вочевидь і те, шляхи ці зовсім протилежні. Християнство не полягає в Христі, а в Христі та апостолах та їхніх учнях, у живому середовищі їх воно розвивалося і ставало тим, чим людству треба було»** (Там само, 160-161). Можна підсумувати, що візії слов'янізму-християнізму (Шафарик, Міцкевич, Гоголь), як і **утопічного соціалізму** (Герцен, Сен-Сімон, Прудон, Фур'є, Ворцель), **комунізму** (Бабеф, Бланкі, Кабе, Маркс), **анархізму** (Бакунін) відображають проекції Романтизму 1840-х. Так, конфлікт оновленого суспільного християнства (зокрема, есхатологій) з позитивістським, соціалістично-комуністичним (спотвореним?) переосмисленням ставили проблему світоглядного синтезу і антитези. Мова про «непомітну» ідеологію *християнізму* (нового християнства) як альтернативи для тогочасних атеїстичних та синкретичних ідеологій має достатньо підстав вважатись предметним полем для подальших розвідок і досліджень (Pniewski D. (2014), *Przywłaszczenie i strata. Romantyczne transfiguracje Jezusa*, Toruń, 81-82; Limanowski B. (1910), *Stanisław Worcell. Życiorys*, Kraków, 119-130; Він же (1929), *Rozwój polskiej myśli socjalistycznej*, Warszawa, 11-12; Bakunin J. (1975), *Pierre Leroux: a democratic religion for a New World*, Church History, Vol. 44, No. 1, 57-72). На компаративістику заслуговує також синкретична концепція Сен-Сімона («Новий християнізм», 1825 р.) та її впливи на А. Міцкевича й М. Гоголя.

⁴¹⁹ Там само, 27.

⁴²⁰ Герцен А. И. (1956), Сочинения в 9 томах. Том 3 (Письма из Фарнции и Италии, С того берега, О развитии революционных идей в России), М.: Художественная литература, 475-476.

чужим для українця. Утім, можливо, Гоголя не упереджували ідеологічні погляди інтелектуалів, тому ще в 1840-х рр. (через художника А. Іванова) він мав бажання зустрітись з А. Герценом в Європі (Гоголь, 2009)⁴²¹. Останнього представляли йому як гідну людину і Гоголю цього було достатньо (моральні, шляхетні якості людини, що повернулась з засланчої Росії, перевищували б розбіжності) (Гоголь, 2009а)⁴²².

Пізніше, перебуваючи у Франції, Герцен таки напише рецензію на «Мертві душі» – цілком в соціалістичному дусі і в межах антиімперської концепції. Він підсумує: «Він (Гоголь) почав захищати те, що раніше руйнував, виправдовувати кріпацтво і скінчив тим, що кинувся до ніг представника «благоволення та любові». Нехай слов'янофіли подумують про падіння Гоголя. Вони знайдуть у ньому, можливо, більше логіки, ніж слабкості. Від православної смиренномудрості, від самозречення, що переносить свою індивідуальність на індивідуальність государя, до обожнювання самодержця лише крок...» (Герцен, 1952)⁴²³. Відомо, що петербурзький приятель Гоголя М. Скурідін зробить кілька виписок з цієї статті 1851-го р. (Гоголь, 2009)⁴²⁴.

За кілька років після смерті М. Гоголя Герцен опублікував літературознавчий розбір роману Д. Грігаровіча «Рибаки» (1853). Твори Пушкіна, Лермонтова, Гоголя і Грігаровіча він інтерпретуватиме в контексті урядово-поліцейського повсякдення, мрійливого ідеалізму романтиків та утопічної втечі від реальності, що викликана періодом правління Нікалая I (Герцен, 1958)⁴²⁵. В 1859 р. в часописі «Колокол» А. Герцен вкотре натякне

⁴²¹ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 14, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 439-440.

⁴²² Лист до А. Іванова (1847 р., Неаполь): «Герцена я не знаю, но слышал, что он благородный и умный человек, хотя, говорят, чересчур верит в благодатность нынешних европейских прогрессов и потому враг всякой русской старины и коренных обычаев. Напишите мне, каким он показался вам, что он делает в Риме, что говорит об искусствах и какого мнения о нынешнем политическом и гражданском состоянии Рима, о чивиках и о прочем» (Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 14, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 476, 589).

⁴²³ Герцен А. И. (1952), Из дневников, мемуаров и статей, М.: Художественная литература, 392-393.

⁴²⁴ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 15, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 434-439.

⁴²⁵ Герцен А. И. (1958), Сочинения в 9 томах. Том 7 (Статьи 1853-1963 гг.), М.: Художественная литература, 127-131

польським революціонерам про оманливість Росії, згадавши і Гоголя: «Невже вам не спадало на думку, читаючи Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, що, крім офіційної, урядової Росії, є й інша, що, крім Муравйова, який вішає, є Муравйові, яких вішають» (Герцен, 1958a)⁴²⁶.

В невеличкій нотатці «Плітки, кіптява, нагар та ін.» (січень 1864 р.) Герцен іронічно згадав фінал «Мертвих душ» паралельно із петербурзьким терором: «Терор неблаганний, без цього він не був би терором, і на півдорозі зупинятися не можна; не врятують тут ліричні вигуки про величину і простір Росії на кшталт Гоголя...» (Герцен, 1958b)⁴²⁷.

Отже, ми бачимо соціалістичне (герценівське) зображення М. Гоголя, а саме – раціоналістично-позитивістську рецепцію, згідно з якою Гоголь є генієм, але парадоксальним і суперечливим мрійником, таким собі трагічним угодовцем; московських слов'янофілів – фактично православними утопістами, що ігнорують реальність, шкідливість яких прирівняно до пієтистів.

Відгук на «Мертві душі» традиційно належав і ліберальному літературному критику В. Белінському. Приміром, ідеальним образами майбутньої Русі Гоголя він не надав жодної значущої ролі, знівелювавши їхнє значення взагалі й назвавши «містично-ліричними витівками», а поведінку Гоголя – «намаганням художника-автора стати пророком» (Н. В. Гоголь, 1952)⁴²⁸. Як бачимо, «світлі сторони» поеми були змістовно проігноровані. Пізнє ставлення В. Белінського до М. Гоголя ставало дедалі критичнішим (і навіть ультракритичним). Ідеологічні упередження дійшли кульмінаційної точки в 1847 р. у найцитованішому соціалістичними і більшовицько-радянськими критиками листі до Гоголя (Машинский, 1951)⁴²⁹ (передрук листа вперше з'явився в 1855 р. за участі А. Герцена і Н. Агарьова в газеті «Полярна зірка (Полярная звезда)»).

⁴²⁶Там само, 186.

⁴²⁷ Герцен А. И. (1958), Сочинения в 9 томах. Том 8 (Статьи, Художественные произведения 1863-1869), М.: Художественная литература, 111, 566-568.

⁴²⁸Н. В. Гоголь в русской критике: Сб. ст (1953), М.: Художественная литература, 243-252.

⁴²⁹Машинский, С. (1951), Гоголь (1852-1952), М.: Культурно-просветительная литература, 193, 210-212.

Ще гірше зреагували давні вороги Гоголя. Такі прагматичні консерватори і державні патріоти, як Н. Полевой (пізній), Ф. Булгарін та Н.Сенковський (зросійщені поляки) (Машинский, 1951a)⁴³⁰. Похилий Ф. Булгарін (неприхований агент жандармів) особливо прислужився в дискредитації Гоголя після його смерті (Машинский та інші, 1951b)⁴³¹.

До слова, згадати й памфлет катеринославського поміщика (Заруба, 2016)⁴³², відставного генерала і руського грузина Н. Герсєванова (серед іншого – учасника придушень Кавказу (1844), угорського повстання (1848-1849), ветерана Кримської війни). В 1861 р. (у розпалі журнальної реакції проти сатири) на матеріалах Кулішевої біографії Гоголя Н. Герсєванов склав негативний портрет письменника («злидений лакей, ненавистник руської жінки, наклепник її, наклепник Росії»; вдаваний християнин, поет, філософ, мудрець) (Герсєванов, 1861)⁴³³. На ці випадки у часописі «Основа» не забарилася відповідь П. Куліша (Кулиш, 1862)⁴³⁴. Щоправда, разом з тим Н. Герсєванов належав до офіцерства, властиво, консервативних і самодержавних

⁴³⁰ Там само, 182.

⁴³¹ Там само, 235. Однак по смерті М. Гоголя плітки були й більш вигадливі. Й. Бодянский пригадує, що першою (міською) версією серед москвичів була смерть, викликана «онанізмом» (*Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников* (2013), Т. III, Москва, 235-236).

⁴³² Як зазначав дослідник дворянства Катеринославської губернії В. Н. Заруба, переважну більшість місцевої аристократії (себто понад половину) складав великоросійський компонент (що не могло, зрештою, не позначатися на панській культурі й ментальності): «Основою місцевої еліти стали російсько-українські військово-цивільні чиновники та поміщики. Н. Д. Полонська-Василенко дійшла висновку, що серед них було 68,2% російських офіцерів, 13,4% російських чиновників та службовців, 10,4% представників української (запорізької, слобідської та лівобережної) старшини, 2% осіб духовного стану, 1,6% купців та міщан, а також 4,4% різних люмпенів, маргіналів, декласованих елементів та людей невстановленого соціального статусу. Дуже строкатим був і національний склад місцевого дворянства, хоча цей фактор і не мав жодного статусного значення, хіба що в міжособистісних відносинах, та й то епізодично. За нашими даними, серед нащадкових дворян за національним походженням переважали росіяни, які займали загалом близько 55% складу, на другому місці українці (близько 25%), решту 20% становили «діти різних народів». Багато поляків, кинувши безнадійну боротьбу за свою беззрядну державу, кинулися вислужитись перед «визволителями» від шляхетської анархії. Особливе місце посіли в середовищі місцевого дворянства серби, що служили з 1752 в поселенських гусарських полках, а також румуни (волахи і молдавани), угорці, німці, французи, італійці, вірмени, білоруси, грузини, греки. Були серед місцевих поміщиків та хрещені євреї. Ось із такого різноманітного, соціально та національно різношерстого конгломерату протягом останньої чверті XVIII століття і формувалася основа місцевого «шляхетного» дворянства. Більшість національних прізвищ російська бюрократія перекроїла на свій лад до невпізнання, а ситуативний соціальний конгломерат перетопився в єдину загальноросійську дворянську амальгаму, однорідну «загальноруську» масу зі специфічним православно-самодержавним менталітетом» (Заруба В. Н. (2016), *Дворяне Екатеринославской губернии*, Дніпро: «Лира» Доступ через: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/1981-zaruba-v-n-dvoryane-ekaterinoslavskoj-gubernii-dnipro-lira-2016-560-s-s-il>).

⁴³³ Герсєванов, Н. Б. (1861), Гоголь перед судом обличительной литературы (Посвящается русской женщине, оклеветанной Гоголем), Одесса, 1-2.

⁴³⁴ Кулиш П.А. (1862), Гоголь пред судом обличительной литературы Н. Герсєванова, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Січень, СПб, 52-56.

поглядів⁴³⁵ (наприклад, відомо, що брат, Єгор Герсєванов, служив у жандармському відділі (Чабан, 2020⁴³⁶).

Проте задля контрасту згадаємо: частина російських військових (не беручи декабристів) щодо політичного клімату імперії вряди-годи проявляли антиурядові настрої, схилиючись до вільнодумних ідеологій (як-то слов'янїзм, українофільство, лібералїзм, соціалїзм тощо). Приміром, Яків де Бальмен, нащадок французької аристократії, як приятель Т. Шевченка поділяв українофільські настрої. Згодом де Бальмен підступно загине на Кавказі (Шевченко присвятить Якову посмертного вірша за тою ж назвою «Кавказ» (Бальмен, 1988)⁴³⁷). Ветеран Кримської війни, підполковник Андрій Красовський (син генерала О. Красовського), дбаючи про честь і совість, в 1862 р. відмовлятиме підлеглих солдатів від каральних виправ проти селянства. Як наслідок, Красовський був арештований та позбавлений дворянства, після інсценізованої страти – засланий до Сибіру. Марія Красовська (дружина), не витримавши цього удару, збожеволіла і, як свідчив київський жандарм Грибовський, запроторена до божевільні. Доля чоловіка склалася трагічно: втікаючи до Китаю, забувши карту і заблукавши в тайзі, він учиняє самогубство. Пов'язаний з «хлопоманами» політичну ідентичність він визначав не інакше, як «вільний поляк» (Клевенский, 1929)⁴³⁸. Утім, прикметним був і випадок Андрія Потебні. Брат майбутнього українського мовознавця увійшов до складу «Комітету руських офіцерів у Польщі». Так, А. Потебня загинув в ході січневого повстання 1863 р. (Герцен, 1958)⁴³⁹. Дещо схожою була ситуація і у самій імперській метрополії: відомо, наприклад, про

⁴³⁵ Герсєванов Н. Б. (1860), О социализме Редакционных комиссий: письма к председателю их ген. Ростовцеву помещика Екатеринославской губернии, Берлин, 11-13, 15, 17, 20.

⁴³⁶ Чабан М. (2020), *На терезах вічності: постаті, факти й події з історії Новомосковська та Новомосковського повіту*, Дніпро: Ліра, 93.

⁴³⁷ Бальмен Я. П. (1988), Повести: С прил. портр. писателя, его рисунков, отрывков из записной кн. и недавно обнаруж. писем, Харьков: Прапор, 5-22; Певним питанням є ставлення М. Гоголя до війн на Кавказі. Принаймні А. Смірнова-Россет в приватній обстановці писала до Гоголя такі рядки (30 січня 1845 р.): «Кавказ нам дорого стоит. За свои же грехи мы там своею кровью платимся. Ну, скажем или переведем русский авось на Бог поможет» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 13, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 33)

⁴³⁸ Клевенский, М. (1929), К биографии А.А. Красовского, Красный архив (исторический журнал), Т.6 (37), С. 230-237.

⁴³⁹ Герцен А. И. (1958), Сочинения в 9 томах. Том 8 (Статьи, Художественные произведения 1863-1869), М.: Художественная литература, 240-242.

поширювачів нелегальних, ліберальних політичних листівок «Великорус» (1861). Серед учасників пропаганди буде, зокрема, петербурзький генерал (ветеран Кримської війни), пізніше учасник таємної організації «Земля і воля» – Ніколай Обручев (Герцен, 1958а)⁴⁴⁰.

4.2 Московські слов'янофіли («східники») та «національний епос» Русі

Спільним знаменником європейців і слов'янофілів була руська національність / народність, іншими словами – нація. Щоправда, кожна «партія» (ідеологічний гурток) розуміла «руську націю» по-різному (Герцен, 1958b)⁴⁴¹. Так, сумніву серед московських слов'янофілів в реальності нації, яку вони «конструюють», звісно, не було, але «експеримент» Гоголя міг похитнути віру в певних засадах. Попри те, що відгуки московських слов'янофілів рясніли більш позитивними тонами, і позаяк національні пошуки Гоголя збігалися з поглядами їхнього кола, все ж таки не доводиться говорити, що вони збігалися достоту і в усьому.

Московець К. Аксаков здійснив був спробу естетичної і zarazом національної критики твору (на відміну від «західників», як слов'янофіл, він відзначав створені Гоголем народні символи – де прочитання є в цілому національним), щоправда, значною мірою у великоруських / московських тонах) (Аксаков, 1842)⁴⁴². Як видається, критики самої «руської нації» К. Аксаков не передбачав, оскільки існування, сутність і метафізика великого руського народу (в дусі тогочасної німецької діалектики) для нього був безсумнівною і dokonаною. Відповідно, його реальне розуміння

⁴⁴⁰ Там само, 533-534.; Герцен А. И. (1958), Сочинения в 9 томах. Том 7 (Статьи 1853-1863 гг.), М.: Художественная литература, 653.

⁴⁴¹ Сутність «руської нації» слов'янофілів коментує А. Герцен: «Дуже цікаво, що єдина партія, що має себе національною переважно, а саме московська партія, яку під час війни перетворили на керманіча, рівно нічим не сприяла цьому відкриттю. Щоправда, слов'янофіли зараховують Гоголя до своїх, але це канонізація Аристотеля. До жодної партії Гоголь ніколи не належав. Дозвіл же загадки полягає в тому, що слов'янофіли просто не знали справжнього народу. Вони сконструювали (вираз німецької філософії) якийсь руський народ на підставі вивчення даних Несторового літопису про традиції інших слов'янських племен, не потурбувавшись ознайомитися з народністю, що населяла землю, якою вони ступали. Навіть поет Кольцов ніколи не належав до московських революціонерів» (Герцен А. И. (1958), Сочинения в 9 томах. Том 7 (Статьи 1853-1863 гг.), М.: Художественная литература, 130-131).

⁴⁴² Аксаков К.С., Несколько слов о поэме Гоголя: Похождения Чичикова, или мертвые души (1842) Доступ через: http://az.lib.ru/a/aksakow_k_s/text_0100.shtml

національного питання виглядало надалі ідеалістичним та утопічним, тоді ж як утопічне й ідеалістичне не відрізнялося від реального. Від імені молодого московського слов'янофіла цій «поемі» Гоголя надано роль величного творіння й сучасного епосу, який ряснів надмірним пієтетом. Аксаков зовсім не побачив світоглядну провокацію і спонуку, на яку сподівався Гоголь. «Белінській у захваті від «Мертвих душ», але здається він їх далеко не розуміє», – твердив К. Аксаков, критикуючи «західника», в листі до Гоголя. Відповіддю Гоголя став докір з закликом та побажанням Константину зайнятися мовознавчою справою задля майбутньої «руської мови» (Гоголь, 2009)⁴⁴³. Тим-то не оминула Гоголя й думка московської слов'янофілки Віри Аксакової (сестри). 29 грудня 1854 р. вона занотувала: «Він вірив у світле майбутнє Росії, але шлях до нього вказував у сьогоденні» (Аксакова, 1854)⁴⁴⁴.

С. Шевирьов, як видається, запропонував ґрунтовнішу з боку слов'янофільської партії аналітику. Критик виявив дві половини дійсності (або «руського життя»), що зображено в творі (Шевырев, 1842)⁴⁴⁵. Негативна половина дійсності (дистопія), іронічно висміяна Гоголем, як зазначав

⁴⁴³ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 12, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 157-159.

⁴⁴⁴ Аксакова В.С., *Дневник (1854)* Доступ через: http://az.lib.ru/a/aksakowa_w_s/text_1854_dnevnik.shtml

⁴⁴⁵ «Весь цей дивний світ сільських і губерньських героїв, відкритий фантазією Гоголя, світ, про який ми мали якесь невиразне поняття, як уві сні, але який тепер так ясно і живо, ніби на яву відбувається в очах наших, - на наш образ думок має дуже глибоке і велике сучасне значення. Зверніть увагу навіть на яскраву протилежність цього світу з тим, що вас так чудово, так чарівно оточує, Собакевичі, Ніздреві, місто N., наші села, яскраві картини внутрішнього побуту Росії, уяви вам ясно серед вашого пишного сну, зруйнують багатого світлх чарів, зведуть вас зі світу мрій високих у світ голої суттєвості і звернуть вашу увагу на такі питання, які без того не пролунали б, можливо, в вашому розумі!... Не подумайте також читачі, щоб ми визнавали талант Гоголя одностороннім, здатним споглядати лише негативну половину людського та російського життя: о! звичайно, ми так не думаємо, і все, що сказано раніше, суперечило б такому твердженню. Якщо в цьому першому томі його поеми комічний гумор взяв гору, і ми бачимо російське життя і російську людину здебільшого негативною їх стороною, то звідси ніяк не слід, щоб фантазія Гоголя не могла підвестися до повного обсягу всіх сторін російського життя. Він сам обіцяє нам далі уявити все незліченне багатство російського духу (країн. 430), і ми впевнені, заздалегідь, що він славно дотримається свого слова. До того ж і в цій частині, де сам зміст, герої і предмет дії захоплювали його в регіт та іронію, він відчував необхідність заповнити нестачу іншої половини життя, і тому в частих відступах, в яскравих заметах, кинутих епізодично, дав нам передчувати й інший бік російського життя, яке згодом розкриє у всій повноті його. Хто ж не пам'ятає епізодів про влучне слово російської людини і прізвисько, яке дає він, про нескінченну російську пісню, що мчить від моря до моря по широкому роздоллі нашої землі, і, нарешті, про ухарську трійку, про цього птаха-трійку, яку міг вигадати тільки російська людина і яка вселяла Гоголю спекотну сторінку та чудовий образ для швидкого польоту нашої славної Русі? Всі ці ліричні епізоди, особливо останній, представляють нам ніби погляди, кинуті вперед, або передчуття майбутнього, яке має величезно розвинути у творі та зобразити нам всю повноту нашого духу та нашого життя» (Шевырев С.П. (1842), *Похождения Чичикова, или мертвые души*, поэма Н. В. Гоголя (Статьи I и II) Доступ через: http://az.lib.ru/s/shewyrew_s_p/text_0080.shtml).

Шевирьов, мала поповнитись іншою – позитивнішою (евтопією), про яку Гоголь натякав в ліричних відступах і поетичних символах. Однак в контексті твору С. Шевирьов говорить про «нашу мрію» і мрійливість в ідеологічному ключі». Для русофіла С. Шевирьова літературна фантазія Гоголя як функція видавалася знаряддям імперсько-національного проектування. Засобами мрії, комізму, уявлення руської (і взагалі людської) природи, «істотності життя» (тобто дійсності) Гоголь сприяв «образотворенню» слов'янофільських задумів. Так, на думку С. Шевирьова, своєю уявою Гоголь мав створювати картини і моделі майбутнього шляху розвитку. Певно, тому утопічні (ліричні) місця І-го тому С. Шевирьов розуміє, по суті, як передвісники ще не відтворених сторін руської дійсності, без сумніву, світліших та досконаліших, та у які він прагне вірити. Для Гоголя ж ці ідеали були гіпотетичними ескізами.

Слов'янофіл московського кола Ю. Самарін у листі до К. Аксакова (1842) цілком задовольнився рецензією останнього. Читаючи критику С. Шевирьова, він зазначив деякі концептуальні перебільшення і суб'єктивні оцінки. Але Самарін додатково виокремив консервативно-патріотичні кола великоруських читачів, які надто не розуміли твір, щоб не сприйняти його як образу: ««Як можна радіти і насолоджуватися, коли митець виводить на сцену цілу низку жалюгідних, смішних, огидних явищ, узятих із тієї дійсності, в якій ми живемо, яка є наша дійсність, наша Батьківщина! Плакати і тужити маємо, а не сміятися». Так вони кажуть, – стверджує Самарін, – і в їхніх словах відбивається щира, полум'яна любов до свого, рідного, але кохання надто тісне і тому легко переходить у відчай. Маловіри! ви любите не Росію, а те, що в її житті вам подобається особисто; себе ви любите в ній, а не її. Ваше співчуття обмежується однією стороною, одним або двома століттями і не більше, а тому, не знаходячи в сьогоденні того, що подобалося вам у минулому, не впізнаючи його в новому його перетворенні, ви впадаєте у відчай і не бачите, скільки втішного для нас усіх полягає в собі явище такого

художнього твору, як «Мертві душі» (Гоголь, 2009)⁴⁴⁶. Цікаво, що Е. Бояновська зауважила на патріотичності Ю. Самаріна, але, як нам видається, дослідниця не звернула уваги, що і Самарін критикує пересічних патріотів (Бояновська, 2013)⁴⁴⁷. Далі, аналізуючи художній світ роману, Ю. Самарін помічає «темну сторону» (дистопію), але з обмовкою: «одна темна сторона не складає картини». Так, Самарін помічає перспективність поглядів Гоголя і стан імперського націєтворення, який він перейняв: «...художник, що народився в епоху руйнування, у народі, що підгнив у корені своєму, бере предмет з його життя [...] У його творіннях ви вічно знаходитимете дві сторони, вічний антитез, вічне протиставлення, що виключає гармонію, тому що в самому житті немає цієї гармонії» (Гоголь, 2009)⁴⁴⁸.

Самарін інтерпретує Гоголя як романтика, що *volens-nolens* стає візіонером і шукає точки виходу. Врешті-решт, «темну сторону» Самарін протиставив «прекрасним ліричним місцям» (евтопії), обґрунтовуючи це таким чином: «Звичайно, у першому томі «Мертвих душ» ми бачимо її темний бік; але, не кажучи про ті прекрасні ліричні місця, в яких сам поет викриває закриту для нас і всю облиту світлом її іншу сторону, навіть припустивши, чого не дай Бог, що ми ніколи її не побачимо, і тоді ви не маєте права вбивати в собі насолоду і журитися. Один величезний, незаперечний факт – можливість зведення цього життя у світ мистецтва, стає проти темного її боку і наповнює душу сподіванням і зміцнює нас на важкий подвиг, на важку мандрівку крізь це життя» (Гоголь, 2009а)⁴⁴⁹. Отже, Ю. Самарін не розглядав «Мертві душі» одностороннім твором, знаходячи розраду в тій утопічній проєкції, яку запропонував автор; ба більше, Самарін зважав на дистопічне зображення російського життя, бачачи в творі Гоголя дуалістичну картину.

⁴⁴⁶ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 12, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 229

⁴⁴⁷ Бояновська, Е. (2013), Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом, Темпора, Київ, 360-361.

⁴⁴⁸ Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 12, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 230.

⁴⁴⁹ Там само, 231.

4.3 Українські русофіли, руські українофіли та «Русь» Гоголя

Загальноруський роман «Мертві душі» не оминув українських реалій, тож гоголівська концепція зустріла українських читачів своєрідним прочитанням. Приміром, в 1850-1860-ті рр. виникає ціла плеяда рукописних переробок, містифікацій і «сіквелів» «Мертвих душ», що, по суті, «вбирали» у себе відповідні суспільні настрої (Чернышевский, 1975)⁴⁵⁰. Так, в Україні однією з відомих стала версія театрального драматурга й математика А. Ващенко-Захарченка (Київ, 1857) (Самойленко, 2012)⁴⁵¹. Загалом в 1840-1860-ті рр. серед інтелектуального життя погляди двох течій – русофілів і ранніх українофілів (киян) були доволі помітними (Міяковський та інші, 1928)⁴⁵².

Цитата: «жоден з творів нашої літератури не мав такого впливу в масі публіки, що читає, як поема Гоголя» (Мизко, 1843)⁴⁵³ – висловивсь катеринославець, українець за походженням, М. Мизько, вказуючи на масовий характер гоголівського твору (важко сказати, чи є Мизько

⁴⁵⁰ Приміром, читацькі уподобання в Великоросії описував соціяліст Н. Чернышевський у романі «Что делать?» (1863): «Але найчистіша нісенітниця, що ідилія недоступна: вона не тільки хороша річ майже для всіх людей, а й можлива, дуже можлива; нічого складного не було б влаштувати її, але тільки не для однієї людини, чи не для десяти чоловік, а для всіх. Адже і італійська опера - річ неможлива для п'яти чоловік, а для цілого Петербурга - дуже можлива, як усім видно і чути; адже й «Повне зібрання творів М. У. Гоголя. Москва 1861 р.» річ неможлива для десяти осіб, а для всієї публіки дуже можлива і недорога, як відомо. Але поки італійської опери для всього міста немає, можна лише деяким, особливо старанним меломанам пробавлятися деякими концертами, поки 2-а частина «Мертвих душ» не була надрукована для всієї публіки, лише небагато, особливо старанних любителів Гоголя виготовляли, не шкодуючи праці, кожен собі, рукописні екземпляри її. Рукопис не на приклад гірший за друковану книгу, якийсь концерт дуже поганий перед італійською оперою, а все-таки хороший, все-таки хороший» (Чернышевский Н. Г. (1975), *Что делать?*, Ленинград: Наука, 167).

⁴⁵¹ Самойленко Г. В. (2012), Нежинский список второго тома «Мертвых душ» Н. Гоголя, Нежин, НГУ им. Н. Гоголя, 4-32.

⁴⁵² Кирило-мефодіївець В. Білозерський розповідав О. Марковичу про аналіз «Вечорів на хуторі...», але з тієї чи іншої причини до нашого часу цей текст не дійшов (Міяковський В. (1928), *Люди сорокових років: кирило-мефодіївці в їх листуванні*, 85). Звісно, не секрет, що першим критику комічних творів Гоголя здійснив інший земляк в 1832 р. – А. Стороженко (псевд. А. Царинний). Дві завваги: 1) стаття Стороженка з'являється у видавництві петербурзького німця і гоголівського опонента Н. Греча – що досить не дивно; 2) відгук А. Стороженка найбільш коректно назвати читацьким поглядом військового доби раннього Нікалая І, критика ж якого, попри суб'єктивні прискіпування, не була розгромною. Наприкінці А. Стороженко щиро бажає продовження подібних «вечорів» (Царинный А. (1832), *Мысли малороссиянина, по прочтении повестей пасечника Рудого Панька*, СПб, 71). Кирило-мефодіївець І. Пасяда у заслання склав першу наукову магістерську працю, присвячену українським повістями М. Гоголя (1849 р., Казань) (*Перші українські Прометей: полтавці – учасники Кирило-Мефодіївського товариства* (2020), Полтава, 29-32). М. Костомаров в альманасі «Молодик» (1844) згадував, що Гоголю, на думку земляків, було б краще, якби писав українською (Галка И. (1843), *Обзор сочинений писаных на малороссийском языке*, Молодик на 1844 год: украинский литературный сборник, Харьков, 161).

⁴⁵³ Мизко Н. (1843), Голос из провинции о поэме Гоголя «Похождения Чичикова, или Мертвые души», Отечественные записки, СПб, 39.

ідеологічним слов'янофілом, але, як для поборника ідеї руської нації, риторика його зважено патріотична). В цій критичній статті 1843 р. «Голос із провінції» (опубл. в петербурзькому часописі «Вітчизняні записки (Отечественные записки)», під. ред. А. Краєвського) він дав розлогий літературознавчий аналіз «Мертвих душ», підійшовши до розкриття структурно і композиційно.

М. Мизько проаналізував твір з погляду авторської ідеї (духу, змісту), а також форми і стилю, прискіпливо наповнюючи статтю теорією і різноманітними цитатами. Та з огляду на колективного читача, він розкрив питання правдоподібності сюжету відносно реальності, що викликало сумніви в «новоросійських салонах». В тамтешніх залах «Мертві душі» обговорювались між умовним студентом і поліціантом. Тут нас цікавить ідейна сторона, яку виявив М. Мизько. Отже, на думку Мизька, ідея Гоголя ґрунтується на високому гуманістичному погляді на життя і глибокому національному пафосі (Мизко, 1843a)⁴⁵⁴; ця грандіозна ідея (евтопія), як йому видається, походить з діаметрально протилежного джерела (дистопії). Утопічні місця сприймаються обнадійливими, тож критик бачить твір не одностороннім, а двостороннім (як сумісність «світлого» і «темного»).

Отже, текст «Мертві душі», в ідеалі, мав утопічний і дистопічний шари, про що читач мав здогадатись (Мизко, 1843b)⁴⁵⁵: «Читача ж попрошу дивитися на поему Гоголя без темного скла заздалегідь складеного упередження, і тоді він, можливо, побачить у ній дещо світле» (Мизко, 1843c)⁴⁵⁶. Услід за тогочасними русофілами, М. Мизько мислив в категоріях спільноруського (імперського) націоналізму. Таким чином, він відзначав виключну роль «Мертвих душ», що як наратив сприяв пробудженню національної свідомості (Мизко, 1843d)⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ Там само, 50.

⁴⁵⁵ Там само, 42-43.

⁴⁵⁶ Там само, 42

⁴⁵⁷ Там само, 52.

Українець Гр. Данилевський (молодий приятель Й. Бодянського, з яким гостив у М. Гоголя незадовго до смерті) продовжив «Мертві душі» на південноукраїнському матеріалі. Наприклад, в романі «Втікачі у Новоросії (Беглые в Новороссии)» (1862) порушується питання «свободи» в такім епізоді: «Вже й край! – промовив становий, як видно начитаний і літературно натертий малий, – от цього звуть Петрушка! Та якби сюди Чічіков із «Мертвих душ» заїхав, і його б, здається, Петрушка тут від нього втік, почувши тутешню волю, про яку вони там на півночі і не припускають...» (Данилевский, 1983)⁴⁵⁸. Далі з'являється мотив шанобливого ставлення до народних українських пісень, бо з них «ще вийдуть свої Моцарти» (Данилевский, 1983a)⁴⁵⁹.

Данилевський розвивав також деякі урбаністично-утопічні і колоніальні моделі в протиставленні Новоросії до старосвітської (гоголівської) України: «Що стара Диканька! – говорили деякі з його друзів, – що з того, що її разом із старосвітською вмираючою Україною оспівав Гоголь! Ця старосвітська Україна була колись гарна! Тепер це все ще мила, але вже сумна і пустельна могила... Життя тут, а не там, тут, у нас, у нашій Новоросії! Тут усі надії півдня! Звідси вийде його майбутнє. Чи давно ось на цьому самому місці один вітер пустельний блукав, бур'яни, ковила та будяка виростали, перекотиполе стрибало; а тепер тут миттю виросло селище, з'явився чудовий будинок, жваве суспільство шумить, веселиться, рояль гримить, чудеса світла сюди стікаються» (Данилевский, 1983b)⁴⁶⁰. Схоже, імперський проєкт модернізації «Нової Русі» (українсько-русофільської) був загальною ідеєю для майбутнього розквіту півдня (Степової України). В літературному діалозі з імперською північчю, на думку Г. Данилевського, південь (Нова Русь або Нова південна Русь) і мала б, врешті-решт, постати на зразок штатів Кентукі і Масачусетс.

⁴⁵⁸ Данилевский Г. П. (1983), Беглые в Новороссии; Воля; Княжна Тараканова, М.: Правда, 1983, 135.

⁴⁵⁹ Там само, 150.

⁴⁶⁰ Там само, 121.

Та більш альтернативні погляди ми подибуємо вже в 1840-х рр. у неопублікованих, приватних та заборонних матеріалах. Так, в «Записках про поезію і мову» (1846) українофіл та учасник Кирило-Мефодіївського товариства Г. Андрузький виступив в ролі критика руської літератури, а також у ролі поборника самодостатнього українського / малоросійського письменства. Протиставляючи «поміщицьке» і «селянське», як бездуховне і вітчизняне (рідне), і як представник дворянського стану, він порушив питання пошуку і значення джерел народної поезії. Авторська ідея «Мертвих душ» підважує резонанс поглядів Г. Андрузького, тому «поміщицька» тема (і це вкрай помітно) набуває рис національної проблематики та не лише суто соціальної чи правової (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990)⁴⁶¹.

В слов'янофільській уяві Г. Андрузького селянський світ є прекраснішим, насамперед своєю духовністю, ідеальністю, первинністю. Цій евтопії надається християнське тлумачення, оскільки усе прекрасне, на думку Андрузького, створене Богом (як і в Шевченковій передмові до Другого Кобзаря). Натомість зіпсованість вищих верств і їхнє віддалення від джерела, доводить Андрузькому протилежне, обумовлюючи дистопію української дійсності. Концепція Андрузького видається схематичною, але не позбавленою здорового глузду. Тож, імовірно, «духовний і національний (український) поміщик» для нього був світлим ідеалом лише в перспективі. Деякі інтенції, на підставі гуманістичної «провокації» М. Гоголя, він висловив в тому ж тексті, стверджуючи, що: «за інших умов життя їх вийшли б люди, у кращому значенні цього слова» (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990а)⁴⁶². Щодо автора «Мертвих душ» він наголошує: «Щоправда, Гоголь та інша братія пише великоросійською мовою; але це означає, що вони звикли (як дворяни) до великоросійського, ніж до вітчизняного». Й доводячи існування української літератури проти заперечень московських і петербурзьких журналів, Г. Андрузький знов-таки покликається на Гоголя: «Чи не гідність

⁴⁶¹ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 2 (1990), Київ, Наукова думка, 428-430.

⁴⁶² Там само, 429.

Гоголя, що його явно лають, а нишком заучують?». В будь-якому разі тези київського слов'янофіла мали під собою цілком гоголівські ідеали, але з виразно українофільською, ліберально-християнською ідеологією. Певно, що в обличчі Г. Андрузького «Мертві душі» таки знайшли читача – українського аристократа з Київщини.

Прикметним був також випадок Т. Шевченка. Концепція «Мертвих душ» як ілюстрації *сучасної Русі* в його уяві була ідеологічно викривальною для влади і, ясна річ, а рїогї підцензурною. Твір, який, здавалося, розкривав дійсність в іронічному ключі, для Шевченка і героїв повісті «Близнюки» (1855) – на межі злочину. Автор гіпорболізував, але висвітлював значення «Мертвих душ», а разом «проліски» політичної сатири в Україні: «Незважаючи, однак, на охоронців моральності та охоронницю російського слова, «Мертві душі» розлетілися швидше за птахів небесних по широкому царству руському. Прилетіло кілька екземплярів і до стародавнього Києва і дебютували, зрозуміло, в університеті. Інспектор із невдоволенням і навіть страхом помітив, що студенти збираються до гуртків і щось із реготом читають. Спочатку він подумав (що ймовірно): «Далебі, якась каналія написала на мене пасквіль». Але помітивши, що студенти читають друковану книгу, [у нього] від серця відлягло. І, як людина, яка мало стежила за рухом вітчизняної літератури, і людина, яка не належить до банди охоронців моральності, то, дізнавшись, що книга титулується «Мертві душі» – мабуть, страшна, – і махнувши рукою, сказав: «Нехай собі читають, аби не пиячили та на Хрести вікон бити не ходили». Видно, на інспектора дворян п[оема] «Мертві душі» не робила жодних побоювань» (Шевченко, 2003)⁴⁶³.

Слід зауважити, що Шевченко створив своєрідну ілюзію, де «Мертві душі» відігравали роль «текста в тексті» (можна з обережністю припустити, що Шевченко писав, фактично свою версію «Мертвих душ»). Він навіть

⁴⁶³Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. Том 4: Повісті (2003), Київ, 64-65.

кепкував, що нібито автор і цензор вже відбувають покарання за цю публікацію» (Шевченко, 2003а)⁴⁶⁴.

Читання «Повісті про капітана Копейкіна» (одного з розділів «Мертвих душ»), в якій ішлося про гостро-соціальну тему (кинутого напризволяще ветерана-інваліда), Т. Шевченко переносить з міста до хутора (ближче до селянського світу). Ця «велика книга» мала б урізноманітнити читацькі смаки кількох землевласників. Проте читач неозброєним оком помітить цензурний абсурд і соціальний страх, який з легкою іронією висміює Шевченко. Сама ж книга, деколи й сама назва, як показує київський слов'янофіл, достатні для висвітлення української дійсності Росії як очевидної дистопії 1850-х рр.

Хай там як, Шевченко як поет мав свої ідеали. Так, наприклад, у повісті «Прогулянка із задоволенням та не без моралі» (ескіз до мрії), пани починають одружуватись на селянках, і в цьому ж контексті Шевченко висловлює прихильність до комунізму» (Шевченко, 2003b)⁴⁶⁵. Шевченко продовжив звертатись до земляків і, зрештою, висунув ідею українця-господаря, землероба, що живучи в прекрасній країні, нею, насправді, не володіє» (Шевченко, 2003c)⁴⁶⁶. В цьому ж тексті поет вживає для України епітети «прекрасної», «могутньої» і «вільнолюбної», вбачаючи країною Свободи, що недвозначно перегукувалося з революційними гаслами» (Шевченко, 2003d)⁴⁶⁷. Таким чином, позитивна утопія Т. Шевченка не стільки нереальна, скільки неповернута, не стільки відірвана, скільки утримана і залякана. В цій концепції образ Русі-України за визначенням є евтопією, яку Шевченко вважає земним втіленням Раю (Sargent, 2010)⁴⁶⁸.

⁴⁶⁴ Там само, 65.

⁴⁶⁵ Там само, 261.

⁴⁶⁶ Там само, 268.

⁴⁶⁷ Там само, 266.

⁴⁶⁸ «Літературні утопії мають принаймні шість завдань, хоча й необов'язково розділних. Утопія може бути просто фантазією, може бути описом бажаного і небажаного суспільства, екстраполяцією, застереженням, альтернативою до сучасного чи моделлю того, що має бути досягнуто. Проте цільова спільнота (intentional community) щодо утопії включає сьоме завдання: продемонструвати те, що існування кращого життя є можливе тут і зараз. Так, утопічні погляди про людство і його майбутнє сприймаються з надією або ж тривогою. Якщо вони сприймаються з надією – їхнім результатом стає утопія. Якщо сприймаються з тривогою – результатом буде дистопія. Утопізм загалом являється філософією надії, що характеризується трансформацією надії, яку узагальнено в описі не-існуючого суспільства» (Sargent L.T. (2010), *Utopianism: A*

Насамкінець не оминемо постаті П. Куліша з його гаслом, що відсилало до творчості М. Гоголя: «Ми, наступники Гоголя у самопізнанні» – зауважував письменник в петербурзькому українофільському часописі «Основа»⁴⁶⁹. Як видно, українофіли проголошували себе прямими спадкоємцями та рецепієнтами інтелектуальної спадщини Миколи Гоголя, що супроводжувалася елементами «культового преклоніння» та ритуалу скорботи на могилі автора «Мертвих душ» (П. Куліш). 24 березня 1854 р., П. Куліш писав дружині: «Бачив я нарешті могилу Гоголя [...] Я перенісся у почуття Гоголя і плакав майже всю обідню, незважаючи на всі зусилля придушувати сльози. Ще один пророк, а люди залишаються тими самими. Для кого ж були страждання, що звели його в могилу? для кого написано його слова? Ти ще не знаєш, яка це була душа, і важко це висловити, але можна відчутти, прочитавши все, що залишилося після нього. Дивуєшся такому явищу серед сучасного суспільства! Це було диво, що навіч здійснилося» (Куліш, 2005)⁴⁷⁰

Звісно, як і решта українофілів, Куліш був знайомий з творчістю Гоголя раніше. Йому не пощастило зустрітися з Гоголем особисто (власне, як і Шевченку), однак поталанило стати першим біографом письменника і, врешті-решт, зблизитися з московським та петербурзьким оточенням Гоголя. Куліш, схоже, таки пишався цим фактом і 1882 р. згадував своє письмове доручення від П. Плетньова В. Жуковському, в якого жив тоді Гоголь. В 1854 р. в одному з листів до М. Макарова Куліш не приховував навіть і того почуття, що його прізвище було бодай раз писане «рукою Гоголя» (Куліш, 2005a)⁴⁷¹.

Very Short Introduction, Oxford: Oxford University Press, 8-9). Як бачимо, Гоголь і Шевченко описують дистопічну дійсність. Проте різняться саме філософією надії, оскільки Гоголь мріє про Воскресіння Русі як великої християнської нації (де Україна є наріжним каменем); «радикал» Шевченко (за висловом В. Белінського) – про Воскресіння національної України в загальнослов'янській родині, головним чином, поза Росією.

⁴⁶⁹ Куліш П. А. (1861), *Обзор украинской словесности*. IV. Гоголь, *Основа: южно-русский литературно-ученый вестник*, Май, СПб, 16.

⁴⁷⁰ Куліш П. (2005), *Повне зібрання творів*. Листи, Т. II., Київ, 253.

⁴⁷¹ «Радий я дуже, що моє ім'я хоч раз написано рукою Гоголя. Він має рацію, говорячи про «Чорну раду», що роман нудний; але цей роман тепер зовсім не в тому вигляді, як друкувався в «Сучаснику» Плетньова, і Гоголь знайшов би в ньому більше інтересу, ніж будь-хто» (Куліш П. (2005), *Повне зібрання творів*. Листи, Т. II., Київ, 207).

П. Куліш хоча і відзначав вплив Гоголя на розкриття в 1830-х рр. української дійсності, про відтворення ж її він висловлювався досить критично: «...райдушна тканина уяви поета не дала суспільству нічого розглянути в такій ясності та повноті, в якій є у нього багато, якщо не все, у Мертвих душах» (Кулиш, 1861)⁴⁷². Але проєктом «Мертвих душ» Куліш, схоже, надихався, що припало на 1850-ті рр., літературне перепрочитання і реактуалізацію. Так, Віктор Петров слушно назве це добою, «що означалася іменем «Гоголівського періоду», давши розрізнення, котре видається вихідним для розуміння журналістики 1850-х рр. (Максимович та інші, 1862)⁴⁷³. Тож Гоголь Куліша ідеологічно не є ані соціалістичним, ані чисто слов'янофільським в тонах московської кон'юнктури, бо, як вважає Петров: «Навколо Гоголевого ймення точилася літературна боротьба, і «Сучасник (Современникъ)» був саме той часопис, що ім'я Гоголеве робив своїм гаслом у літературній боротьбі. [Отже] року 1854-го надруковано Кулішеву розвідку про Гоголя, р. 1855-го почали виходити «Очерки Гоголевского периода» Чернишевського. Гоголь Кулішів не Гоголь Чернишевського, та раніш ніж з'явилися «Очерки» останнього, повинен був з'явитися «Опытъ» Кулішів. Цей твір Куліша – то ланка, що межує, з одного боку, з традиціями Плетньовсько-Аксаковськими, та другим своїм боком зв'язується з різночинськими радикалістичними настроями Чернишевського» (Петров, 2013)⁴⁷⁴.

Проте треба наголосити, що складність прочитання і оцінки Гоголя в 1840-1850-ті рр. Кулішем була безпосередньо пов'язана з жандармським наглядом і самоцензурою, позаяк цензура урядова, як і приватна (московських

⁴⁷² Кулиш П. А. (1861), Обзор украинской словесности. IV. Гоголь, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Май, СПб, 28.

⁴⁷³ Нагадаємо, що постніколаєвську «відлигу» український русофіл М. Максимович закарбував рядками вірша, присвяченого в 1858 р. Шевченку з нагоди повернення: «...А тепера вже й не треба / Бо вже врем'я інше: / Тепер людям говорити / І дихать вільніше» (Максимович, М. О. (1862), *Тарасови Шевченкови. 35 Марця 1858*, Вечерниці: літературне письмо для забави і науки, Р.І, число 40, Львів). Молодий український соціаліст М. Драгоманов згадував наступне: «З 1855 р., в журналах почав показуватись «новий дух». І у нас, в провінціальній громаді, і серед учителів той дух було дуже чути. Дух той спочатку ще не мав виразної соціально-політичної барви, але виявлявся підняттям інтелектуальних інтересів, моральних і літературних. Людям хотілось читати, думати, любити людей... І ми, ученики, здобували собі книжки й читали купками, розмовляли про прочитане. Пам'ятаю, більше всього ми зачитувались Гоголем, хоч повного видання його ніяк не могли здобути» (Драгоманов М. (1991), *Вибране*, Київ: Либідь, 590).

⁴⁷⁴ Петров В. (2013), Розвідки. Том І, Київ: Темпора, 225.

слов'янофілів, адже родина Аксакових, так чи інакше, дозволила користуватись архівом письменника) навряд глибоко розуміли політичну специфіку українофільських настроїв, якби ті мали вільніший вияв.

Задум «Мертвих душ» П. Куліш розкрив в біографії 1854 р. В одному уривкові Гоголь зізнається в утопічності свого проєкту, що покликаний гуманізувати, на християнських засадах, руську людину (іншими словами, Русь-Сучасну). «Гордість майбутнім», як називав це Гоголь, «ворушилась в груді і щасливе відкриття, дане йому Божою ласкою, що людина може бути краще».

В цей час, як відомо, П. Куліш і вважав Гоголя «пророком». Дещо пізніше в приватній статті «Дві мови: книжня і народня» (1858) Куліш ніби обіграє основні національні концепти «Мертвих душ», але, що притаманно, протиставляючи Русь і Росію (для нього це – антоніми) (Куліш, 1914)⁴⁷⁵. Певно, якщо Гоголь пропагував пізнання Русі в усіх її проявах – Куліш продовжив його справу в Старій Русі (себто, в Україні) ⁴⁷⁶.

Пізніше в умовах після 1863-го року (з придушенням польського повстання, вільної преси, впровадження Валуєвського циркуляру, русифікації⁴⁷⁷) і 1876-го (з передвісником русько-турецької війни, Емського

⁴⁷⁵ «Темний люд працює над своїм мозолявим ділом, не роздивляючись гаразд, що в його рідному краю чиниться; темний люд думає-гадає про свою долю своїм Руським розумом, чує правду й неправду своїм Руським серцем, і співає свою Руську пісню про Руську жизнь, яка б не була вона славна, чи безславна; а письменна словесність зове вже свої Російські химери Руським толком, свої Російські восторги й печалі – Руським словом. Збагни ж тепер, хто здужає, до якого кінця простує те смертоносне схоластичне зілля, котре всіялось незнаті коли в живий і співучий Руський мир да й корениться на Руській землі що та зінюват на степу. Може, вже й нема ратунку народньому Руському слову на сівері, а вь нас на Вкраїні ратунку іще буде. Може темний руський, сіверний люд, навчившись колись письменства, прийме Російську словесність за-свою рідну, бо в тій словесности є голосні поети, а в його народній нема ні одного» Куліш П. О. (1914), *Дві мови: книжня і народня*, Україна: науковий трьохмісячник українознавства, Кн. 3, Київ, 29-30.

⁴⁷⁶ «Руська земля виконувала все одну й ту саму функцію, будучи розташована біля краю Європи, і ми можемо називати її Україною в найпочеснішому сенсі, пам'ятаючи, що вона, з часів Київського Володимира, була постійно звернена обличчям до азійського, руйнівного світу. Назва Мала Русь чи Південна Русь, чи польсько-литовська Русь не виражає ролі цієї країни в історії європейської культури – тієї ролі, яку надавала собі Польща, не розуміючи України ні політично, ні історично» (Кулиш, П.А., *История воссоединения Руси*, Т. I., 174).

⁴⁷⁷ Цікавим є погляд старої польської еміграції. В листі до Феліції Івановської Б. Залеський занотує (17 лютого 1865 р.): «Мають прибути до нас на еміграцію Куліш, Костомаров і Білозерський, котрих Москва переслідує за українщину. Втекли одночасно із різних міст, як були інтерновані. Очевидно, прийму їх по-братерськи з українським серцем, аби ж на вернулися Ласкою до Правди Божої і народної. У тому рука Провидіння: київські професори прийдуть по науку на Захід, по науку до киянина Духінського. З'явиться тоді між нами і еміграція малоросів» (*Korespondencya Józefa Bohdana Zaleskiego*. Т. III, (1902), Lwow, 175). Проте згодом (в контексті «часописних війн» 1860-х рр.) до Діонізії Понятовської він відреагує так (10 липня, 1867

указу з незначними послабленням в 1880 р.) в сусідній «Цісарщині» П. Куліш видає «Хуторну поезію» (1882 р., Львів).

Зокрема, в «Зазивному листі до української інтелігенції» ми бачимо перенесення гоголівських метафор на український ґрунт і національну свідомість (Куліш, 1882)⁴⁷⁸. Також, наче за прикладом Гоголя, Куліш озирає великий руський світ, але всі свої надії покладає на «пробудження» України: «...знайдеться в культурному світі притулок, звідкіля у всю Руську землю ізійде віщанне наше, на пробуд сонних і на *воскрешенне мертвих*. Розпочинаю се спасенне діло книжкою, котру назвав «Хуторною поезією» на ознаку того, що коли б ні в однім городі і ні в однім селі не знайшлось уже живого зерна до засіву національної ниви, то рука Божа знайде ще його в хуторах, і широко позасіває навіть і жидівське поле на Вкраїні, не тільки те, що підлягає нашим перевертням» (Куліш, 1882a)⁴⁷⁹. Причому в цій збірці Куліш щонайменш двічі уживав поняття «утопії» як щодо московської політики, так і щодо себе. Поетичні та есеїстичні памфлети видаються найкращим на те джерелом. Ось, приміром, недвозначну оцінку (*post factum*) в 1882 р. Куліш дає своєму першому поетичному твору з української історії (Украина, 1843 р.) (Куліш, 1882b)⁴⁸⁰.

р.): «Щодо руських часописів, відколи постало «Sioło», не маєш жодного часопису латинськими літерами. Маю їх під рукою шість чи сім, але усі друковані гражданкою або ж кирилицею. І множитья того сміття на Галичині щодня. Панслависти ж користають там з вільного друку, а цар не шкодує на них рублів. Найкраще і найменш вороже з-поміж о-тих руських «грамоток» є «Русь» і «Правда», які змагаються з чисто-московськими: як «Слово», «Боян», «Письмо до Громады», «Коломієць» і «Страхопуд». Деякі з тих останніх є повністю редаговані москалями і московською мовою. Підбурювачем війни на ляхів є молодий хлопець Ливчак, який недавно так сподобався двору в Петербурзі і на слов'янським з'їзді в Москві. Ливчак видає аж три часописи, між іншим гумористичного «Страхопуда» (аби нам страху напустить), в якому лають нас хахли Білозір, Куліш і Костомаров. І як тут не злитись на негідників і не шмагати поіменно? З Галичиною кепсько. Голуховський не може дати собі з нею ради, не дивлячись на свою стійкість і дивовижну спритність. Йому вдалося утриматись від оплесків цариці, але за кільки тижнів їде цар по дружину у Львів. Очевидно, має зухвалість до Австрії, яка в дійсності є в безладі, як Польща за Сасів. Бевст крутиться як муха по сметані серед свого Райхсрату, який ані гадки про загрозливу небезпеку з двох боків, а свариться про централізм, дуалізм і т.д., підбурений чехами». (*Korespondencya Józefa Bohdana Zaleskiego. T. IV, (1902), Lwow, 22-23*).

⁴⁷⁸«Були ми довго наче мертві, були нерухомі в летаргічному сні років із півтора ста послі того, як наш Богдан запровадив нас разом у двоє рук, а його alter ego хотів запродати ще і в трейті. Із сього летаргу пробудила нас рідна мова, як то правду сказав великий Лях (авт. — А. Міцкевич): ...dźwięk mowy rodzinnej mię osuci. По якомусь таємничому закону воскресіння замерших народностей, у Полтавщині, у Харківщині і, як бачимо, навіть у Черніговщині, мов на тій кобзі струна до струни, озвались один по одному люди чужі й далекі між себе, і без лишніх орацій, провозгласили нову націю між націями, во имя рідного слова і самостайного світогляду», Куліш П. О. (1882), Хуторна поезія, Львів, 123.

⁴⁷⁹Там само, 133.

⁴⁸⁰Там само, 34-35.

Проте в 1893 р. (в поетичній збірці «Дзвін») П. Куліш від імені «прогресу» засуджує реальну Росію як анти-прогрес, називаючи її буцім по-гоголівськи: «Царством мертвих душ»; її діячів культури і вчених – «жорстокими утопістами» часів Івана Грозного (Твори, 1909)⁴⁸¹: «Ми з царством мертвих душ не зійдемося у лад / Я тисну наперед воно повзе назад / Кого б я похвалив воно того карає / Кого б я покарав, воно благословляє / Вихвалює свою страшенну старину / І проповідує з культурою войну / Його культурники, учені прогресисти / Івановських времен жорстокі утописти / В Європі царюють їм хочеться мечем / А дома врозумлять кривавим карбачем / Який же тут прогрес, культура і наука? / У Царстві мертвих душ уму й таланту мука!».

Вкрай негативним елементом російської дійсності П. Куліш вважав несвободу слова і мови (Куліш та інші, 1882)⁴⁸². Так, епізод, коли П. Куліш відмовивсь від російського підданства на австрійське, супроводжувався прикметною реплікою в львівському листі до І. Пулюя (1882). Нею ж він доповнює свою мотивацію: «Я не хочу Росію зневажати. Вона нещаслива своєю цензурою і нас нещасливими робить»⁴⁸³. У схожому дусі, посилаючись принагідно на Н. Карамзіна, про свободу думки висловлювся і М. Гоголь у «Вибраних місцях...» (Гоголь, 2009)⁴⁸⁴. Та на відміну від Гоголя Куліш

⁴⁸¹Твори Пантелеймона Куліша. Том 2 (1909), Львів: Просвіта, 473-474.

⁴⁸²Розважаючи над кирило-мефодіївськими справами, П. Куліш не вважав прагнення *свободи* утопічним, мрійливим чи суб'єктивним: «Задача наша правда, що була суб'єктивна: диктувала нам її наша самонадійна юність; а проте мала вона під собою ґрунт глибокий. Недаремно бо написав один ветхозаветник: що душа чоловіча більш іноді скаже, ніж семеро блюстителів, що сидять на високому місті наблюдаючи. А божественного слова про істину, котра робить чоловіка свободним ніхто не назове суб'єктивним або мечтательним» (Куліш П. О. (1882), Хуторна поезія, Львів, 13). Подібне прагнення до вільного мислення і думки перегукується із ліберально-християнською концепцією Г. Андрузького (1846-1847 рр.): «Свобода може бути допущена лише особиста; будь-яка інша буде вже свавіллям. З права особистої свободи: а) Я сам ні від кого, крім Бога, закону і влади, встановленої законом, не залежу. Отже, рабів не повинно бути; ж особистої свободи, можу захищати порушений закон, бо я живий член держави, а не машина; d) Право повної свободи мислення; але тільки стосовно самого себе і для себе, інакше цим порушу вищезгадане право для інших. Будь-яка інша свобода в дії не принесе користі, що почасти можна сказати і про уряд. І ніхто не має влади заборонити мені думати те, що я хочу» (*Кирило- Мефодіївське товариство. Т. 2* (1990), Київ: Наукова думка, 419).

⁴⁸³ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані = Selected Letters of Panteleimon Kulish (in Ukrainian) (2004) / Нью-Йорк; Торонто: Укр. вільна акад. наук у США, 244.

⁴⁸⁴«Він (Карамзін) перший сповістив урочисто, що письменника не може стиснути цензура, і якщо вже він здійснився найчистішим бажанням блага настільки, що бажання це, зайнявши всю його душу, стало його тілом і їжею, тоді ніяка цензура для нього не сувора, і йому скрізь просторо» (Гоголь Н.В. (2009), Полное

упродовж десятиліть бачить інші негативні сторони Росії і співмірно більше позитивних перспектив, які зводить до полінаціонального дискурсу, освіти і демократизму. На цьому шляху він стикається з проблемами реалізації і промосковським спротивом в політичних, урядових, часописних «органах», та ширше – з загальноросійським національним унітаризмом («единительством»), централізацією (Костомаров, 1860)⁴⁸⁵.

В 1893 р. (в збірнику «Дзвін») символічним підтекстом вірша «Перед Гоголевим честенем» (Твори, 1909)⁴⁸⁶ Куліш фактично вшановує Гоголя як пророка, поета і мудреця, що, за іронією долі, став державно-бюрократичним культом *нових мертвих душ* (дистопій сучасності). Відтак П. Куліш, звертаючись до покійного Шевченка, просить бодай привітати Гоголя своєю кобзою. До речі, ще в 1882 р. П. Куліш не випадково назве Кобзаря «Другим Гоголем» (Куліш, 1882)⁴⁸⁷.

Якщо узагальнити – сумна російська реальність для Куліша спричинена зросійщеною і онімеченою міською культурою («городом»), «чиновниками й поміщиками», що змальовані Гоголем (1861). Відсутність же або хибне національне сампопізнання Росії як «Царства мертвих душ» (1893), своєрідного анти-прогресу чи «безодні національної погібелі і тьми» (1882) з цензурою та унітарним руським націоналізмом теж не обумовлювали світлих перспектив. Проте в самому українськму світі і українофільстві Куліша не

собрание сочинений и писем в семнадцать томах, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 56).

⁴⁸⁵Нагадаємо: в 1860 р. М. Костомаров називав цю централізацію «*мертвящей*» (Костомаров Н. (1860), *Украина. (Письмо к издателю «Колокола»*), Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде», Лист 61, Лондон, 502-503).

⁴⁸⁶«Пророк пророкові приносить оправданне / Мудрець премудрого вітає по заслугі / Так і поезії божественне дихання Вшановує поет и муза другій музі / Заявлює вінком високе почитання / Земляче Гоголю! Що ж над тобою склалось? / Хто чесно привітав твій честень мармуровий / Там, де твоя тиха колиска кохалась / Де відбував еси твій іскус науковий / І світозарная зоря твоя займалась? / Кругом твого стовпа зібрались мертві душі / Ті, що не встиг еси живописати / Пани, попи, жиди, педанти довговуші / Та й заходилися гуртом тебе вітати / Мов председателя казенної палати / Тарасе брате! Де твоя тридцятиструнна? / Нехай би земляка достойно привітала / Нехай би голосно вона зарокотала / Мов хвиля на морі кипить широкошумна / Щоб осоромилась дрібнота слабоумна», Твори Пантелеймона Куліша. Том 2 (1909), Львів: Просвіта, 473-474.

⁴⁸⁷Куліш П. О. (1882), Хуторна поезія, Львів, 22.

менш бентежили ідеї соціалізму, комунізму та козакоманства як явища (Вибрані листи, 2004)⁴⁸⁸.

Звичайно, П. Куліш мав оптимістичні ідеали, можна сказати, утопії. Наприклад, «Листи з хутора» (1861) – ідеологічна концепція раннього П. Куліша. Козак Павло Белебень (образ створений автором) є уособлення українського хуторянина, що не приймає поверхових явищ міської *європейської цивілізації* (Костомаров, 1994)⁴⁸⁹ (зокрема зросійщеної і німецької), відмовляється від урбанізацій села і впровадження цивілізаторських утопій.

В цьому контексті ми згадували деяку паралель між П. Кулішем і гоголівським типом А. Тентетнікова з другого тому «Мертвих душ». На нашу думку, все ж таки є сенс провести паралель між Тентетніковим Гоголя і Белебнем Куліша. Щоправда, не йшлося про стовідсоткову подібність, але на основі набутого Кулішем досвіду певна ідентичність тут була імовірна. Як відомо, обидва переїзять до села, намагаючись стати ближче до народу, дати лад господарству, місцевій освіті і своїй панській посаді. Те, власне, як розпочалось і завершилось Кулішеве «хуторянство» (перед появою «Листів...») досліджував згадуваний В. Петров.

Втеча від безперспективності петербурзької кар'єри, хуторянська ідилія та експериментальне втілення у вірцевого поміщика зіткнулося в 1854 р. з суворою дійсністю і прозою життя (як і у випадку А. Тентетнікова). Куліш по якімсь часу вже сварить свого візника Семена немов Чічіков – Селіфана. «Ідеологія вареників, борщу» і гарного харчування поміщицьких селян ніяк не рятує дружину (О. Білозерську) від таємничого зникнення речей

⁴⁸⁸ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані = Selected Letters of Panteleimon Kulish (in Ukrainian) (2004) / Нью-Йорк; Торонто: Укр. вільна акад. наук у США, 226, 267.

⁴⁸⁹ «Цивілізацію» в значенні міської (російської) культури XIX ст., що поглинає архаїчний світ, вживав кирило-мефодіївець М. Костомаров: «Відновити це наріччя (авт. – новгородське) за сучасними відтінками та за давніми залишками із давніх актів та літописів неможливо, по-перше, тому, що в останні чотири століття нащадки давніх новгородців сильно змішалися з напливом східноруського племені; по-друге, вплив так званої цивілізації, що розповсюджує в сільському народі міську мову та міську манеру вираження, паралізувало правильність форм древнього наріччя. Проте в різних селах новгородського краю, між іншим особливо в Паозер'ї (на правому узбережжі Ільменя), у Ладозькому повіті та в деяких місцях Олонецької та частково Архангельської губерній можна ще вловити сліди колишнього наріччя, яким говорили новгородці» (Костомаров Н.И. (1994), *Русская республика (Севернорусское народоправство во времена удельно-вечевого уклада. История Новгорода, Пскова и Вятки*, Москва, 9-10).

і окрадень. Мрія ж зазнає невдачі. Куліш проживає те, що проживає герой і навіть більше. Саме тут посеред степового господарювання, листуючись з Й. Бодянським, Куліш покликається на іншу гоголівську ідею: «Тепер уже ніщо не залучить мене до чвар селяка; я відкуплюся від них платнею прикащику і дозволю йому красти в мене навіть хустку з кишені тільки так, щоб я цього не помітив. Сам же зверну свої думки на справу життя, як казав земляк наш Гоголь». Отже, гадаємо, певний зв'язок між Гоголем, Кулішем і хутором – характерний, як характерна і слов'янофільська рецепція просвітницьких «експериментів» й господарських ідилій 1850-х рр.

Надалі (аж до самої смерті) Куліш не відходитиме від політичних питань. Приміром, деяке розв'язання ворожнечі слов'янських народів він бачитиме у геополітичній мрії, образ якої відтворив в 1893 р. віршем «Національний ідеал». Автор уявляв зовсім іншу, нефактичну імперію, яка мала б постати внаслідок ідеї братання слов'ян (Твори, 1909)⁴⁹⁰.

В тій же збірці «Хуторної поезії» він традиційно відстоював осібність української нації, чітко розуміючи політику всеросійського і польського націоналізму (*русизму* й *полонізму*): «Хіба ж ми злились ув одну націю із «православним» Московським царством? Не тільки не злились, а стали від нього, через те насильство, ще далше, ніж були колись від Польського католицького королівства» (Куліш, 1882)⁴⁹¹.

Евтопії Куліша в різні періоди часу і в загальних рисах були хутором (козак Белебень), національним Воскресінням Русі, пробудженням українського духу, прогресу, свободою слова і мови, а національне самопізнання П. Куліша відображало, що характерно, внутрішню російську проблему. Здогадно, пізній Куліш виборював «Царство живих душ», покликаючись на той-таки авторитет Гоголя.

Отже, як можна бачити, реальні і утопічні образи Русі та інтелектуальні конструкти Гоголя ставали невід'ємною складовою світогляду

⁴⁹⁰Твори Пантелеймона Куліша. Т. 1 (1909), Львів: Просвіта, 318.

⁴⁹¹Куліш П. О. (1882), Хуторна поезія, Львів, 127.

П. Куліша на різних етапах інтелектуального становлення останнього (передусе як інтелектуала-українофіла). Ці та інші погляди потребують окремого вивчення. Проте зазначимо, що концепція «Мертвих душ» була частково адаптована до українських реалій, але П. Куліш пішов далі, ніж Гоголь, так само прямуючи шляхом *національного самопізнання руського світу*.

На відміну від Гоголя П. Куліш не мріяв про загадкову всеросійську мову і єдину націю. Навпаки, на думку Куліша, це представляло загрозу. Книжна російська мова виступала денаціоналізуючим фактором русько-московського/сіверного та південноруського/українського народу. Особливо слід врахувати, що протягом усього життя Куліш є безпосереднім свідком «росифікації» згори і головно в імперських масштабах. Тому в 1890-ті рр. «Російська імперія», як ввижалося П. Кулішу, могла б бути, в ідеалі, не реакційно-унітарним утворенням великої руської нації і деспотії, але державою чи федерацією вільних націй (поляків, українців і московців), очолювана обраним монархом. Тому й Гоголь (як ідеал людинолюбця і самопізнавця) посідав символічне місце в ранній українофільській ідеології, маючи нетривіальне прочитання. В будь-якому разі конфлікт між реальною Росією і утопічною від М. Гоголя до П. Куліша був симетричним: як щодо проблем національної України, так і «неугашання духу».

4.4. Посмертний Гоголь: конструювання постаті великоруськими та українськими інтелектуалами (1850-1870-ті рр.)

«Ця жахлива смерть, – історична подія, – зрозуміла не одразу; це таємниця, тяжка, грізна таємниця – треба намагатись її розгадати... але нічого втішного не відшукає у ній той, хто її розгадає... усі ми в цьому згодні. Трагічна доля Росії відображається на тих із руських, хто ближче інших стоять до її надр – жодній людині, найсильнішій духом не витримати в собі боротьбу цілого народу – і Гоголь загинув! Мені, далебі, здається, що він помер, тому що наваживсь, захотів померти, і це самогубство почалось з

винищенням «Мертвих душ»... щодо враження, справленого тут його смертю... нехай буде Вам достатньо відомо, що опікун тутешнього університету п. Мусін-Пушкін не присоромився публічно назвати Гоголя лакейським письменником» (Тургенев, 1987)⁴⁹²... «Гоголь помер!» – пролунав голос з Санкт- Петербургу.

28 квітня 1852-го року у «Московских ведомостях» був опублікований некролог Івана Тургенєва (Тургенев, 1983)⁴⁹³. Але Гоголь насправді не помер в Петербурзі: його серце спинилося 4 березня в Москві – в будинку Тализіна на Нікітському бульварі. Звістка про автора «Мертвих душ» була на вустах у кожного та викликала живий інтерес. Годі, мабуть, уявити, але Івана Тургенєва таки ув'язнили на місяць за незначну скорботу (Лемке, 1909)⁴⁹⁴.

Незважаючи на це, прощання з небіжчиком опише безпосередній свідок – Євгенія Тур. Скажімо, ось як в листі до Михайла Максимовича вона пригадуватиме московських слов'янофілів: «Пагодіна не було в Москві під час смерті і поховання Гоголя; Шевирьов захворів (він занедужав за два дні до смерті Гоголя), а друзі його: Хамяков, Аксаков, Кошелев зробили із спільної справи, із спільної скорботи питання партій, і, як Ви бачили, не несли покійника, а усунулись від поховання. Неначе відзнаки, які віддавали йому, могли бути справою партій, та й які партії не стихнуть перед спільною втратою» (Данилов, 1907)⁴⁹⁵.

Набагато ж пізніше в 1854 р. враженням поділиться Пантелеймон Куліш (кирило-мефодіївець і перший біограф письменника). Його дружина, Олександра Білозерська, прочитає в одному з листів: «Бачив я нарешті могилу Гоголя [...] Я перенісся в почуття Гоголя і плакав майже всю обідню, попри усі зусилля припинити сльози. Ще один пророк, а люди залишаються однаковими. Для кого були ті страждання, що звели його в могилу? Для кого

⁴⁹² Тургенев И. С. (1987), *Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах, Письма. Том второй. 1850-1854*, Москва: Наука, 125.

⁴⁹³ Тургенев, И. С. (1983), *Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. Т. 11*, Москва: Наука, 64-67.

⁴⁹⁴ Лемке, М. (1909), *Николаевские жандармы и литература 1826-1855 годов*, СПб, 203-204, 209.

⁴⁹⁵ Данилов В. В. (1907), *Графиня Сальяс и Максимович (письмо графини Е. В. Сальяс о кончине Н.В. Гоголя, Русский архив, Вып. 11*, Москва, 439.

написані його слова? Ти ще не знаєш, яка то була душа, і важко це висловити, але відчутти можна, прочитавши все, що лишилось після нього. Дивуєшся тому явищу посеред сучасного суспільства! Це було диво, яке навіч здійснилося!» (Куліш, 2005)⁴⁹⁶. До речі, того року з Новопетрівського форту Тарас Шевченко попросить Йосипа Бодяньського, гоголівського приятеля, зробити деяку послугу; побажавши земляку здоров'я, Тарас Шевченко неодмінно скаже: «Як матимеш гулящий час, то піди в Симонов монастир і за мене помолися Богу на могилі Гоголя за його праведную душу» (Шевченко, 2003)⁴⁹⁷. Втім, звістка про Гоголя дійшла, врешті, й до України. Те, як сприймуть смерть на рідній Яновщині, згадуватиме Гр. Данилевський: Марія Іванівна (мати Гоголя) розповіла, що хуторяни не вірили в смерть небіжчика, тому за постичним українським звичаєм, узявши полив'яний горщик, вкинувши павука, сусіди гадали: як вилізе до ранку – пан живий. Напрочуд павук визволився з пастки, а тільки Гоголь не повертався (Гоголь в воспоминаниях, 2011)⁴⁹⁸.

Словом, 1850-ті й наступні 1860-ті роки М. Гоголь не побачить: це буде для нього *можливим світом*. Так, наприклад, за рік по смерті (травень 1853 р.) в Лондоні вже діятиме «Вільна руська друкарня», проте жодної літери А. Герцена (Гоголь та інші, 2009)⁴⁹⁹ і Н. Агарьова Гоголь не перегляне (до

⁴⁹⁶ Куліш П. (2005), *Повне зібрання творів. Листи, Т. II.*, Київ, 253.

⁴⁹⁷ Тарас Шевченко. Зібрання творів у 6 т. (2003), *Т. 6*, Київ, 80-81; Ставлення Гоголя до християнства розкривається в цитаті з листа до С. Шевирьова (Неаполь, 11 лютого, 1847 р.): «Щодо княгині Волконської, то я її давно не бачив, в душу до неї не зазірав; до того ж це справа такого роду, яку може знати в справжній істині Один Бог; щодо католицтва, то скажу тобі, що я прийшов до Христа скоріше протестантським, ніж католицьким шляхом. Аналіз над душею людини таким чином, яким його не здійснюють інші люди, був причиною того, що я зустрівся з Христом, здивувавшись в Ньому раніше, ніж в мудрості» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 14*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 79).

⁴⁹⁸ Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников (2011), *Т. I*, Москва, 281.

⁴⁹⁹ Близько з Герценом Гоголь не познайомиться. Проте така зустріч могла б бути в Італії. Принаймні ось що писав Гоголь в листі до А. Іванова (1847 р., Неаполь): «Герцена я не знаю, але чув, що він шляхетна і розумна людина, хоча, кажуть, надто вірить у вдячність нинішніх європейських прогресів і тому ворог усякої руської старовини та корінних звичаїв. Напишіть мені, яким він Вам видався, що він робить у Римі, що говорить про мистецтва і якої думки про нинешній політичний та громадянський стан Риму, про чівіків і про інше» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 14*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 476, 589). Інший коментар Гоголя про Герцена подано в *переказі* М. Щепкіна: «[1862, серпень]. На першій зустрічі Тургенева з Гоголем цей останній скаржився: за що, за що на мене нападає Герцен? [що] я йому зробив? За що псує мене перед нащадками? «Ви були для нього ідеалом письменника, що вказує недоліки руського уряду, і раптом, коли видали ви ваше листування (авт. – «Вибрані місця з листувань з друзями»), це переконання враз вщухло, і тому він повинен був так само різко напасти на вас, як раніше високо цінував». – «Та ж я геть не хотів нападати на уряд, напроти, я хотів показати, що Росія

слова, опублікований в «Полярной звезде» лист В. Белінського до Гоголя (Собрание та інші, 1906)⁵⁰⁰, що «ходив» у рукописах в приватний спосіб, актуалізується на шпальтах революційного друку (Герцен, 1958)⁵⁰¹. Цілком очевидно, постане питання *творчої спадщини*: Гоголь не завершить нарис давньоруської історії, який планував (Гоголь, 2009)⁵⁰²; не буде завершено супроводжувального листа до другого тому «Мертвих душ» (Гоголь, 2009а)⁵⁰³, відповідь з критикою Белінського і соціалізма Гоголь розірве власноруч ще в 1847 р., написавши меншого за обсягом й примирливого за змістом листа (Гоголь, 2009b)⁵⁰⁴. Однак між 1853-им і 1856-им роком Гоголь не стане свідком кривавої війни в Криму, Кавказі, Помор'ї. В колі московських слов'янофілів це не завадить, зрештою, зійтись ностальгічним

геть не така, як її знають міністри; знаючи, що мене звинувачують в якихось ліберальних, неприязних уряду намірах, я і наважився написати усе це, але я сам визнаю, що зробив не так. Мене друзі підштовхнули видати цю книгу, і я тепер Бог зна що віддав, аби цієї книги не було» (От М. С. Щепкина, который возил Тургенева знакомиться с Гоголем») (*Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников, Т. III* (2013), Москва, 26). До речі, про подорож Щепкіна до Лондона у вересні 1853 р., а також мету візиту до Герцена дивіться: Герцен А.И. (1958), *Сочинения в девяти томах, Т. 8 (Статьи, Художественные произведения, 1863-1869 гг.)*, Москва, 73-79.

⁵⁰⁰ Цікавий коментар можна відшукати в українського соціаліста М. Драгоманова (1880 р., Женева): «Лист Белінського до Гоголя є один із показовіших документів російської літератури. Ніщо так не характеризує засновника критики і публіцистики в Росії, як ці рядки, писані подалі від цензури та імператорської поліції. Та незважаючи на те, що від часу написання минуло понад тридцять років, незважаючи на те, що Белінський дочекався спільного культу, ледь не офіційно-визнаного, його лист до Гоголя досі не надруковано у повному вигляді в Росії, і досі єдиною книгою, де можна прочитати її повністю, є I-ий том «Полярной звезды» Герцена. Вже тільки ця обставина чудово характеризує ступінь свободи друку в «пореформеній Росії»» (*Собрание политических сочинений М. Драгоманова, Т. 2* (1906), Paris, 231). «Інший анонім надіслав нам «Листування Белінського з Гоголем». Листування це ми знали раніше від самого Белінського, воно наробило деякого шуму в 1847-му році. В будь-якому разі нема жодної нескромності її надрукувати, воно пройшло через стільки рук, навіть поліцейських, що, друкуючи його, ми, власне, друкуємо відоме. Белінський і Гоголь не існують більше, Белінський і Гоголь належать руській історії; полеміка між ними надто важливий документ, аби не оприлюднити його через слабкодуху делікатність» (Герцен А. И. (1958), *Сочинения в 9 томах. Том 7 (Статьи 1853-1963 гг.)*, М.: Художественная литература, 46).

⁵⁰¹ «Інший анонім надіслав нам «Листування Белінського з Гоголем». Листування це ми знали раніше від самого Белінського, воно наробило деякого шуму в 1847-му році. В будь-якому разі нема жодної нескромності її надрукувати, воно пройшло через стільки рук, навіть поліцейських, що, друкуючи його, ми, власне, друкуємо відоме. Белінський і Гоголь не існують більше, Белінський і Гоголь належать руській історії; полеміка між ними надто важливий документ, аби не оприлюднити його через слабкодуху делікатність» (Герцен А. И. (1958), *Сочинения в 9 томах. Том 7 (Статьи 1853-1963 гг.)*, М.: Художественная литература, 46).

⁵⁰² Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 6*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 255-257, 631.

⁵⁰³ Там само, 260, 633-635.

⁵⁰⁴ «...Ви кажете, що спасіння Росії в *європейській цивілізації*. Але яке це безмежне і безкордонне слово. Ви хоч би визначили, що таке слід розуміти під іменем Європейської Цивілізації, що безглуздо повторюють і [нерозбірливо]. Тут і «*фаланстер'єн*», і «*червоний*», і усякий, і всі одне одного готові з'їсти, і всі носять такі руйнівні, такі нищівні початки, що вже навіть тремтить в Європі усяка мисляча голова й мимоволі питає, де наша цивілізація? І стала Європейська Цивілізація примара, яка точно [була] доки її бачили здаля, [коли вже наважились] хапати її руками, вона розсипається. І *прогрес*, він теж був, поки про нього не думали, коли ж стали ловити його, він і розсипався» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 14*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 382-395, 410-412).

спогадам вкупі з кримськими новинами. До всього ж смерть романтика Васілія Жуковського у Баден-Бадені чи Адама Міцкевича в Стамбулі (поета польської нації, «пророка» і автора «Кримських сонетів») Гоголь однаково не застане. Можна висунути тезу, що доля письменника справді могла скластися інакше, бо ж, на відміну від Герцена, як інтелектуал Гоголь ані рядка не напише про селянські реформи, ба більш – повстання 1863-1864-го рр. в Польщі, Литві й Україні.

Так чи інак, 1850-ті роки обернуться кризою, деяким пожвавленням і суспільною динамікою. Як символічна постать Гоголь в ці роки відіграватиме не останню роль. Так, вчитель М. Драгоманова О. Стронін задумає навіть популярний театр: першою виставою мала бути комедія «Ревізор» Гоголя (Герцен, 1958)⁵⁰⁵, що пропонувалась не лише інтелігенції, як згадував Драгоманов, але і селянам (Драгоманов, 1990)⁵⁰⁶.

Майже десятиліття відносної перерви чи «холодної весни», зрештою, стане непростим для старих українофілів, однак, у підсумку, плідним. Так, у рік 1857-ий: після першої біографії М. Гоголя, написаної кількома роками раніше, для П. Куліша позначиться виходом роману «Чорна рада», «Записок о Южной Руси», посмертною (по суті, дозволеною царем на прохання матері Гоголя й початою племінником М. Трушковським) збіркою творів (до речі, завдяки учителю Строніну її придбає Драгоманов). Рік 1861-ий: в Санкт-Петербурзі діятиме часопис «Основа», що дасть поштовх українській справі в царині журналістики й критики. Так, з-поміж багатьох літературних оглядів в одній рецензії Куліш скаже й про розвиток *української ідеї* (Кулиш, 1861)⁵⁰⁷.

⁵⁰⁵ Наприклад, такої думки про комедії Гоголя був А. Герцен (1857): «Невдовзі [...] з'явився Гоголь, який прищепив свій напрям і навіть свою манеру цілому поколінню. Іноземцю важко зрозуміти величезне враження, що викликано у нас виставою «Ревізор», п'єсою, яка мала неуспіх в Парижі. У нас публіка сміхом і оплесками протестувала проти тупого і утискаючого керування, проти поліцейського розбою, взагалі проти *malgoverno*. Велика поема в прозі «Мертві душі» Гоголя збурила в Росії уми, подібно до того, як у Франції «Одруження Фігаро». Можна було збожеволіти, бачивши цей звіринець із дворян і чиновників, які, шастаючи в найглибшій пітьмі, скуповують і продають «мертві душі» селян» (Герцен А.И. (1958), Сочинения в девяти томах, Т. 7 (Статьи, 1853-1863 гг.), Москва, 129).

⁵⁰⁶ «Тільки й начальство не було дурне: губернатор, коли йому принесли для ухвали афішу спектаклю, постановив на ній панські ціни і так знищив увесь замір полтавських просвітителів народу» (Драгоманов М.П. (1991), *Вибране*, Київ: Либідь, 599-600).

⁵⁰⁷ Кулиш П. А. (1861), Обзор украинской словесности. IV. Гоголь, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Апрель, СПб, 68.

Предметом науково-критичного або ж «етнографо-критичного розбору» (Куліш, 1861a)⁵⁰⁸, як називав Куліш, стануть і гоголівські повісті. В полеміці з М. Максимовичем, який виступив на захист М. Гоголя, у раннього Куліша з'являться немов «пророчі» думки: «...українець якого-небудь ХХІ-го століття, прочитавши в Гоголя про свої прототипи ХІХ століття, сказав би: «Так, це мої пращури! Хоч вони часто й підходять під категорію істот, яких *natura prona atque ventri obedientia finxit*⁵⁰⁹, хоч вони рухаються наче воли в ярмі, хоч їх нерозвинене вільною громадськістю життя здебільшого розходиться з моїм, але, менше з тим, уявлені великим поетом їхні образи дорогоцінні для мене, як родинні, правдиві немовби з оригіналу портрети варварського століття». Куліш продовжить: «Подібні до цих слова виголосить, може, віддалений нащадок великоросіянина про «Мертві душі», однак не можуть вони висловитись нашими нащадками про ті простонародні українські повісті Гоголя, – інакше, той, хто пише ці рядки і все, чим він їх виправдовує є груба помилка, і ХХІ століття дивитиметься на речі тими ж самими очима, як і друга чверть ХІХ-го, тими ж самими очима, якими мій поважний критик дивиться досі» (Куліш, 1861b)⁵¹⁰.

Проти волі Куліша, певно, повернеться ХІХ ст.: і навіть заклики М. Пагодіна. Зважаючи на «революційну» промову 1866-го року, оголошену останнім, А. Герцен відреагує іронічно – «запальна прокламація». Так, героями повісті «Тарас Бульба» московський слов'янофіл спонукатиме до заворушень в Австрійській імперії і, що не дивно, обнадіюючись «не залишати без теплої участі долю руських братів в Угорщині та Галичині», він звернеться, як до «родных братьев» (оригінал російською): «П'ятсот років страждали, мучились і стогнали, тліючи на тихім вогні, галичани, наші рідні брати, під ігом ворожих племен, ворожих релігій, ворожих мов! Вони мушили ретельно ховати своє походження, вони мушили відрікатися від свого родства, вони мушили спотворювати своє ім'я – усе заради юдейського страху. Але

⁵⁰⁸ Там само, 77, 90.

⁵⁰⁹ лат. «від природи – похилі і від народження – покірні».

⁵¹⁰ Там само, 88.

здійснилась, нарешті, міра їхнього довготерпіння! Під ножами, під стилетами, серед усіх сатанинських страт, попри всякі небезпеки, що загрожують їм смертю, перервним, втомленим голосом, задихаючись, вони виголошують в обличчя своїм ворогам: «Ми – руські» і додають, здається, звертаючись до нас, немов замученому Остапові: «Браття! Чи чуєте ви?» (Герцен, 1960)⁵¹¹. Втім, у 1842 р. М. Гоголь писав приятелю М. Прокоповичу, що «чую» було б краще, аніж «слышу», та що поробиш: так звикли читачі (Гоголь, 2009)⁵¹².

Повернімось на десять років раніше. У жовтні 1856 р. той-таки А. Герцен зауважить: «всі реформи досі обмежуються фразами і далі риторики не йдуть» (Герцен, 1958)⁵¹³. В статті «Цензура посилюється» (квітень 1858 р.) Герцен посилить сарказм: «Замість знищення цензури – цензуру подвоїли, заплутали; раніше цензурували – цензори, попи і таємна поліція; тепер цензуруватимуть усі відділи, кожне міністерство надасть свого євнуха до літературного сералю, і це в той час, як очікували полегшення цензури. І дійсно, новий проєкт було подано до комітету міністерств, але Панін і за ним всі одноголосно (за винятком великого князя Константіна Ніколаєвича) – відкинули всяке покращення з шляхетним обуренням. Далєбі, ми починаємо думати, що все це робиться для «Колокола» і для «Полярной звезды». Примусити мовчати, дозволивши хоч трохи говорити – складно й безглуздо. Російська література переїде до Лондона. Ми їй, крім англійської свободи і рідного привітання, підготуємо кращий папір та відмінні чорнила» (Герцен, 1958a)⁵¹⁴.

В статті «Чорний кабінет» (серпень 1858 р.) публіцист відреагує на інновації, за якими на перевірку обраному колу *перлюстраторів* передбачалось надсилати безпосередньо і сам рукопис. Герцен, одначе, ствердить, що подібного не було за попереднього монарха, а також керівника

⁵¹¹ Герцен А. И. (1960), *Собрание сочинений в тридцати томах. Том 19*, М.: Издательство Академии наук СССР 54, 158, 423).

⁵¹² Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 12*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 79.

⁵¹³ Герцен А.И. (1958), *Сочинения в девяти томах, Т. 7* (Статьи, 1853-1863 гг.), Москва, 15.

⁵¹⁴ Герцен А. И. (1958), *Собрание сочинений в тридцати томах. Том 13*, М.: Издательство Академии наук СССР 255, 551-552.

штаба Корпусу жандармів (Герцен, 1958b)⁵¹⁵. Тут Герцен непрямо доводить, що народження олександрівсько-долгоруківської цензури й таємно-політичної централізації не є аж надто випадковим збігом, хоча не можна не визнати, що про утиски вільного слова публічно висловлювався і Гоголь. У «Вибраних місцях із листування з друзями» (1847) він мав сміливість озвучити тези на суспільно важливі й тривожні теми (зокрема, про авторську свободу), за що (після П. Чаадаєва) почесно вважатиметься божевільним (Гоголь, 2009)⁵¹⁶. Одним словом, репутація Гоголя похитнеться, цензури не поменшає.

Також не будучи одностороннім мислителем, зокрема, щодо настроїв соціалістичного покоління 1850-х рр. (як і щодо, скажімо, фур'єриста Н. Чернишевського), мав досить тверезий погляд М. Костомаров. Як людина 1840-х рр., кирило-мефодіївець, Костомаров віддав перевагу *християнізму* головно у тій мірі, в якій вчення Христа, на його думку, відповідало більшому реалізму: «Але в цьому і вищість християнського вчення, що воно, вказуючи людині ідеал, з одного боку, не думає примушувати її насиллям до сприйняття цього ідеалу на землі, але показує лише шлях досягнення його на небі, а саме ж прагнення до нього на землі ставить тільки умовою для здобуття небесної щасливості. Христос як Боголюдина надто знав людську натуру і не ставив для неї нездійсненних утопій» (Костомаров, 1990)⁵¹⁷. Щоправда, теза Костомарова про кращу людини, певно, невідповідно перегукувалось з тезою М. Гоголя, яку той висловив А. Смірновій-Россет в далекому 1845 р. (Гоголь, 2009)⁵¹⁸.

⁵¹⁵ Герцен А. И. (1958), *Собрание сочинений в тридцати томах. Том 13*, М.: Издательство Академии наук СССР, 299-305, 570-572.

⁵¹⁶ В «Авторській сповіді» Гоголь записав: «Майже в очі автору стали говорити, що він збожеволів, і радили йому рецепти від розумового розладу» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 6*, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 219). До речі, цікава паралель: «Вибрані місця із листувань з друзями» з'являється майже синхронно з «Маніфестом комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса.

⁵¹⁷ Костомаров Н.И. (1990), *Исторические произведения. Автобиография*, К., 557-558.

⁵¹⁸ «Зовсім не губернія і не декілька потворних поміщиків, і не те, що їм приписують, є предмет «Мертвих душ». Це поки що таємниця, яка має бути раптом, на подив кожного (жодна бо душа із читачів не здогадалась), розкритись у наступних томах, якби Бог захотів продовжити життя моє і благословити майбутню працю. Повторюю Вам знову, що це таємниця, і ключ од неї поки в душі у самого тільки автора. Багато, багато що навіть із того, що, вочевидь, було звернено до мене самого, було прийнято геть в іншому сенсі. Була в мене, певно, гордість, але не моїм теперішнім, не тими властивостями, якими я володів; гордість майбутнім ворушилась у грудях, – тим, що уявлялось мені попереду, щасливим відкриттям, якого воля була,

Кін. 1850-х – поч. 1860-х рр. припадав на т. зв. «викривальний період» літератури, що, сповнений політичної сатири та іронії, продовжиться в прозі Михайла Салтикова-Щєдріна («Губернские очерки», 1856-1857 рр.), Владіміра Єлагіна («Откупное дело», 1858 р., «Губернский карнавал», 1860 р.), Михайла Стопановського («Обличители», 1862 р.) та інших. Зокрема, образ Павла Івановича Чікіова буде символічним для часописної літератури цілого «гоголівського напрямку». В романі М. Стопановського «Обличители» про губернське життя й бюрократію міста Грязєславля, – змальованого з тодішнього Катеринослава (Дніпра) (Козлов та інші, 2014)⁵¹⁹, – з'явиться алюзія на гоголівського персонажа. Твір Стопановського завершиться «наступом» влади проти «викривачів»: «Література в довіреній Вашій Світлості губернії не буде існувати!» – твердо переконували грязєславці губернатора. Тож головні персонажі (Хренковський і Колесников) будуть звільнені з посад й вислані з міста. В романі ветерана Кримської війни В. Єлагіна щодо персонажа Грігорія Щіпакова (в реальності майора Щербакова) (Елагин, 1858)⁵²⁰ буде відтворено історію відкупного (податкового) слідства. Тут, певне, слід зазначити, що катеринославське «Товариство

внаслідок Божої милости, осяяти мою душу. Відкриттям, що можна бути далеко краще того, чим є людина, що є засоби і що для любові... Та недоречно я заговорив про те, чого ще нема. Повірте, що я добре знаю, що надто недосконалий (рос. дрян)...» (Гоголь Н.В. (2009), *Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах*, Т. 13, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев, 153).

⁵¹⁹Козлов А. Е. (2014), *Губернские ведомости и сюжет о провинциальных обличителях в русской беллетристике 60-х гг.*, Вестник Томского государственного университета, № 380, 26; *Історія міста Дніпропетровська* (2006), Д.: Грані, 180; «Огляди Стопановського [в часописі «Іскра»] мали велику викривальну потугу. Обманюючи пильність цензури, автор змінював справжні назви міст і власні імена, але так, щоб читач мав можливість їх розшифрувати: «Псков» ставав «Каменском», «Чернигов» – «Чернилиным», «Екатеринослав» – «Грязнославлем», «откупщик Утин» – «Гусиным» и т. д. Але і ця хитрість скоро стала попомічною – в 1862 р. відділ було заборонено» (*Русский фельетон. В помощь работникам печати* (1958), М., Политической литературы Доступ через: http://az.lib.ru/s/stopanowskij_m_m/text_0010.shtml).

⁵²⁰ «Грігорій Петровіч почав свою кар'єру службою та найгульвіснішим життям в однім з уланських полків, і в тридцять п'ять років свого життя опинивсь відставним майором без засобів існування. Ця обставина спонукала його, як Чікіова, хай би що, нажити собі багатства. Звісно, він не став торгувати мертвими душами, не пішов служити на митницю: він мав план ширший. Мільйонів бо ані на митниці, ані мертвими душами не наживеш, а Грігорію Петровічу хотілось ж неодмінно мільйонів [...] Не дивно, що і зовнішність Грігорія Петровіча отримала аристократичний відтінок; він був середнього, навіть невеличкого зросту, повний, білявий, круглолидий чоловік, років сорок, з вусами і волоссям ретельно зачісаними за модою, з англійським проділом і з бакенбардами у вигляді ком, тобто з'єднаними з вусами, що, незважаючи на сяючий гордістю погляд Грігорія Петровіча, давало йому вигляд емансипованого моржа. Головні риси характеру п. Щіпакова були: гордість і пиha непомірні; до того ж мав почасти слов'янофільський напрям» (Елагин В. (1858), *Откупное дело*, Современник: литературный журнал, Том LXXI, № 1, СПб, 188-190).

самовдосконалення» (відоме як «Піквікський клуб»), до якого входили В. Єлагін, М. Стопановський, В. Баллін, І. Барановський (поляк), решта, мали зв'язки з таємними соціалістичними товариствами й гуртками України (зокрема, через Григорія Залюбовського і Митрофана Муравського в Харкові) (Історія, 2006)⁵²¹. Прикметно, що свідчення про злочини поміщиків щодо державних селян, а також зловживання чиновної бюрократії, надсилались кореспонденцією В. Балліна А. Герцену (і іншими особами) до Лондона (фактично новоросійською мережею кореспондентів для опозиційного, безцензурного часопису «Колокол». Діяльність часопису, слід зазначити, була складовою гібридної та інформаційної війни сер. ХІХ ст.).

Отже, «п'ять років добрих надій» і проголошення Маніфесту завершаться розстрілом патріотичних маніфестацій в Варшаві, Вільно, інших міст в Польщі, Литви та Волині (Герцен, 1958)⁵²². Вже за два роки до січневого повстання й валуєвського циркуляру генерал-ад'ютант В. Долгоруков (у березні 1861 р.) на щорічному звіті ІІІ-го відділу Власної Його Імператорської Величності Канцелярії доповість імператору про стан «народного духу» за попередній рік, де, – з-поміж іншого, – зазначить: «Крім прагнення до вільних статутів, до Росії проникли і мрії, які збурюють Європу, щодо відродження початку окремих національностей. Ці мрії небезпечні для Російської імперії, зважаючи на ту різноманітність племен, що її складають. Вони стали проявлятися не лише в наших західних губерніях, але навіть у Малоросії та Фінляндії»⁵²³. Прикметно, що за три роки до згаданих подій в 1857 р. майже з гоголівською метафорою констатуватиме Куліш: «Ще ніколи наше суспільство так не відчувало тягару й гидоти *мертвого трупа*, що його воно так тягає на плечах. Навіть за часів Гоголя задумливий сморід розкладу

⁵²¹Історія міста Дніпропетровська (2006), Д.: Грані, 182.

⁵²² На розстріли маніфестантів російський офіцер Попов викаже знак протесту. Про цей випадок Дж. Гарібальді писав Герцену 1 травня 1861 р.: «Нехай ваш часопис... передасть слово співчуття від італійського народу нещасній та героїчній Польщі і слово вдячності хоробрим російським воїнам, які, як Попов, зламали свою шаблю, аби не окропити її кров'ю народу» (Герцен А. І. (1958), *Сочинения в 9 томах. Том 7 (Статьи 1853-1863 гг.)*, М.: Художественная литература, 647). Доля Попова – невідома.

⁵²³Сидорова М.В., Щербакова Е.И. (2006), *Россия под надзором: отчеты III отделения. 1827-1869*, Москва, 528.

старих основ не відчувався такою страшною мірою. Прийдешнє сучасного покоління жакливе» (Домонтович, 2020)⁵²⁴. Лідеру слов'янофілів, Сергею Аксакову, він зізнається: «...свободи слова ми, малоросіяни, позбавлені більше, ніж будь-яка народність в Руській імперії [...]. Ми маємо проти себе не один уряд, але і вашу суспільну думку. Ми маємо проти себе навіть власних земляків-недовмків. Нас жменька, хто береже віру в свою будущесть, яка, на наше глибоке переконання, не може бути однакова з будущестю великоруського народу. Між нами і вами лежить [...] прірва, [...] дивно бажати, щоб вони злилися в один рід. А ваша спільнота цього бажає і в це сліпо вірить. Ваша спільнота думає, [...] що ми створені для Московського царства [...]. Ми не домагаємось від уряду і вашої спільноти неможливого поки що, але ми бережем завіт свободи нашого самостійного розвитку» (Нахлік, 2019)⁵²⁵.

Згодом реакція торкнеться й науки. В львівському часописі «Правда» П. Куліш залишить свідчення про академічні перипетії недавнього періоду (1869): «В данім разі станули проти Каткову і Буслаєву (авт. – московські лінгвісти) з їх закордонськими і галицькими партизанами, так звані українофіли до боротьби. Боротьба ця була нерівна, не через те, щоб українофілам не ставало на добрих філологах і лінгвістах, котрі одні мають незаперечне право рішати об самостійности якої-небудь мови, а іно через се, що згадані централізаторове не боролись сим ружжем ученого світу, а просто кричали своє: у нас сіла, нет, і нет!» (Куліш, 1869)⁵²⁶. Що важливо: редактор часопису «Сію» (польський українофіл Павлин Свенцицький) в 1871 р., переконаний в майбутньому України-Руси, попри складну, сумну і незаслужену долю, підсумує: «Вік ХІХ останеться вічнопам'ятним у діях чоловіцтва (авт. – людства); для України ж станув він святиньою у котрої дух народу славитиме славу Всевишнього. У тім бо століттю обновилаь до нового життя

⁵²⁴ Домонтович В. (2020), *Мовчує божество. Романи Куліша*, Київ: Комора, 22.

⁵²⁵ Нахлік С. (2019), *Актуальний Куліш – націєтворець і державник* Доступ через: <https://zbruc.eu/node/91265>

⁵²⁶ Куліш П. (1869), *Малоросія (южна Русь) і історія її літератури, почавши від ХІ. до ХVІІІ. віку. (І.*

Прижова). Слово від редакції, Правда: письмо наукове і літературне, Річник 3, Львів, 301-302.

народність українська; вік цей виростив її, викохав, спромігши сильними підставами до розвитку будучого [...] Вірять у тую будучину, трудяться над її покликанням до життя – святий обов'язок кожного народолюбця – українця-русина кожного!!..» (Свенцицький, 1871)⁵²⁷. Далі, аналізуючи справи української літератури, П. Свенцицький прокоментує гоголівський випадок: «На лад народньої пісні заспівали поети польської української школи: Goszczyński, Zaleski Bohdan, Słowacki; Україна виростила собою талан Grabowsk'ого, Czajkowsk'ого, Podalic'и; вона ж сердечна, хоть не собі, викохала Гоголя. «Тарас Бульба», «Вечери на хуторі» тілом до літератури московської – душею належать до України; а і «Мертві душі» Гоголя не на іншому виростили ґрунті».

⁵²⁷ Свенцицький П. (1871), *Вік XIX у діях літератури української*, Львів, 6-7, 16.

ВИСНОВКИ

1. Стратегії конструювання образу Русі як національної самопрезентації.

Образ «Русі» виступав кореневою метафорою, у семантичному просторі якого формувалася національна самопрезентація та ідентичність М. Гоголя. Елементами цієї ідентичності як «образу себе» були: а) українська аристократичність шляхетність (й пов'язане з цим поняття «земляцтва»), б) соціальна поведінка, що вирізняла М. Гоголя і проявлялась у текстах та самопрезентації (приклад: повість «Старосвітські поміщики»).

Одним із важливих результатів дослідження став перегляд проблеми ідентичності М. Гоголя, що звично тлумачиться як трагічний випадок людини «з двома душами» через реінтерпретацію концептів «душі» і «свідомості» як риторичних тропів епохи Романтизму.

Загальний образ М. Гоголя представлено у контексті «загальноруської» ідентичності, що складалася з етнічного (українець), соціального (аристократ), політичного (монархіст), світоглядного (християнин) елементів. Ця загальноруська ідентичність М. Гоголя конструювалася у семантичному просторі панівних ідеологій Російської імперії у XIX ст. (т. зв. «слов'янізму» та «русизму»).

В цьому контексті виявлено ступінь впливу на формування стратегій конструювання «загальноруської ідентичності» у колі московських слов'янофілів (та М. Гоголя) теорій «карпато-русуна» Ю. Венєліна (Гуца) (1802-1839 рр.).

Перші критичні рефлексії стосовно образу «великої руської нації», а отже – Русі як кореневої метафори національного духу, зустрічаються вже у петербурзький період життя та в ранніх текстах письменника, зокрема, у «Погляді на складання Малоросії (1832 р.), повістях «Ніч перед Різдвом» і «Тарас Бульба» (ред. 1835-го і 1842-го рр.). У першому з текстів М. Гоголь інтегрував давньоруські та козацькі образи до спільного метанаративу

загальноросійської історії. Саме т.зв «малоросійський» та «південноруський» образ історії в уявленнях М. Гоголя став наріжним каменем імперського метанаративу.

М. Гоголь сконструював образ південної Русі (України) як території походження Слов'янщини, демонструючи прямий зв'язок між феноменом козацтва та автохтонним населенням Південної Русі. Звідси, фігуру отамана Тараса Бульби як «малоросіянина» (1835 р.) та «південного росіянина» (1842 р.) письменник репрезентував не інакше, як автохтона-українця і слов'янина.

Загальноруська ідентичність М. Гоголя формувалася в контексті загальнослов'янської ідеології Романтизму – у взаємодії «загальноросійського націоналізму» («русизму»), загальнопольського («полонізму») та українського («українофільства» або «українізму»).

Встановлено вплив на конструювання «руської ідентичності» М. Гоголя представників польської еміграції (Б. Залеського, А. Міцкевича).

Цей вплив значною мірою визначав: а) критику М. Гоголем «руської народності» і «національності» як способу національної самоідентифікації, що, на його думку, не створена і перебуває в кризі; б) розуміння М. Гоголем поняття «руської душі» як можливої, ідеальної, утопічної національної ідентичності й свідомості; в) критику руського націєтворення в культурному, соціальному, ідеологічному, імперіальному вимірі; г) християнську свідомість як бажану складову національної ідентичності (конфлікт християнської ідентичності Гоголя з національною «загальноруською»).

2. Стратегії конструювання образу Русі як мовного коду.

Образ руської мови, котрий конструював М. Гоголь, формувався у просторі новонародженого мовознавства періоду кін. XVIII ст. – кін. 30-х рр. XIX ст.

За допомогою схем лінгвістичного родоводу було показано, якою М. Гоголь уявляв структуру загальноросійської мови: що на неї впливало, яким була історія формування мови, її місце в слов'янській родині тощо.

Ми продемонстрували, що свій образ й оцінку місця загальноросійської мови у родині інших мов письменник сформував не без зв'язку з опрацьованими ним працями А. Шлецера (на матеріалі його приватних нотаток і конспектів 1830-х рр). Крім того, загальним контекстом конструювання цього лінгвістичного образу був погляд на процес стандартизації європейських (імперських) мов у візіях слов'янофілів 1840-х рр. (зокрема, репрезентованих у текстах знайомого М. Гоголеві полонофіла А. Міцкевича).

У 1840-ві рр. М. Гоголь залишався прихильником імперської лінгвістики, конструюючи утопічний, ідеальний, гіпотетичний образ загальноруської мови. Отже, відродження цієї мови Гоголь вбачав: а) у поверненні до «мовних скарбів» Русі і її «діалектів», б) відмові освічених верств суспільства у толеруванні німецької, французької мов у побуті й культурі. Місце церковнослов'янської мови, яку Гоголь вважав «священною», наштовхнуло на припущення, що фінальна репліка першої частина роману «Мертві душі» («Русь, куди ж ти несешся? Дай одвіт») була частковим запозиченням зі словника Памви Беринди (в значенні пророцтва, що в контексті геополітичних настроїв слов'янофілів 1840-х рр., мало певне підґрунтя).

Критика М. Гоголем у 1851 р. української мови Т. Шевченка була зумовлена мовознавчими ідеалами епохи Романтизму й диференціацією книжних та живих мов, а також певною стратегією унормування «діалектів». Візія А. Міцкевича презентувала генеалогічну концепцію ідеальних мов (на зразок англійської, французької чи німецької), що успадковують культурну спадщину попередніх мов, запозичуючи їхній досвід. А. Міцкевич розглядав це як важливу умову поступу «християнізму» в Європі та Слов'янщині. У відповіді М. Гоголя Й. Бодянському 1851-го р. щодо мови Т. Шевченка можна помітити той самий ідеологічний підтекст, не відкидаючи зрештою епістемологічного та наукового досвіду, який свідчив про появу і визнання самостійності національних мов Європи (зокрема, української).

У XIX ст. поступово формувалися альтернативні погляди на загальноруську та українську мову. Найпомітніші теорії, що, по факту,

десакралізували образ руської мови належала русинам Австрійської імперії поч. XIX ст. (І. Могильницький, Ю. Венелін), так українцям і полякам Російської імперії (О. Павловський, Й. Бодянський, М. Максимович, А. Метлинський, П. Білецький-Носенко, П. Куліш, Г. Андрузький, П. Свенцицький, А. Міцкевич та інші).

По-перше, початок дослідження російської мови збігався в часі з загальнонауковими тенденціями в мовознавстві і, відповідно, становленням мовознавства як науки.

По-друге, етнографія та діалектологія наповнювали фактологічну базу для теоретичного осмислення мов (зокрема, порівняльної лінгвістики слов'янських мов Й. Добровського). Однак близьким до визнання особливого статусу руських наріч як фактичних мов на сер. 1830-х рр. вже був близький приятель М. Гоголя, а згодом відомий вчений і славіст – Й. Бодянський. Так, упродовж 1840-1850-х рр. українофілами (а особливо П. Кулішем) було поновлено інтерес до перегляду реального статусу мов, що у структурі загальноруської мови вважались наріччями. Зрештою, це дало підстави польському критику (П. Свенцицькому) в 1868 р. говорити про хибність теорій чеського славіста П. Шафарика, що ставив московську (великоруську) мову панівною над тими мовами, що також вважались «руськими» (українська та білоруська). Попри це, не останню роль в гальмуванні процесу легітимації національних мов, відіграла царська цензура і публіцистика, оскільки питання входило у політичну площину, погрожуючи децентралізацією імперії.

3. Стратегії конструювання образу Русі як утопії минулого та майбутнього.

Розглянуто проблему Гоголя як мислителя, реаліста, ідеаліста, утопіста та християнського антрополога. Дано оцінку ролі і місця утопій у вітчизняній та зарубіжній історіографії, виокремивши синонімічні за змістом і наповненням поняття, що вживали романтики, зокрема, М. Гоголь: мрія, ідеал тощо. В цілому, історіософський образ Русі в уявленнях М. Гоголя ми

поділили на три часообрази або темпоральні проєкції (Русь-Минулу, Русь-Сучасну та Русь-Майбутню).

Образ Русі (руського світу) представлено як гармонійну складову Слов'янщини (цивілізаційного образу загальнослов'янського світу) в межах історіософської концепції М. Гоголя, адже елементи ідеалізації минулого Гоголь вбачав, наприклад, в хрещенні князем Володимиром Давньої Русі, що вважалася невід'ємною складовою християнського світу. Утім, з одного боку, авторська романтизація середньовічної минувщини мала певну роль, з іншого, Гоголь мав достатньо критичний погляд для того, щоб оцінити поширення християнської віри на землях, які лежали північніше київської метрополії. Важливо зазначити, що М. Гоголь сприймав Русь конкретно та ієрархічно: символічний центр або «серце» південної Русі (Київ) він не випадково пов'язував з образами, що ідентичні образам України та українській етнокультурній образності (як чисте слов'янство, корінне козацтво тощо). Зрештою, М. Гоголь відтворив образ «південноруської» України аж до часів гетьманства І. Мазепи та імперських реформ Петра І, давши презентивістську критику (загально)«руського народу» на середньовічному етапі становлення: причини культурної, релігійної і політичної децентралізації перед і після монгольського нашествия.

Висвітлено поточний (1830-1840-ві рр.) етап загальноруської історії, що на думку Гоголя сприймався перехідним із характерним естетичним протиставленням образів історичної Русі/Росії: «гидкої» та «прекрасної» (недосконалої та досконалої). Твір «Мертві душі» (1842) як спроба багаторічного осмислення і зображення ідеального (т. зв. ліричні відступи) через неідеальне, презентував собою утопію християнського автора і конструювання ним бажаного образу дійсності й людини, що може стати кращою шляхом наслідування християнських чеснот: Любові та милосердя. В процесі ідеалізації і романтизації М. Гоголь висував нові ідеали, серед яких були: а) образ «прекрасної далечі» як гіпотетична і можлива Русь; б) образ «богатиря» як образ нової «руської» людини та реформатора своєї Вітчизни.

Врешті-решт, критика М. Гоголя констатувала загалом відсутність задовільного образу руської людини в сучасності, а отже – *homo russicus perfectus*, ким, на думку Гоголя, міг би вважатись А. Пушкін, так і не з'являвся). Також ми звернули увагу на романтичну, богословську метафору Воскресіння/*Zmartwychwstanie*, що зустрічається у таких романтиків, як А. Міцкевич та М. Гоголь. В останнього метафора відома як ідея Світлого Христового Воскресіння (Великодня), що міститься у публіцистичному творі «Вибрані місця з листування з друзями» (1847). Власне, користаючи з біблійної образності, концепція Русі М. Гоголя, в її майбутній прогнозованій та уявній перспективі, означувала гру «світла» і «темряви», давала напрям «світлого» і «темного» шляху духовно-морального розвитку. Отже, цілісний або ж сукупний образ Русі як «нової людини», «нової держави», «нового господарювання» розглядався М. Гоголем можливістю загальноруського відродження, проте не фактичністю, що тільки змушувала Гоголя ставитись критичніше і переглядати російську історію. Ба більше, через це М. Гоголь свідомо конструював утопічні і дистопічні проєкції країни, імперії й «Вітчизни».

4. Рецепція образу Русі як спадщини М. Гоголя інтелектуальним колом Російської імперії XIX ст.

В підрозділі 4.1. важливим завданням було розглянути критику й рецепцію історичних образів Русі (руської дійсності) ідеологічними (цільовими) спільнотами та тогочасними російськими інтелектуалами. Так, власне, твір «Мертві душі» давав привід московському соціалісту (сенсімоністу й прудоністу) А. Герцену більш впевнено формувати образ Русі/Росії, утверджуючи її як негативну утопію або дистопію або ж як «світ мертвих душ». На відміну від Гоголя, ця дистопічна складова образу Русі/Росії переважала не лише у А. Герцена, але й в інших критиків, таких, як В. Бєлінський. Відповідно ж, оборонцями позитивного й світлого образу Росії виступили консерватори-державники (Н. Сєнковський, Ф. Булгарін, а після

смерті М. Гоголя – Н. Герсєванов), що не гребували критикувати особистість і моральність самого автора.

Будучи свідомі темних і світлих сторін образу фактичної і гіпотетичної Русі, слов'янофіли прагли до більш позитивного (евтопічного) образу. Так, молодий К. Аксаков, В. Аксакова, С. Шевирьов, Ю. Самарін осмислювали гоголівські конструкти як явища переважно ідеологічного та естетичного ґатунку, оскільки, з одного боку, Гоголь «образотворив» спільні слов'янофільські мрії і ідеали, з іншого, критикував і викривав моральну чи-то національну недосконалість, ницість.

Важливою сторінкою рецепції було також українське сприйняття загальноруських образів М. Гоголя. Специфіка цієї рецепції заздалегідь визначалася ідеологічною спрямованістю. Так, прочитання і інтерпретація «Мертвих душ» мали лояльно-офіційний характер (беручи до уваги русофільську модель критики М. Мизька та Гр. Данилевського), так і більш радикальний (Геор. Андрузький, Т. Шевченко, П. Куліш). Причому прихильники загальноросійської ідеї нітрохи не заперечували негативні образи Русі, але в українських (південоруських/малоросійських реаліях) київські слов'янофіли (кирило-мефодіївці) дедалі більше формували критичну візію Русі як явища та не в останню чергу визнаючи християнсько-гуманістично-естетичну спрямованість гоголівських образів і криз, що стали наслідком періоду правління Нікалая I (1826-1855 рр.). Як було показано, серед ранніх українських слов'янофілів ідея й метафора «Воскресіння» (богословсько-онтологічний образ життя і смерті), як національного та духовного пробудження, завдячувала метафориці видатних романтиків: А. Міцкевича та М. Гоголя. Навіть образ останнього згодом сприймався П. Кулішем як тип «новочасного пророка».

У період 1850-1860-х рр. (Кримська війна, смерть Нікалая I, неоднозначні реформи Александра II та революційні загострення) символічність постаті М. Гоголя не зникла та, почасти, мала своє продовження в публіцистиці, соціальній сфері, сатирі, інформаційній війні

тощо. Так, до реінтерпретації та реактуалізації М. Гоголя і його творчості долучались західники і соціалісти (А. Герцен, В. Курчкін, В. Єлагін, М. Стопановський), московські слов'янофіли (М. Пагодін), консерватори і лібералісти (Ф. Булгарін, Н. Герсєванов, А. Дружинін) українські слов'янофіли, русофіли і соціалісти (М. Максимович, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Драгоманов), галицькі соціалісти (І. Франко), польські українофіли (П. Свенцицький).

В загальному слід наголосити, що оцінка історичних, лінгвістичних уявлень Гоголя, а також розгляд чи перегляд «духовної» проблеми (як в текстуальний, так і герменевтичний спосіб), не можуть бути вповні вичерпними. Так, у ході дослідження ми сформували, заявлений в меті роботи, системний погляд, передусім з'ясувавши, що комплексне вивчення творчої спадщини М. Гоголя й конструювання образів Русі як базових структур історіософської концепції потребують врахування обов'язкових елементів: 1) проблема свідомості і ідентичностей; 2) культурна пам'ять і світогляд (аристократизм/монархізм/християнство); 3) національні, політичні, інтелектуальні, психологічні контексти, ідеології і «Романтизм» (український, галицький, польський, московський та інші слов'янські виміри); 4) ідеологічний конфлікт демократичних революцій та абсолютних централізацій; 5) науковий і пізнавальний світогляд романтиків; 5) цензурні умови, обмеження свободи й науки (зокрема, лінгвістики); 6) історія понять, оскільки поняття, що «застарівають», потребують узгодження з поточними слововжитками на рівні як форми, так і змісту.

Отже, підсумуємо: в історіософській концепції М. Гоголя йшлося про конструювання наступних образів: 1) ідеальної національної і християнської людини; 2) ідеальної національної (імперської) мови; 3) начасної імперії як ідеальної держави, монархії й суспільної формації. Позитивна, централізаційна або ж *критична утопія* М. Гоголя (програма *Воскресіння/Zmartwychwstania Rusi* або «*Мертві душі*» як проєкт духовного дослідження Росії) стала візією українського слов'янофіла, отже,

гуманістичним, християнським ідеалом, якому підпорядковано національне, монархістське, бюрократичне (певно, не зовсім доцільно узагальнювати цю утопію лише як консервативно-московську). Утопія *нової людини XIX ст.* («*homo christianus*») Гоголем була спроектована і занесена на перспективу, що на загальноросійському ґрунті робило її «невизначеною» або «гіпотетичною». Власне, з-поміж тогочасних утопістів Гоголь видається не меншим, а то і більшим реалістом. Так, у добу романтичного націоналізму «*homo russicus christianus*» (очевидно, в системі поглядів Гоголя) для слов'янофілів сприймався ідеалом майбутньої людини слов'янського світу (для другої половини XIX ст.). Це пояснює той факт, що гоголівські проекти й концепції (як літературна традиція та напрям) відроджувалися поперемінно в кількох поколіннях українофілів і навіть соціалістів. Без сумніву, ідеї Гоголя мали генераційний відгук і втілення.

Як бачимо, Гоголь шукатиме шанс для нації-утопії, так само як і для імперії-утопії, що придушує інтелектуальну свободу «росіян». В цьому розумінні, «націоналізуючи душу», винаходячи/корегуючи/увідповіднюючи загальний руський тип, він, як український, християнський ідеаліст і гуманіст, показує співзалежність своєї персональної ідентичності (її кризових перетурбацій) з паралельним осмисленням надколективної або ідеальної «руської» (торкаючись етнічних, конфесійних, політичних аспектів перш. пол. XIX ст.). Матричний конфлікт був закладений, схоже, і в самій ідентичності, оскільки це породжувало суперечність на інших щаблях: колективно-ідеальному (*homo russicus*) і, як ми вже згадували, персональному (Гоголь). Відповідно, ідеальна абстракція, що в свідомості Гоголя потребувала перевірки дійсністю – ставала пізнаваною. «Загальноруська» ідентичність таким чином існувала у двох вимірах: термінології й дискурсі літературної мови.

В концепції образів Русі (ідеальної і неідеальної) Гоголь, на нашу думку, аналізував/усвідомлював третій варіант – утопічний (обнадійливий). Ця позабінарна структура позначала невизначений, суперечливий і гаданий

образ світу, який з одного боку має бути, з іншого – ще не є або тільки можливий. Отже, між евтопічною/дистопічною Руссю/Росією перебувала утопічна проєкція, відповідність якої до реальності регулювалася людським (інтерсуб'єктивним) фактором. Простіше кажучи, утопічний (недосяжний) ідеал чи то образ насправді міг сприйматися дистопічним і евтопічним залежно від дискурсу, але водночас він не відповідав ані очікуванням, ані реальному стану речей – він був фактично оманом. Це призводило до інтелектуального розбрату, криз когнітивного характеру тих, хто прагнував дійсного результату.

Загалом питання пошуку національно-імперського ядра (відповідь Всеросійської імперії на націєтворчі виклики слов'янського Романтизму), як і відчуття сучасниками змін, ми мусимо розглядати суворо в контексті 1830-1840-х рр. (і периферійних десятиліть), а також питань, що непокоїли інтелектуальні спільноти російської, австрійської «Русі» і Польщі. Позаяк Гоголь не став винятком у світоглядних кризах – його творча спадщина надалі потребує дослідницької уваги. Тим-то цікаві результати представляють дослідження утопій (utopian studies), ідеологій (ideology studies), ідентичностей (identity studies), концептуальної та інтелектуальної історії та психоісторії XIX ст.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеєва В. (2003), Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя, Київ.
2. Агеєва В. (2021), За лаштунками імперії, Київ.
3. Аксаков К.С., Несколько слов о поэме Гоголя: Похождения Чичикова, или мертвые души (1842) Доступ через: http://az.lib.ru/a/aksakow_k_s/text_0100.shtml
4. Аксакова В.С., Дневник (1854) Доступ через: http://az.lib.ru/a/aksakowa_w_s/text_1854_dnevnik.shtml
5. Бальмен Я. П. (1988), Повести: С прил. портр. писателя, его рисунков, отрывков из записной кн. и недавно обнаруж. писем, Харьков.
6. Бандера С. (1978), Перспективи української революції, Мюнхен.
7. Бандура Ю. (2023), Гоголь і Русь: реальне і утопічне. Дніпро: ПП Акцент.
8. Бандура Ю., Ващенко В. (2024), Візуалізація образів української історіографії в публічному дискурсі XIX ст.: «відсутні патріархи» очима М. Грушевського, Старожитності Лукомор'я, № 1 (22), с. 65-78. Доступ через: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/249>
9. Бандура Ю. (2024), «Утопічний» аспект «загальноруської» історії: рецепція М. Гоголя, Старожитності Лукомор'я, №2 (23), с. 18-29. Доступ через: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/258>
10. Барабаш Ю. (2015), У напрямку до Гоголя: студії різних літ, Київ, Темпора.
11. Бердяев Н. А. (1990). Русская идея, О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья, М.: Наука.
12. Быков П. В. (1930), Силуэты далекого прошлого, Л.: Ленинградская Правда.
13. Кулиш П. (1867), Письмо к редактору С-Петербургских ведомостей о гг. Каткове и Аксакове, СПб.
14. Білецький-Носенко П. (1966), Словник української мови, Київ: Наукова думка.

15. Бояновська, Е. (2013), Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом, Темпора, Київ.
16. Бодянский, И. М. (1835), Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов. Ученые записки императорского Московского университета, ч. IX, № III.
17. Бодянский И. (1837), О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень магистра философского факультета первого Отделения, Москва.
18. Бодянский О. М. (1843), О древнейшем свидетельстве, что церковно-книжный язык есть славяно-булгарский, СПб, 5-6). 211 Шафарик П. (1843), Славянское народописание, Москва.
19. Бодянский И. (1854), Стихи http://www.poesis.ru/poeti-poezia/bodjanskij/frm_vers.htm
20. Булгаков М., (1925), Дьяволиада, Москва.
21. Булгаков М. (2000), Собрание сочинений в десяти томах (2000), Том 10. Письма. Дневники, Москва.
22. Бушанський В. (2018), Утопії й антиутопії в європейській культурі, Наукові записки, Випуск 3-4 (95- 96), 30-58.
23. Вайскопф М. (2002), Сюжет Гоголя. Морфология. Идеология. Контекст, Москва.
24. Василенко Н.П. (1904), О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии, Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира.
25. Ващенко В. В. (2022), Малі есхатології великих постатей Модерну: психогенеалогія останніх часів Ф. Ніцше, З. Фрейда, М. Грушевського, Дніпро, Акцент ПП.
26. Венгеров В. А. (1912), Передовой боец славянофильства. К. Аксаков, СПб.
27. Венелин Ю. И. (1848), I. О готах; II. Об обрах; III. О споре между южанами и северянами на счет их россизма, Москва: В унив. тип.
28. Венелин Ю. И. (2011), Истоки Руси и славянства. Институт русской цивилизации, Москва.

29. Венелин Ю.И., (1834), Об источнике народной поэзии вообще и о южно-русской в особенности, Москва.
30. Венелин Ю. (1847), Мысли об истории вообще и русской в частности, ЧОИДР, год 2, 8(12), Москва.
31. Вернадский Г. (2006), Георгий Вернадский: «Считаю себя украинцем и русским одновременно», *Ab Imperio*, №4, 347-369.
32. Вечери на хуторі близь Диканьки. Перевіть з московського Ксенофонтъ Климковичъ (1865), Львів.
33. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані = Selected Letters of Panteleimon Kulish (in Ukrainian) (2004), Нью-Йорк; Торонто: Укр. вільна акад. наук у США.
34. Видок Фиглярин: письма и агентурные записки Ф.В. Булгарина в III Отделение (1998), Москва: НЛЮ.
35. Видугирите И., Гоголь и географическое воображение романтизма / М.: Новое литературное обозрение, 2019.
36. Виноградов Г. (2018), Давньоруська державність: теологічно-лінгвістична модель та принципи практичної реалізації, Акцент ПП, Дніпро.
37. Виноградов И. (2018), Страсти по Гоголю. О духовном наследии писателя, Москва.
38. Воропаев В. (2008), Николай Гоголь: Опыт духовной биографии, М.: Паломник.
39. Галка И. (1843), Обзор сочинений писанных на малороссийском языке, Молодик на 1844 год: украинский литературный сборник, Харьков, 157-160.
40. Галь Б. (2013), Геоконцепт «Малоросія» на ментальних мапах. XVIII – першої половини XIX ст., Ейдес, №7, 93-109.
41. Геллер М. Я., Некрич А. М. (2000), Утопия у власти. История Советского Союза с 1917-го года до наших дней, Москва: МИК.
42. Гердер И. (1977), Идеи к философии истории человечества, М.: Издательство «Наука».

43. Герсеванов, Н. Б. (1861), Гоголь перед судом обличительной литературы (Посвящается русской женщине, оклеветанной Гоголем), Одесса.
44. Герсеванов Н. Б. (1860), О социализме Редакционных комиссий: письма к председателю их ген. Ростовцеву помещика Екатеринославской губернии, Берлин.
45. Герцен А. И. (1976), Былое и думы, Дніпро, Киев,
46. Герцен А. И. (1952), Из дневников, мемуаров и статей, М.: Художественная литература.
47. Герцен А. И. (1955), Сочинения в 9 томах. Том 1 (Художественные произведения, 1838-1851), М.: Художественная литература.
48. Герцен А. И. (1955), Сочинения в 9 томах. Том 2 (Дилетантизм в науке, Письма об изучении природы, Статьи и фельетоны, 1842-1846), М.: Художественная литература.
49. Герцен А. И. (1956), Сочинения в 9 томах. Том 3 (Письма из Франции и Италии, С того берега, О развитии революционных идей в России), М.: Художественная литература.
50. Герцен А. И., (1956) Сочинения в 9 томах. Том 4 (Былое и думы, части 1-3), М.: Художественная литература.
51. Герцен А. И. (1958), Сочинения в 9 томах. Том 7 (Статьи 1853-1863 гг.), М.: Художественная литература.
52. Герцен А. И. (1958), Сочинения в 9 томах. Том 9 (Дневник 1842-1845, Письма 1832-1870), М.: Художественная литература, 149-150
53. Герцен А. И. (1960), Собрание сочинений в тридцати томах. Том 20. Книга 1. Произведения 1867-1869 годов. Дневниковые записи, М. : Издательство Академии наук СССР.
54. Герцен А. И. (1960), Собрание сочинений в тридцати томах. Том 19, М.: Издательство Академии наук СССР 54, 158, 423).
55. Гістарычны слоўнік беларускай мовы, Выпуск 27 (2007), Мінск: Беларуская навука.

56. Глинка Г., (1813), Рассуждение о российском языке Доступ через:
http://az.lib.ru/g/glinka_g_a/text_1813_o_rossiyskom_yazyke_oldorfo.shtml
57. Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников (2011). Т. I, Москва.
58. Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников (2013), Т. II, Москва.
59. Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников (2013), Т. III, Москва.
60. Гоголь М. (1882), Мертві душі, Львів, 278
61. Гоголь М. (1900), Тарас Бульба: Повість: З великоруської мови переклав В. Щурат, Львів.
62. Гоголь М. (1932), Твори. Том 4, Харків.
63. Гоголь М. (1929), Твори. Том 1, Харків.
64. Гоголь Н. В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 1, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
65. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 2, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
66. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 5, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
67. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 6, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
68. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 7, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
69. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 8, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
70. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 9, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
71. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 10, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.

72. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 11, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
73. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 12, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
74. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 13, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
75. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 14, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
76. Гоголь Н.В. (2009), Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах, Т. 15, Издательство Московской Патриархии Москва-Киев.
77. Гоголь Н. В. (1959), Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.1., Москва, Издательство АН СССР, 143.
78. Гоголь Н.В. (1959), Полное собрание сочинений в 6 томах, Т.2, Издательство АН СССР, Москва.
79. Гоголь Н. В. (1959), Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.3., Москва, Издательство АН СССР.
80. Гоголь Н. В. (1959), Полное собрание сочинений в 6 томах., Т.6, Москва: Издательство АН СССР.
81. Гоголь Н. В. (1952), Полное собрание сочинений 14 т., Т. 11, Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР.
82. Гогоцкий С.С. (2009), Философский словарь, СПб.
83. Грабович Г. (1997), До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка, Київ.
84. Грабович Г. (1994), Гоголь і міф України, Сучасність, №9-10.
85. Граматика слов'янська І. Ужевича (1970), Київ: Наукова думка.
86. Грицак Я. (2021), Подолати минуле: глобальна історія України, Київ: Портал.
87. Грушевський М. (1909), Ювілей Миколи Гоголя, Літературно-науковий вісник. Кн. III., 604–610.

88. Гундорова Т. (2009), Микола Гоголь і колоніальний кітч, Гоголезнавчі студії, Вип. 18, Ніжин, 17-40.
89. Галаган Г. (2020), Журнал (1836–1841), StreamArLine, Київ.
90. Давыдов, И. И. (1853), Опыт общесравнительной грамматики русского языка, изданный Вторым отделением Императорской Академии Наук, СПб.
91. Даль В. И. (1961), Повести. Рассказы. Очерки. Сказки, Москва-Ленинград.
92. Данилевский Г. П. (1983), Беглые в Новороссии; Воля; Княжна Тараканова, М.: Правда.
93. Данилов В. В. (1907), Графиня Сальяс и Максимович (письмо графини Е. В. Сальяс о кончине Н.В. Гоголя, Русский архив, Вип. 11, Москва.
94. Дашкевич Н. (1902), Значение мысли и творчества Гоголя. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца, Киев.
95. Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел, Том первый (1961), Москва: Издательство Академии Наук СССР.
96. Драгоманов М. П. (1889), Австро-руські спомини (1867-1877), Львів.
97. Драгоманов М.П. (1991), Вибране, Київ: Либідь.
98. Джохар Дудаев (Dzhohar Dudayev), интервью «Взгляд» Доступ через: https://www.youtube.com/watch?v=qcUibm_P4lc&t=34s.
99. Домбровський В. (2008), Українська стилістика і ритміка. Українська поезика, Дрогобич: Відродження.
100. Домонтович В. (2020), Мовчуще божество. Романи Куліша, Київ: Комора.
101. Донцов, Д. (1949), Якою має бути література?, Торонто.
102. Дорошенко Д. (2010), Слов'янський світ у його минулому та сучасному, Темпора, Київ.
103. Дорошкевич Г. (1926), Шевченко и Гоголь, Життя і революція, К., №4, 40-49.
104. Дудко В. (2006), Журнал «Основа» як проект петербурзької української громади Доступ через: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/456-viktor-dudko-zhurnal-osnova-iak-proekt-peterburzkoi-ukrainskoi-hromady>

105. Експертиза ПетраГригоренко (1978 г. США) Доступ через:
<https://www.youtube.com/watch?v=GruqTjeLeKk>
106. Елагин В. (1858), Откупное дело, Современник: литературный журнал, Том LXXI, № 1, СПб, 188-190.
107. Єфремов С. (1910), З нашого життя: про «Історію мого сучасника» В. Короленка, Рада, ч. 41, 47, 60, 65, 82.
108. Жуковский В. А. (1986), Избранное, Москва, издательство «Правда», 417
109. Закревский М. (1861), Старосветский бандуриста, Книга третья, Москва.
110. Заруба В. Н. (2016), Дворяне Екатеринославской губернии, Днипро: «Лира» Доступ через: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/1981-zaruba-v-n-dvoryane-ekaterinoslavskoj-gubernii-dnipro-lira-2016-560-s-s-il>
111. Записки товариства імені Шевченка (1910), Т. XCIV, Кн. II, Львів.
112. Залюбовський Г. А. (2015), Твори з історії та етнографії Малоросії, Київ: Видавець Олег Філюк.
113. Зеньковский В. (1961), Н.В.Гоголь, Париж.
114. Золотусский И. П. (2009), Гоголь, Москва.
115. Зрадники? Гоголь, Короленко, Чехов, Бунін – як вони стали росіянами? | Розповідає @Stepan_Protsiuk (2022) Доступ через:
https://www.youtube.com/watch?v=VO-6PN_oyok&t=124s
116. Зябловский Е. (1818), Курс всеобщей географии по нынешнему политическому разделению, СПб.
117. Зябловский Е. (1830), Статистика европейских государств в нынешнем их состоянии, СПб.
118. Історія міста Дніпропетровська (2006), Д.: Грані.
119. Ірина Фаріон про загадкового Миколу Гоголя | Велич особистості | березень '17 (2017) Доступ через:
https://www.youtube.com/watch?v=zr44_er3xEw&t=10s
120. Иванов А. А. (1863), О малорусском литературном языке и об обучении на нем, Русский вестник, Т. 45., Москва.

121. Казакевич О. (2017), Роль мови у формуванні національної ідентичності, Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Вип. 18, 77-79.
122. Катков М. (1845), Об элементах и формах славяно-русского языка. Рассуждение, Москва.
123. Катков М. Н. (1861), Наш язык и что такое свистуны, Русский вестник, Т.32, Март, Москва.
124. Карамзин Н. М. (1816), История государства Российского: в 12 томах. СПб.: Тип. Н. Греча.
125. Карамзин Н. М. (1818), История государства российского, СПб.
126. Каченовський М. (1811), От Киевского жителя к его другу (Письмо I) Доступ через: http://az.lib.ru/k/kachenowskij_m_t/text_0020.shtml
127. Каченовский М. Т. (1816), О славянском языке вообще и в особенности о церковном, Вестн. Европы, Ч.89, N 19/20, 241-263.
128. Кирило-Мефодіївське товариство, Т. 2 (1990), Наукова думка, Київ.
129. Кирило-Мефодіївське товариство. Т.3 (1990), Київ: Наукова думка.
130. Клевенский, М. (1929), К биографии А.А. Красовского, Красный архив (исторический журнал), Т.6 (37), 230-237.
131. Коган Л. (1909), Гоголь - проповедник и пророк, Одесса.
132. Козеллек Р. (2005), Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу, Київ: Дух і літера.
133. Козеллек Р. (2006), Часові пласти: дослідження з теорії історії, Київ: Дух і літера.
134. Козлов А. Е. (2014), Губернские ведомости и сюжет о провинциальных обличителях в русской беллетристике 60-х гг., Вестник Томского государственного университета, № 380, 24-28. Доступ через: <https://cyberleninka.ru/article/n/gubernskie-vedomosti-i-syuzhet-o-provintsialnyh-oblichitelyah-v-russkoy-belletristike-60-h-gg-xix-v>
135. Косач Ю. (2000) Сеньйор Ніколо: Розділи з роману «Гірке життя Миколи Гоголя», Сучасність, №11, 10-47.

136. Костомаров Н. (1860), Україна. (Письмо к издателю «Колокола»), Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде», Лист 61, Лондон, 499-500.
137. Костомаров Н.И. (1861), Две русские народности, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Тип. Н. Тиблена и Комп., СПб, 40-41.
138. Костомаров, Н. И. (1867), Об отношении русской истории к географии и этнографии, Исторические монографии и исследования, СПб, 369-372
139. Костомаров Н. И. (1990), Исторические произведения. Автобиография, Киев.
140. Костомаров Н.И. (1994), Русская республика (Севернорусское народоправство во времена удельно-вечевого уклада. История Новгорода, Пскова и Вятки, Москва.
141. Колесник, І. (2009), Гоголь у культурно-інтелектуальній історії України: міфи та стереотипи (до 200- річчя Миколи Гоголя), Український історичний журнал., Вип. 2, № 485, 135-159.
142. Колесник І. (2009), Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій, Київ: Інститут історії України НАН України.
143. Колесник І. (2022), «Українське ХІХ століття» в термінах і поняттях глобальної історії, Український історичний журнал, Число 5, 121-133.
144. Кондратович К. (1775), Польський общій словарь и библейный с польскою, латинскою и российскою новоисправленою библиями смечиван, Императорская Академия наук, Санкт-Петербург.
145. Конец крепостничества в России. Документы, письма, мемуары, статьи (1994), М.: Изд-во МГУ.
146. Котов А.Н. (1909), Духовная цензура в России (1799-1855 гг.), СПб.
147. Кравченко В. (2011). Україна, Імперія, Росія (вибрані статті з модерної історії та історіографії, Київ: Критика.
148. Куземська Г. (2012), Якою мовою молилася давня Україна: правила української транслітерації церковнослов'янських текстів, Київ: КЖД «Софія».

149. Кулиш П. А. (1856), Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные изъ воспоминаній его друзей и знакомыхъ и изъ его собственныхъ писем. Том 1, СПб.
150. Кулиш П. А. (1856), Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные изъ воспоминаній его друзей и знакомыхъ и изъ его собственныхъ писем. Том 2, СПб.
151. Кулиш П. А. (1861). Котляревский, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Январь.
152. Куліш П. О. (2005), Повне зібрання творів. Листи. Т. 1, Київ: Критика.
153. Куліш П. (2005), Повне зібрання творів. Листи, Т. II., Київ: Критика.
154. Куліш П. (2019), Чорна Рада. Хроніка 1663 року, Київ: Видавничий дім «Особистості».
155. Куліш П. (1861), Історія України, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Тип. Н. Тиблена и Комп., Санкт-Петербург, 79-107.
156. Кулиш П. А. (1861), Обзор украинской словесности. IV. Гоголь, Основа: южно-русский литературно-ученый вестник, Апрель, СПб, 69.
157. Кулиш П.А. (1862), Гоголь пред судом обличительной литературы Н. Герсевича, Основа: южно- русский литературно-ученый вестник, Січень, СПб, 52-56.
158. Кулиш П. А. (1861), Обзор украинской словесности. IV. Гоголь, Основа: южно-русский литературно- ученый вестник, Май, СПб, 16.
159. Кулиш, П.А. (1874), История воссоединения Руси, Т. I., СПб.
160. Кулиш П. А. (1856), Записки о южной Руси, Т. I, СПб, 82
161. Кулиш П. А. (1857), Об отношении малороссийской словесности к общерусской, Эпilog к «Черной Раде», Русская Беседа, № 7, 123-145.
162. Куліш П. (1869), Малоросія (южна Русь) і історія її літератури, почавши від XI. до XVIII. віку. (І. Прижова).
163. Куліш П. (1882), Хуторна поезія, Львів, 7, 120
164. Куліш П. О. (1914), Дві мові: книжна і народня, Україна: науковий трьохмісячник українознавства, Кн. 3, Київ, 22-34.

165. Кулиш П. А. (1998), Владимиря, или искра любви (1894), Київська старовина, № 1, 41-93.
166. Курочкин В. (1957), Стихотворения, статьи, фельетоны, Москва: Государственное издательство художественной литературы.
167. Куций І. (2015), Між Руським світом та Слов'янщиною: цивілізаційні образи у науковій спадщині Михайла Максимовича, Історіографічні дослідження в Україні, Вип. 26, К.: Інститут історії України, 6-32.
168. Лексикон Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (1973), Наукова думка, Київ.
169. Лексикон славенороський Памви Беринди (1961), Київ: Видавництво Академії Наук УРСР.
170. Лемке М. (1904), Эпоха цензурных реформ, 1859-1865 годов, СПб.
171. Лемке, М. (1909), Николаевские жандармы и литература 1826-1855 годов, СПб.
172. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова (2006), Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка.
173. Ломоносов М. (1755), Российская грамматика, СПб.
174. Лотман Ю. М. (1993), Проблема художественного пространства в прозе Гоголя, Избранные статьи (в 3-х т.), Таллин.
175. Максимович, М. О. (1862), Тарасови Шевченкови. 35 Марця 1858, Вечерниці: літературне письмо для забави і науки, Р.1, число 40, Львів.
176. Маланюк Є. (1962), Гоголь-Гоголь, Книга спостережень, Торонто, 192-193
177. Максимович М. (2004), Листи, Київ: Либідь.
178. Манн Ю. (2012), Гоголь. Книга первая. Начало:1809-1835, Москва.
179. Материалы для биографии Гоголя. В. И. Шенрока (1892). Т. 1, Москва.
180. Машинский С. (1951), Гоголь, Государственное издательство культурно-просветительской литературы, Москва.
181. Машинский С. (1959), Гоголь и «дело о вольнодумстве», Москва: Советский писатель.

182. Машинский С. (1979), Художественный мир Гоголя, Просвещение: Москва.
183. Метлинский, А. Л. (1839), Думки і пісні та ще де-що Амвросія Могили, Харьков, 1, 15-17
184. Мизко Н. (1843), Голос из провинции о поэме Гоголя «Похождения Чичикова, или Мертвые души», Отечественные записки, СПб.
185. Миллер А. (2013), Украинский вопрос в Российской империи, К.: Laugus.
186. Михед П. (2012), Гоголь и западноевропейская христианская мысль (проблемы изучения) Доступ через: <http://sites.utoronto.ca/tsq/31/mikhed31.shtml>
187. Михед П. (2008), Микола Гоголь і поляки (деякі аспекти дослідження), Слово і Час, № 5, 9), 3-11.
188. Михед П. (2003), Об апостольском проэкте Гоголя (опыт реконструкции), Гоголь как явление мировой литературы, М., 42-55.
189. Михед П.В. (2017), Розвінчання Гоголя, або поп-наука в дії, Слово і Час, №4, 106-115.
190. Міяковський В. (1928), Люди сорокових років: кирило-методіївці в їх листуванні, За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття, 33-98.
191. Мордовцев, Д. Л. (1859), Казаки и море, Малорусский литературный сборник, Саратов, 9-27.
192. Мочульский К.(1934), Духовный путь Гоголя. – Paris: YMCA-PRESS.
193. Н. В. Гоголь в русской критике: Сб. ст (1953), М.: Художественная литература.
194. Надеждин Н. И. (1837), Опыт исторической географии русского мира, Библиотека для чтения. Т. 22. Ч. 2, СПб.
195. Надеждин Н. И. (1972), Литературная критика. Эстетика, Москва.
196. Наєнко М. (2009), Гоголь крокує планетою..., Слово і Час, №12, 107-109.
197. Нахлік Є. (2019), Актуальний Куліш – націєтворець і державник Доступ через: <https://zbruc.eu/node/91265>

198. Нечуй-Левицький І. С. (1968), Зібрання творів у 10 томах, Т. 10, Київ: Наукова думка.
199. Новицький М. (1925), Шевченко в процесі 1847 р. і його папери, Україна: науковий двохмісячник українознавства, Кн. 1-2, Київ, 51-99.
200. Овсяннико-Куликовский, Д. (1902), Гоголь, Доступ через: http://az.lib.ru/o/owsjanikokulikowskij_d_n/text_1902_gogol.shtml
201. Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849-1850 гг., Сообщил И. Ф. Павловский (1888), Русская старина, Т. LX, ноябрь.
202. Орлай И. (1826), О юго-западной России, Труды и записки общества истории и древностей российских, III, 220-228
203. Орнатовский И. (1810), Новейшее начертание правил российской грамматики, Харьков.
204. Павлов А.Т. (2014), Философское образование в России первой половины XIX века, Вестник русской христианской гуманитарной академии, Т. 15, Вып. 4, 95-97.
205. Павловский А. (1818), Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями, СПб.
206. Павловский А. П. (1822), Прибавление к грамматике малороссийского наречия. Или, ответ на рецензию, сделанную на оную грамматику, СПб, 15-16.
207. Пащенко Є. В. (1995), Реалії та міфології міжслов'янських відносин, Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств, Київ. Доступ через: <http://litopys.org.ua/polpost/r4a5.htm>
208. Пелипенко А.А. (2013), Судьба русской матрицы, Цивилизационная матрица истории, ФН – 7/2013, 33-48.
209. Перші українські Прометейі: полтавці – учасники Кирило-Мефодіївського товариства (2020), Полтава, 29-32
210. Петров В. (2013), Розвідки. Том I., Київ: Темпора.

211. Петров В. (2013), Розвідки, Т. 2., Київ: Темпора.
212. Петров Н. И. (1884), Очерки истории украинской литературы XIX столетия / Киев: в Тип. И. и А. Давиденко.
213. Пыпин А. Н. (1899), История русской литературы, Т. IV, СПб, 458-504.
214. Письма М. Максимовичу. Доступ через:
<https://philolog.petrus.ru/vdahl/rukopis/dahllet/letmax.htm>
215. Письма О. М. Бодянского к отцу (1893), Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 59
216. Плахотнюк Н. О. (2012), До проблеми інтерпретації тексту: деконструкція в граматології Ж. Дерріда, Проблеми семантики слова, речення та тексту, Вип. 28, 338-344.
217. Погодин М. П. (1856), Исследования, замечания и лекции о русской истории. Том VII. Период удельный, Москва, 422
218. Посяда И., (1849), Значение первых сочинений Гоголя в русской литературе и их заслуги для народности, Казань.
219. Прыжов, И.Г. (1914), История кабаков в России, Типо-литография В.В. Вараксина в Казани.
220. Прохорова, Гусейнов, Аронсон, Миллер], 2021 Доступ через:
<https://www.youtube.com/watch?v=bwPC0dHUxG4>)
221. Рейтблат А. (1995), Гоголь и Булгарин: к истории литературных взаимоотношений, Н.В.Гоголь: Материалы и исследования, М., 82-98.
222. Рейтблат А. (1992), Служил ли Гоголь в III отделении? (К спорам вокруг биографии Гоголя), Филол. науки. М., 5/6., 23-30.
223. Рубан В. (1773), Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, СПб, 1
224. Руденко М. (2015), Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології, ТОВ Видавництво «КЛІО», 355-356.

225. Русский фельетон. В помощь работникам печати (1958), М., Политической литературы Доступ через:
http://az.lib.ru/s/stopanowskij_m_m/text_0010.shtml)
226. Самойленко Г. В. (2009), Гоголь в XX веке: Европа, Средняя Азия и Закавказье. Тематико- библиографический указатель, Нежин, 1-481.
227. Самойленко Г. В. (2012), Нежинский список второго тома «Мертвых душ» Н. Гоголя, Нежин, НГУ им. Н. Гоголя, 4-32.
228. Сидорова М.В., Щербакова Е.И. (2006), Россия под надзором: отчеты III отделения. 1827-1869, Москва.
229. Свенцицкий, И. С. (1905), Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. Т. 1, Львов, 25-30.
230. Свенцицкий П. (1871), Вік XIX у діях літератури української, Львів.
231. Сверстюк Є. (2013), Гоголь і українська ніч: есеї, Київ: Кліо.
232. Скрамненко, С. (1834), О недостоверности древней истории и ложности мнения касательно древности русских летописей, СПб..
233. Словарь научного коммунизма (1983)
<http://tapemark.narod.ru/kommunizm/114.html>
234. Словарь церковно-славянского и русского языка, Т. I (1847), СПб.
235. Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный, Часть 4 (1822), СПб.
236. Слово від редакції, Правда: письмо наукове і літературне, Річник 3, Львів, 301-302.
237. Слово Левка Лук'яненка про Олексу Тихого (2012) Доступ через:
<https://www.youtube.com/watch?v=nNXw3bJ07Yk>
238. Смирнова Р. (2010), Польские корни Гоголя, Новая Польша, № 10 (123), Варшава, 56-61.
239. Смирнова-Россет А.О. (1990), Воспоминания. Письма, Москва: Правда.
240. Срезневский И. И. (1838), Украинский сборник, Книга первая, Харьков.

241. Срезневский И., (1834), Письмо проф. И. М. Снегиреву: взгляд на памятники украинской народной словесности, Ученые записки Императорского Московского университета. Часть 6., 134-150.
242. Срезневский И.И. (1959), Мысли об истории русского языка, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.
243. Сербиненко В. В. (1996), Об утопических мотивах в творчестве Гоголя, Социологический журнал, № 3-4, 149-163.
244. Середа О. (2006), Павлин Свенціцький у суспільному житті Галичини: до історії польського українофільства, Україна, культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 15., 475-486.
245. «Событие», м. Кам'янське Доступ через:
https://www.facebook.com/gazetasobitie/posts/2611848019061937/?pairv=0&ea v=AfZ581S8r5tWkZBRppJ_e-TqH32xPnu5zR1z2E4ezcZbVl9msxm-lQNzeRZw7OhmaQs&_rdr
246. Собрание сочинений М. Максимовича (1880), Том III. Языкознание. История словесности, Киев, 426- 427.
247. Собрание политических сочинений М. Драгоманова, Т. 2 (1906), Paris, 231
248. Соколов Б. В. (2003), Гоголь, Энциклопедия, М.: Алгоритм.
249. Сочинения Н.В. Гоголя (1892). Т 1. Москва.
250. Сочинения Г. П. Данилевского (1901), Т.14., СПб.
251. Старицький М. (1990), Твори в шести томах, Том шостий, Київ: Дніпро.
252. Суслов М. Д., (2003), Эволюция консервативной утопии в России в XIX веке, Вестник пермского университета, Выпуск 4., 91-100.
253. Суслов М.Д. (2013), Утопия как предмет современных исследований на Западе и в России, Вестн. РГГУ. Сер.: Культурология. Искусствоведение. Музеология, 34-41.
254. Танячкевич Д. І. (1863), Письмо до громади, Львів.
255. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. (2003), Том 5, Київ.

256. Тарасенков А.Т., Последние дни жизни Н.В. Гоголя Доступ через:
<http://gogol-lit.ru/gogol/vospominaniya/tarasenkov.htm>
257. Твардовская В., Итенберг Б., (1999), Русские и Карл Маркс: выбор или судьба?, Москва: Эдиториал УРСС.
258. Твори Пантелеймона Куліша. Том 2 (1909), Львів: Просвіта, 473-474.
259. Творчество Михаила Булгакова: Исследования. Материалы. Библиография. Книга 1. (1991), Л. : Наука
260. Тихонравов Н. В. (1858), Кирьяк Кондратович, переводчик прошлого столетия. Библиографические записки, Т. 1., 234.
261. Тополя К. (1837), Чары, или несколько сцен из народных былей и рассказов украинских. Москва: В тип. А. Евреинова.
262. Тимковский И. (1811), Опытный способ к философическому познанию русского языка, Харьков.
263. Товкачевський А. (1911), Утопія і дійсність: До характеристики української інтелігенції. Київ.
264. Трубецкой Н. С. (1928), Ответ Д. И. Дорошенко Доступ через: https://hainyzhnyk.in.ua/doc2/1928.trubeckoi_otvet.php
265. Тургенев И. С. (1987), Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах, Письма. Том второй. 1850-1854, Москва: Наука.
266. Тургенев, И. С. (1983), Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. Т. 11, Москва: Наука.
267. Українка Л. (1977), Зібрання творів у 12 томах. Т.8. Київ: Наукова думка.
268. Ушкалов Л., Про наслідування Христа» в Україні (Ескіз на Різдво) Доступ через: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3574>
269. Филологические наблюдения А. Х. Востокова (1865), СПб.
270. Хвильовий М. (1983), Твори в п'ятьох томах, Т. III, Нью-Йорк-Балтімор-Торонто.
271. Хвильовий М. (1983), Твори в п'ятьох томах, Т. IV, Нью-Йорк-Балтімор-Торонто.

272. Царинный А. (1832), Мысли малороссиянина, по прочтении повестей пасечника Рудого Панька, СПб.
273. Чабан М. (2020), На терезах вічності: постаті, факти й події з історії Новомосковська та Новомосковського повіту, Дніпро: Ліра.
274. Чапленко В. (1948), Українізми в мові М. Гоголя, Авґсбург.
275. Чернышевский Н. Г. (1975), Что делать?, Ленинград: Наука.
276. Чижевський Д. (1931), Нариси з історії філософії на Україні, Прага.
277. Чижевський Д. (2005), Слов'янський романтизм, Слово і час, №8, 51-65.
278. Чижевський Д. (1955), Три книги о Гоголе (Рецензия), Новый журнал, Нью Йорк, кн. 41., 277-288.
279. Чорна Л. (2017), Ідеал як соціокультурний феномен у дискурсі модерну та постмодерну, Київ.
280. Черногора Ф. (1867), Письмо народовців руських до редактора політичної часописі «Русь» яко протест і меморіал, Відень.
281. Чому Гоголь спалив «Мертві душі» і до чого тут Україна? (2022) Доступ через: <https://www.youtube.com/watch?v=DQ0YGBVG3dA&t=308s>
282. Чухліб Т. (2013), Козацьке коріння Миколи Гоголя, Київ: Наш час.
283. Швидько Г., Галь Б. (2004), «Мысли мои о крае сем...»: (С. М. Кочубей і його записки про Малоросію), Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник., № 6, Київ, 101-128.
284. Шевырев С. П. (1846), История русской словесности, преимущественно древней: XXXIII публичные лекции Степана Шевырева Москва, 157.
285. Шевырев С.П. (1842), Похождения Чичикова, или мертвые души, поэма Н. В. Гоголя (Статьи I и II) Доступ через: http://az.lib.ru/s/shewyrew_s_p/text_0080.shtml
286. Шевченко Т.Г. (2012), Кобзар. Вперше із щоденником автора, Книжковий Клуб «Клуб сімейного Дозвілля», Харків.
287. Шевченко Т. Г. (2003), Зібрання творів У 6 т.: Т. 4: Повісті, Київ.
288. Шишков А. (1811), Рассуждение о красноречии Священного Писания, СПб.

289. Шкандрій М. (2004), В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби, Факт, Київ.
290. Шлєцер А. (1904), Русская грамматика, СПб.
291. Яворский Ю.А. (1904), Н.В.Гоголь в Червонной Руси, Изв. Санкт-Петербур. славянск. благотворит. о-ва, №5, 85–89.
292. Ядринцев Н.М., (1882), Сибирь как колония, Типография М.М. Стасюлевича, Санкт-Петербург.
293. Яусс Г. Р. (2007), Рецептивна естетика й літературна комунікація, Слово і час, №6, 37-46.
294. Bakunin J. (1975), Pierre Leroux: a democratic religion for a New World, Church History, Vol. 44, No. 1, 57-72
295. Bojanowska E. (2007), Nikolai Gogol: between ukrainian and russian nationalism, Cambridge, Harvard University Press.
296. Brown I. (2016), History as a theatrical metaphor, London.
297. Buchanan I. (2010), A dictionary of critical theory, Oxford university press.
298. Claeys G. (2018), Marx and Marxism, Penguin.
299. Claeys G. (2020), Utopia: The History of an Idea, Thames & Hudson.
300. Czy Taras Szewczenko dzieli Polaków i Ukraińców? (dr Jan Przybył) Доступ через: <https://www.youtube.com/watch?v=YAnEoQUgPhs&t=409s>).
301. Cua A. (1982), Basic Metaphors and the Emergence of Root Metaphors, The Journal of Mind and Behavior, Vol. 3, No. 3/4, Special Issue, 251-258.
302. De Carro J. (1846), Almanach de Carlsbad, Carlsbad, 17
303. Dzieła Adama Mickiewicza, Tom II (1912), Lwów, 10-11
304. Dzieła Adama Mickiewicza, T. IV (1898), Lwów, 241-242
305. Entretiens avec Leonid Pliouchtch 01/11 (2010), Доступ через: https://www.youtube.com/watch?v=GLq_NaOQ3c4&list=PLERu1jLNkLOIEc_MFmJQ6BuXm3teoLqLU&index=11
306. Eberhardt, P. (2014), Polski panslawizm jako idea geopolityczna, Przegląd geopolityczny, Tom 7, 61-84.

307. Gessner C., Mithridates. De differentiis lingvarum tum veterum tum quae hodie apud diuersas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt, Tiguri excudebat Froschoverus, 1555.
308. Goldstein, L (1982), Early Feminist Themes in French Utopian Socialism: The St.-Simonians and Fourier, *Journal of the History of Ideas*, vol.43, No. 1, 91-108
309. Goszczyński S., Zamek kaniowski Доступ через: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/zamek-kaniowski.html>
310. Halperin C. J. (2022), *The Rise and Demise of the Myth of the Rus' Land*, Arc Humanities Press, Leeds.
311. Handelsman M. (1936), *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską*, Warszawa.
312. *Historya zgromadzenia Zmartwychwstania Paskiego*. T 2. (1893), Krakow.
313. *Identity in the Middle Ages* (2021), Amsterdam University Press.
314. Ilchuk Y. (2021), *Nikolai Gogol: Performing Hybrid Identity*, Toronto: University of Toronto Press.
315. Jełowicki A. (2014), *Zbiory etnograficzne kultury ukraińskiej w Polsce. Charakterystyka i recepcja*, Poznań, 77-82
316. Karpiuk P. (2009), *Reconstructing Gogol's Project to Write a History of Ukraine*, *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, Vol. 51, No. 4., 413-447.
317. Kraszewski J. (1840), *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy* Доступ через: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/29858/edition/28613/content>
318. *Korespondencya Józefa Bohdana Zaleskiego*. T. IV, (1902), Lwow, 22-23
319. Langiewicz, M. (1863), *Rodicy!* Доступ через: <https://polona.pl/item-view/08373c6d-8966-4641-82f1-8ebadfc232fb?page=0>
320. Léger, L. (1913), *Nicolas Gogol*, Paris.
321. Levitas R. (2010), *The concept of Utopia*, Bern.
322. Limanowski B. (1929), *Rozwój polskiej myśli socjalistycznej*, Warszawa.
323. Limanowski B. (1910), *Stanisław Worcell. Życiorys*, Kraków.

324. Luckyj, George (1971), *Between Gogol' and Sevčenko*, München: Wilhelm Fink Verlag.
325. Malloy T. (2009), *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe* by Tomasz Kamusella, *Nations and Nationalism*, 15 (4), 727-729.
326. Michalski M. (2013), *Dawni Słowianie w tradycji polskiej pierwszej połowy XIX wieku: w poszukiwaniu tożsamości wspólnotowe*, Poznań.
327. Maguire R. (1995), *Exploring Gogol*, Stanford University Press.
328. Mucha B (2010), *Twórczość Mikołaja Gogola w kręgu pisarzy Polskich*, Łódź: Wydawnictwo Astra.
329. Nowicka E. (2020), *Dionizja Poniatowska – «sawantka» z Kijowszczyzny*, *Pamiętnik Literacki*, CXI, z. 3, 168-169.
330. Pepper S. (1942), *World hypotheses*, University of California Press.
331. Pitt D. (2018), *What kind of science is linguistics?, Essays on Linguistic Realism*, John Benjamins Publishing Company, 7-20.
332. Pietkiewicz A., *Józef Ignacy Kraszewski na Ukrainie w latach czterdziestych XIX w.* <http://tau.broszkowscy.com/kraszewski.htm>
333. Pniewski D. (2014), *Przywłaszczenie i strata. Romantyczne transfiguracje Jezusa*, Toruń.
334. Ponura O. (1867), *Sioło: pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim*, z.3, Lwów.
335. Remy, J., (2016), *Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s.*, Toronto: University of Toronto Press.
336. Rudnytsky I. (1987), *L. Franciszek Duchinski and His Impact on Ukrainian Political Thought*, *Essays in Modern Ukrainian History*, Cambridge, Mass., 187-201.
337. Sargent L.T. (2010), *Utopianism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
338. Sargent L.T., *Utopian Literature in English: An Annotated Bibliography From 1516 to the Present*, 2016. Доступ через: <https://openpublishing.psu.edu/utopia/>

339. Saunders D. (1985), *The Ukrainian Impact on Russian culture, 1750-1850*, Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies.
340. Świątek A. (2021). Recenzja: Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. Колективна монографія, ред. Вадим Ададуrow і Володимир Склокін [Tożsamości imperialne w ukraińskiej historii od XVIII do pierwszej połowy XIX w. Monografia zbiorowa, red. Wadym Adadurow i Wołodymyr Sklokin], *Rocznik Przemyski. Historia*, nr 1 (26), 460.
341. Świątek A. (2009), Taras Szewczenko i działalność Bractwa Cyryla i Metodego w świetle wspomnień polskich studentów Uniwersytetu Kijowskiego, *Krakowskie Pismo Kresowe* R. 1, 2009, nr 1, 93-120.
342. Święcicki P. (2020), *Opowieści stepowe (Pisma prozą)*, Białystok.
343. Terlecki, H., *Słowo Rusina ku wszej braci szczepu słowiańskiego o rzeczach słowiańskich*, Drukarnia L. Martinet, Paryż.
344. Torbakov, O., *The Kremlin's nationalist utopia* (2023) Доступ через: <https://www.eurozine.com/the-kremlins-nationalist-utopia/?fbclid=IwAR2AKQIGLUO89CZv6934-D8pJWKWSsXmnqIYoPDGeow3YkwMlsEy4lAccVY>
345. Wall A. (2009), *Myth, metaphor and science*, Chester Academic Press, 33-42;
346. Zdziechowski M. (1888), *Mesjaniści i słowianofile. Szkice z psychologii narodów słowiańskich*. Kraków.
347. Zdziechowski M. (1920). *Wpływy rosyjskie na duszę polską*. Kraków.
348. Zorian (1867), *Szafarzyk był w błędzie stawiać język moskiewski u czoła narzeczy ruskich*, *Sioło: pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim*, z.3, Lwów, 113-117.